

رائی کشتی کی کہانی

انشاء اللہ خان انشا

توضیح

پرائمری اسکول دہلی

جہانگیراگاندھی میموریل لائبریری سینٹر

ہندوستانی پریس سہما، بیسی

انشا اللہ خان انشا

رانی کشتکی کی کہانی

ترتیب

ڈاکٹر عبد الستار دلوی

مہاتما گاندھی میموریل ریسرچ سنٹر

(ہندستان پرچار سبھا بمبئی ۲۰۰۰۰۲)

نام : انشا اللہ خان
 تخلص : انشا
 پیدائش : مرشد آباد (بنگال) سنہ ۱۷۵۶ ع
 موت : لکھنؤ سنہ ۱۸۱۸ ع
 کتابیں : رانی کیتکی کی کہانی، دریائے لطافت، سلک گوہر
 ترکی روزنامچہ، کلیات انشا

نام : انشا اللہ خان

تخلص : انشا

پیدائش : مرشد آباد (بنگال) ۱۷۵۶ ع

موت : لکھنؤ، سن ۱۸۱۸ ع

کتابیں : رانی کیتکی کی کہانی، دریائے لطافت، سلک گوہر،
 ترکی روزنامچہ، کلیات انشا.

महात्मा गांधी मेमोरियल पब्लिकेशन सिरीज न. २

इन्शाअल्लाह खान इन्शा

रानी केतकी की कहानी

तर्तीब

डॉ. अब्दुस्सत्तार दलवी

महात्मा गांधी मेमोरियल रिसर्च सेन्टर

(हिन्दुस्तानी प्रचार-सभा, बम्बई ४०० ००२)

पहली बार : अगस्त १९८२ ६

तعداد : एक हजार

قیمت : १५ रुपيه

पब्लिशर : डाक्टर حامد الله ندوی

ريسर्च آفيسر

महात्मा गान्धी मेमोरियल रिसर्च सेन्टर

महात्मा गान्धी मेमोरियल ब्लडिंग, بمبई ४०० ००२

प्रिन्टर : قيّم پريس، بهيونڈی (بمبئی)

पहली बार : अगस्त १९७४ ई

तादाद : १०००

क्रीमत : १५ रुपये

पब्लिशर : डॉ. हामिदुल्ला नदवी

रिसर्च ऑफिसर

महात्मा गांधी मेमोरियल रिसर्च सेन्टर

महात्मा गांधी मेमोरियल बिल्डिंग, बम्बई ४०० ००२

प्रिन्टर : कव्यीमाह प्रेस, भिवंडी (बम्बई)

رانی کیتکی کی کہانی

رانی کیتکی کی کہانی

مقدمہ

ہندوستانی زبان و ادب کا تاریخی پس منظر :

ہندوستانی، ہند آریائی زبان ہے جو مسلمانوں کے ہندوستان میں آنے کے بعد عربی، فارسی اور دیسی زبانوں (پراکرتوں) کے ملاپ سے بنی۔ اس کے شروع کے شاعروں اور کویوں میں امیر خسرو، کبیر، چندر بھان برہمن، نام دیو اور ایکناٹھ وغیرہ درباری کویوں اور سنتوں و صوفیوں کے نام لسانی اور ادبی دونوں لحاظ سے بہت اہم ہیں۔ یہ بھاشا جو فارسی اور پراکرتوں کے ملاپ سے بنی تھی، ان زبانوں کے لفظوں کے ساتھ دیسی لفظوں کو بھی اپناتی گئی اور اس طرح اس زبان میں عربی، فارسی اور سنسکرت کے ساتھ برج، اودھی اور دوسری ہند آریائی (Indo-Aryan) زبانوں کے بھی شبد آتے گئے اور اس طرح یہ ایک ملی جلی زبان بن گئی۔ اسکے شاعر اسے شروع میں 'ریختہ' یعنی ملی جلی زبان کے نام ہی سے پکارتے تھے۔ 'ریختہ' کے علاوہ 'زبانِ دہلی'، 'زبانِ اردوئے معلیٰ'، 'زبانِ ہندوستان'، 'ہندی'، 'ہندوی اور اردو' جیسے بھانت بھانت کے ناموں سے یہ زبان یاد کی جانے لگی۔ دکن میں 'دکنی' اور گجرات میں 'گجری' اس کے علاقائی نام ہیں پھر بھی دکنی کے ساتھ یہاں کے کویوں اور لیکھکوں نے اسے 'ہندی' اور 'زبانِ ہندوستان' کے نام سے بھی یاد کیا ہے۔ دکن کے مشہور شاعر اور ادیب ملاوجہی نے

भूमिका - ?

हिन्दुस्तानी ज़बान और अदब का पस मन्ज़र

हिन्दुस्तानी, हिन्द आर्यायी ज़बान है जो मुसलमानों के हिन्दुस्तान में आने के बाद अरबी-फ़ारसी के देशी ज़बानों (प्राकृतों) के मिलाप से बनी। इसके शुरु के शायरों और कवियों में अमीर ख़ुसरो, कबीर, चन्द्रभान ब्राह्मण, नामदेव और एकनाथ वगैरा दरवारियों और सन्तों व सूफ़ियों के नाम भाषा-वैज्ञानिक और साहित्यिक दोनों लिहाज़ से बहुत अहम हैं। यह ज़बान जो अरबी-फ़ारसी के प्राकृतों के मिलाप से बनी थी इन ज़बानों के शब्दों के साथ देशी शब्दों को भी अपनाती गयी और इस तरह इस ज़बान में अरबी-फ़ारसी और संस्कृत के साथ ब्रज, अवधी, और दूसरी हिन्द आर्यायी (Indo Aryan) ज़बानों के भी शब्द आते गये और इस तरह यह एक मिली जुली ज़बान बन गयी। उसके शायर उसे शुरु में 'रेख़ता' यानी मिली जुली ज़बान के नाम ही से पुकारते थे। रेख़ता के अलावा 'ज़बान-ए-देहली' 'ज़बान-ए-उर्दू-ए-मुअल्ला,' 'ज़बान-ए-हिन्दुस्तान,' 'हिन्दी,' 'हिन्दवी' और 'उर्दू' जैसे भाँति भाँति के नामों से यह ज़बान याद की जाने लगी। दक्खिन में 'दक्खिनी' और गुजरात में 'गुजरी' इसके क्षेत्रीय नाम हैं। फिर भी 'दक्खिनी' के साथ यहाँ के कवियों और लेखकों ने उसे 'हिन्दी' और 'ज़बान-ए-हिन्दुस्तान' भी कहा है। दक्खिनी के मशहूर शायर और अदीब मुल्ला वजही ने

اپنی کتاب «سب رس» میں اسے «زبان ہندوستان» ہی کہا ہے۔ انگریزوں کے آنے تک یہ زبان عام طور سے «ہندوستانی» کے نام سے مشہور رہی، اسی لیے فورٹ ولیم کالج کے قیام کے بعد یہاں «ہندوستانی» کا ڈپارٹمنٹ قائم ہوا۔ ڈاکٹر جان گلکرائسٹ اسکے پہلے پرنسپل اور ہندوستانی کے پروفیسر تھے۔ اسی «ہندوستانی» زبان کی نشر (گدیہ) فورٹ ولیم کالج کی سب سے بڑی دین ہے۔ بعد میں ہندی اردو کو ملانے کے لیے گاندھی جی نے اس زبان کے لیے «ہندوستانی» ہی کا نام پسند کیا، جو ملک ہندوستان کے لحاظ سے بھی اس زبان کے لیے سب سے اچھا نام ہے۔

فورٹ ولیم کالج کی خدمات

اردو اور ہندی نشر کی ترقی میں فورٹ ولیم کالج کا بڑا حصہ ہے۔ ڈاکٹر جان گلکرائسٹ کی رہنمائی میں جب ۱۸۰۰ء میں انگریز افسران کو ہندوستانی سکھانے کی غرض سے کالج قائم ہوا تو کالج کے منتظمین کو اندازہ ہوا کہ جو زبان وہ اپنے افسران کو سکھانا چاہتے ہیں اور جو آگے چل کر ہندوستان کی قومی زبان بننے کی صلاحیت رکھتی ہے، نثری سرمایے سے خالی ہے۔ تدریس زبان کی ابتدائی منزل میں اس عملی دشواری کے پیش نظر جو کام ان کے لیے اہم ہو گیا وہ یہ تھا کہ سب سے پہلے اس میں دیگر زبانوں سے ترجمے کرائے جائیں چنانچہ اس مقصد کے لیے انہوں نے مولویوں، منشیوں اور پنڈتوں کو فورٹ ولیم بلا کر ان سے اس بنیادی کام کی نیو ڈالنے کے لیے کہا اور فارسی، عربی اور سنسکرت سے مختلف (وبہن)

अपनी किताब 'सत्रस' में इसे 'ज़वान-ए-हिन्दुस्तान' ही कहा है। अंग्रेजों के आने तक यह ज़वान आम तौर से हिन्दुस्तानी के नाम से मशहूर रही इसी लिये फ़ोर्टविलियम कालेज में "हिन्दुस्तानी" का डिपार्टमेन्ट कायम हुआ। डा. जान गिलक्रिस्ट इस कालेज के पहले प्रिन्सिपल और हिन्दुस्तानी के प्रोफ़ेसर थे। इसी हिन्दुस्तानी ज़वान की नस्र (गद्य) फ़ोर्टविलियम कालेज की सबसे बड़ी देन है। बाद में हिन्दी उर्दू को मिलाने के लिए गांधी जी ने इस ज़वान के लिये "हिन्दुस्तानी" ही का नाम पसंद किया जो मुल्क हिन्दुस्तान के लिहाज़ से भी इस ज़वान के लिए यही सबसे अच्छा नाम है।

फ़ोर्टविलियम कालेज की सेवायें :- उर्दू और हिन्दी नस्र की तरफ़की में फ़ोर्टविलियम कालेज का बड़ा हिस्सा है। डा. जान गिलक्रिस्ट की रहनुमाई में जब सन् १८०० ई. में अंग्रेज अफ़सरों को हिन्दुस्तानी सिखाने की गरज़ से कालेज की नीव पड़ी तो कालेज के प्रबंधकों (मुन्तज़िमीन) को अन्दाज़ा हुआ कि जो ज़वान वह अपने अफ़सरों को सिखाना चाहते हैं और जो आइन्दा चलकर हिन्दुस्तान की 'क्रौमी ज़वान' बनने की योग्यता रखती है, गद्यात्मक नहीं हैं। ज़वान पढ़ाने की इस शुरु की मंज़िल में व्यवहारिक कठिनाई को सामने रखते हुए जो काम उनके लिए अहम हो गया वह यह था कि सबसे पहले इसमें दूसरी ज़वानों से तरजुमें कराये जायें। इस मक़सद के लिए उन्होंने मौलवियों, मुंशियों और पंडितों को फ़ोर्टविलियम बुलाकर उनसे इस बुनियादी काम की नीव डालने के लिए कहा और फ़ारसी, अरबी और संस्कृत से मुख्तलिफ़

وشیوں پر کتابیں ترجمہ کرائیں۔ چونکہ اس سے پہلے اردو اور ہندی نے فرقہ وارانہ شکل اختیار نہیں کی تھی، اردو اور ہندی کا یہ شعبہ 'ہندوستانی' کا شعبہ کہلاتا تھا جہاں پر ملازم منشی اور پنڈت اردو اور ہندی دونوں ادبی اسلوبوں اور شیلیوں کے لیے اپنی خدمات میں لگے ہوئے تھے۔

اردو کا ابتدائی نثری دور داستانوں کا دور ہے جو اٹھارویں صدی کے نصف آخر سے شروع ہوتا ہے۔ عطا حسین تحسین کی 'نو طرزِ مرصع'، اس دور کی پہلی داستان ہے جو ۱۷۷۵ء اور ۱۷۸۱ء کے درمیان لکھی گئی۔ 'نو طرزِ مرصع' کی تصنیف کے تقریباً بیس سال بعد فورٹ ولیم کالج کی نثری تحریک کی شروعات ہوتی ہے۔ اس زمانے میں جتنی بھی داستانیں لکھی گئیں وہ سب اسی نثری تحریک سے وابستہ ہیں۔ ان داستانوں میں میر امن کی 'باغ و بہار'، حیدر بخش حیدری کی 'آرائشِ محفل'، اور 'طوطا کہانی'، خلیل علی خان اشک کی 'داستانِ امیر حمزہ'، مظہر علی ولا اور للو لال کی 'بیتال پچسی'، کاظم علی جوان اور للو لال کی 'سنگھا من بتیسی'، بہادر علی حسینی کی 'نثرِ بے نظیر'، وغیرہ بہت مقبول ہوئیں۔ ان سب کتابوں کا زمانہ تصنیف ۱۸۰۱ء سے ۱۸۰۴ء ہے۔ اس دور میں صرف دو کہانیاں ایسی ملتی ہیں جو فورٹ ولیم کے باہر لکھی گئیں، پہلی تحسین کی 'نو طرزِ مرصع' جس کا ذکر ہو چکا اور دوسری انشا کی 'رانی کیتکی کی کہانی'، جس کے لکھے جانے کا زمانہ ۱۸۰۸ء ہے۔

विषयों पर किताबें तरजुमा करायीं। चूंकि इस से पहले उर्दू और हिन्दी ने जातीय शकल अख्तियार नहीं की थी, उर्दू और हिन्दी का यह विभाग हिन्दुस्तानी का विभाग कहलाता था जहाँ पर मुलाजिम, मुंशी और पंडित, उर्दू और हिन्दी दोनों साहित्यिक शैलियों के लिए अपनी अपनी सेवाओं में संलग्न थे।

उर्दू का इबतिदायी नसरी दौर दास्तानों का दौर है जो १८ वीं सदी के उत्तरार्ध से शुरु होता है। अताहुसैन तहसीन की “नौ तरजे मुरस्सा” इस ज़माने की पहली दास्तान है जो १७७५ ई. और १७८१ ई. के दरम्यान लिखी गयी। “नौ तरजे मुरस्सा” के लगभग २० साल बाद फ़ोर्टविलियम कालेज में गद्य-अभियान की शुरुआत होती है। इस ज़माने में जितनी भी दास्तानें लिखी गयीं वह सब इसी गद्य अभियान से सम्बन्धित हैं। इन दास्तानों में मीर अम्मन की ‘बाग व बहार’, हैदर वख़्श हैदरी की ‘आराइशे महफ़िल’ और ‘तोता कहानी’, खलील अली खाँ अश्क की ‘दास्ताने अमीर हमज़ा’, मज़हर अली ‘विला’ और लल्लू लाल की ‘बैताल पचीसी’, काज़िम अली ‘जवान’ और लल्लू लाल की ‘सिंघासन बत्तीसी’ बहादुर अली हुसैनी की ‘नस्त्रे बेनज़ीर’ वगैरह बहुत मक़बूल हुईं। इन सब किताबों के लिखने का ज़माना सन् १८०१ से १८०४ ई. है। इस दौर में सिर्फ़ दो कहानियाँ ऐसी मिलती हैं जो फ़ोर्टविलियम के बाहर लिखी गयीं। पहली तहसीन की “नौ तरजे मुरस्सा” जिस का जिक्र हो चुका है, और दूसरी इन्शा की ‘रानी केतकी की कहानी’ जिसके लिखे जाने का ज़माना १८०८ ई. है।

فورٹ ولیم کالج کے باہر ہندوستانی ادب کی ترقی :

جیسا کہ اس سے پہلے لکھا جا چکا ہے فورٹ ولیم کالج میں ہندوستانی ادب کے لیے جو کام ہوا وہ ایک ادبی تحریک کی صورت میں ہوا اور اس دور میں جتنی بھی کتابیں لکھی گئیں، سلیس اور سرل زبان میں لکھی گئیں۔ اس لحاظ سے فورٹ ولیم کالج سے علمی و ادبی کتابوں کے لکھے جانے کی شروعات ہوئی۔ کالج کی یہ ادبی یا ساہتیک خدمات یا سیوائیں لگ بھگ بیس سال تک چلتی رہیں اور اٹھارہ ادیبوں یا لیکھکوں نے ہندوستانی میں پچاس کے لگ بھگ کتابیں لکھیں یا ترجمہ کیں۔ اس زمانے میں فورٹ ولیم کے باہر بھی کچھ ادیب اور لیکھک ادب اور ساہتیک کی سیوا میں لگے ہوئے تھے اور ہندوستان کے دوسرے شہر بھی اپنی اپنی جگہ ہندوستانی زبان اور ادب کو رواج دینے کی فکر میں تھے۔ اس سلسلے میں فورٹ ولیم سے باہر رہ کر جن لوگوں نے ہندوستانی زبان کی خدمت کی اور کتابیں لکھیں ان میں محمد حسین کلیم دہلوی، حکیم شریف خان دہلوی، سید انشاء اللہ خان انشا، مرزا قتیل، مولوی محمد اسماعیل، مرزا رجب علی بیگ سرور، محمد بخش مہجور، سدا سکھ لال، نیم چند کھتری، صدر الدین آزرده، امام بخش صہبائی، منشی کریم الدین، ماسٹر رام چندر، منشی چرنجی لال اور غالب کافی مشہور ہوئے۔ اس زمانے میں جو داستانیں لکھی گئیں ان میں محمد بخش مہجور کی «نورتن»، رجب علی بیگ سرور کی «فسانہ عجائب»، نیم چند کھتری کی «گل صنوبر» اور دوسری کتابوں میں بوستان خیال، طلسم ہوش رُبا، سروش سخن، طلسم حیرت اور انشا کی «رانی کیتکی کی کہانی» بہت مشہور ہوئیں۔ اس

फोर्टविलियम कालेज के बाहर हिन्दुस्तानी अदब की तरक्की

जैसे कि इससे पहले लिखा जा चुका है फोर्ट विलियम कालेज में हिन्दुस्तानी अदब के लिए जो काम हुआ वह एक साहित्यिक अभियान (अदबी तहरीक) की सूरत में हुआ और इस ज़माने में जितनी भी किताबें लिखी गयीं, सलोस और सरल ज़वान में लिखी गयीं। इस लिहाज़ से फोर्ट विलियम कालेज से हिन्दुस्तानी में इल्मी और अदबी किताबों के लिखे जाने की शुरुआत हुयी। कालेज की ये अदबी या साहित्यिक सेवायें लगभग बीस, साल तक चलती रहीं और १८ अदीबों और साहित्यकारों ने हिन्दुस्तानी में पचास के लगभग किताबें लिखीं या अनुवादित कीं। उस ज़माने में फोर्ट विलियम के बाहर भी कुछ अदीब और साहित्यकार हिन्दुस्तानी की सेवा में लगे हुए थे और हिन्दुस्तान के दूसरे शहर भी अपनी अपनी जगह ज़वान और अदब को रिवाज देने की फ़िक्र में थे। इस सिलसिले में फोर्ट विलियम से बाहर रहकर जिन लोगों ने हिन्दुस्तानी ज़वान की ख़िदमत की और किताबें लिखीं, उनमें मुहम्मद हुसैन कलीम देहलवी, हकीम शरीफ़ खाँन देहलवी, सैयद इन्शाअल्लाह खाँ 'इन्शा' मिर्जा क़तील, मौलवी मुहम्मद इस्माईल, मिर्जा रज्जव अली बेग 'सुरुर,' मुहम्मद बर्रिश 'महज़ूर,' सदासुखलाल, नेमिचन्द खत्री, सदरुद्दीन आजुरदा, इमाम बर्रिश सहबाई, मुंशी करीमुद्दीन, मास्टर रामचन्द्र, मुंशी चिरंजी लाल और ग़ालिब बहुत प्रसिद्ध हुए।

• • • उस ज़माने में जो दास्तानें लिखी गयीं उनमें मुहम्मद बर्रिश 'महज़ूर' की 'नवरत्न,' रज्जव अली बेग 'सुरुर' की 'फ़सान-ए-अजायब' नेमिचन्द खत्री की 'गुलसनूबर' और दूसरी किताबों में 'बोस्तान-ए-ख़याल' सिवा 'तिलिस्म-ए-होशरुबा,' 'सरोश-ए-सुखन,' 'तिलिस्म-ए-हैरत' और इन्शा की 'रानी केतकी की कहानी' बहुत मशहूर हुयीं। उस

زمانے کے گدیہ ماہتہ میں غالب کے خطوط کی بھی بڑی اہمیت ہے جو عودِ ہندی اور اردو نے معلیٰ کے نام سے خود غالب کی زندگی ہی میں چھپ کر مقبول ہو چکے تھے۔

فورٹ ولیم کالج کی نثری تحریک ہندوستانی نثر میں بہت بڑا انقلاب تھا، ان کتابوں میں نثر کا مجموعی رجحان آسان زبان کی طرف ہے۔ ادبی لحاظ سے 'باغ و بہار'، اور 'گنج خوبی' کے علاوہ وہ ساری کتابیں جو یہاں لکھی گئیں بنیادی طور پر درسی کتابیں ہیں اور اسی لحاظ سے ان میں گہری ادبیت نہیں ملتی۔ بیتال پچھسی اور سنگھاسن بتیسی میں ادب کی چاشنی اور قصہ کہانیوں کا نیا تہذیبی رجحان ملتا ہے، جو ان کی ادبیت میں تاریخی اعتبار سے اضافہ ہے۔ پھر بھی اس دور کی کتابوں میں بھرپور ادبیت کی تلاش ایک بہت بڑی بھول ہوگی، اس لیے کہ یہ ابتدائی نثری کارنامے ہیں اور اس ابتدائی دور میں ان کی اہمیت تاریخی زیادہ ہے ادبی کم۔ یہ اردو ادب میں ابتدائی تجربے ہیں جن کی بنیاد پر نثر کی ایک عظیم عمارت کھڑی ہونے والی تھی۔ اس ادبی تحریک کی سب سے زیادہ قابلِ لحاظ بات یہ ہے کہ اس نے آئندہ ملیں اور آسان زبان کے لیے راہ ہموار کی۔ نہال چند لاہوری کی 'مذہبِ عشق' یا ایک آدھ اور کتاب کو چھوڑ کر، اس زمانے کے سارے مصنف 'آسان ہندوستانی' کے علم بردار ہیں۔ میر امن نے دہلی کے روزِ مٹے اور محاورے پر 'باغ و بہار' لکھی تو لال اور ولا نے اپنی کتابوں میں برج کا اثر بھی کثرت سے قبول کیا ہے۔ خود فورٹ ولیم کالج کے باہر جب ہندوستانی نثر کی طرف توجہ کی گئی تو جس اسلوب اور زبان کو اپنایا

जमाने के गद्य साहित्य में गालिब के खतों की भी बड़ी अहमियत है जो 'ऊद-ए-हिन्दी' और उर्दू-ए-मुअल्ला'के नाम से खुद गालिब की जन्दगी ही में ही छप कर लोकप्रिय हो चुके थे ।

फोर्टविलियम कालेज का गद्य अभियान हिन्दुस्तानी-गद्य में बहुत बड़ा इन्किलाब था । इन किताबों में गद्य का सर्व सामान्य रुजहान आसान और सरल ज़बान की तरफ़ है । साहित्यिक दृष्टि से 'बागो बहार' और 'गंजे खूबी' के अलावा सारी किताबें जो यहाँ लिखी गयीं बुनियादी तौर पर पाठ्य-पुस्तकें हैं । यही 'वजह है कि वह गूढ साहित्यिकता से दूर हैं । 'बैताल पचीसी' और 'सिंघासन बत्तीसी' में अदबी चाशनी और क़स्सा-कहानियों का नया तहज़ीबी (सांस्कृतिक) रुजहान मिलता है । जो एक तरह से उनकी साहित्यिकता में ऐतिहासिक दृष्टि से इज़ाफ़ा है फिर भी इस दौर की किताबों में भरपूर अदबियत की तलाश एक बहुत बड़ी भूल होगी इसलिए कि ये इबतिदायी नसरी कारनामे हैं और इस इबतिदायी दौर में इनकी अहमियत ऐतिहासिक ज़्यादा है अदबी कम । यह उर्दू अदब में इबतिदायी तजरूबे हैं जिनके आधार पर गद्य की एक अज़ीम इमारत खड़ी होने वाली थी । इस अदबी तहरीक की सबसे ज़्यादा क़ाबिले- लिहाज़ बात यह है कि इस ने आइन्दा के लिए सलीस और सहल ज़बान के लिए राह हमवार की । निहालचन्द लाहौरी की 'मज़हबे इश्क़' या एकाध किताब को छोड़कर इस दौर के सारे लेखक आसान हिन्दुस्तानी के प्रेमी थे । मीर अम्मन ने देहली के रोज़-मरें और मुहावरे पर 'बाग़ो बहार' लिखी तो लल्लूलाल और विला ने अपनी किताबों में ब्रज का असर कसरत से क़बूल किया है । खुद फोर्टविलियम कालेज के बाहर जब हिन्दुस्तानी नस्र की तरफ़ तवजह की गयी तो जिस शैली और ज़बान को अपनाया

گیا، وہ وہی دہلی کا روز مرہ تھا جسکی بہترین مثالیں ہمیں غالب کے خطوط اور سرسید کی تحریروں میں مل جائیں گی۔ انشا کی «رانی کیتی کی کہانی» بھی اس ضمن میں آتی ہے۔ لیکن یہی زبان جب لکھنؤ پہنچی تو اپنے اسی مسجع و مقفا طرز کے ساتھ، جس میں لکھنے کے لیے بڑی محنت اور فرصت درکار تھی، جو سادگی اور سلاست کے بجائے مشکل پسندی کی طرف مائل تھی اور جسکا مقصد عوام کی بجائے چند درباری امرا اور رؤسا کا دل بہلانا اور ان کی فارغ البالی کے زمانے میں وقت گذاری تھا۔

انشاء اللہ خان انشا

انشاء اللہ خان انشا اردو کے مشہور شاعر اور ہندوستانی کے ابتدائی ادیب یا لیکھک ہیں۔ ان کا پورا نام سید انشاء اللہ خان تھا اور انشا تخلص کرتے تھے۔ ان کے والد کا نام میر ماشاء اللہ اور مصدر تخلص تھا، اُن کا شمار دلی کے نام ور حکیموں میں ہوتا تھا۔ انہوں نے دو شادیاں کیں۔ پہلی بیوی عجیب النساء بیگم نواب بنگال کی بیٹی تھیں جن سے مسیح اللہ خان بہادر پیدا ہوئے جو اطہر تخلص کرتے تھے۔ انشا، ماشاء اللہ خان کی دوسری بیوی سے تھے۔ یہ مرشد آباد میں نواب سراج الدولہ کے زمانے میں پیدا ہوئے۔ حکیم قدرت اللہ قاسم نے اپنے تذکرے «مجموعہ نغز» میں لکھا ہے:

«در ایام حکومت سراج الدولہ وغیرہ حکام بنگالہ زنجیرِ فیل بہ فیل خانہ» میر مشار^۱ الیہ (ماشاء اللہ خان) بود، تولد میر انشاء اللہ خان سلمہ الرحمان در ہماں آوان بمرشد آباد اتفاق افتادہ،

یعنی

سراج الدولہ جیسے فرماں روایان بنگال کے عہد حکومت میں ہاتھی

गया वह वहाँ दिल्ली का रोज-मर्रा था जिसकी बेहतरीन मिसालें हमें सालिब के खुतूत और सर सैयद के लिखित साहित्य में मिल जायेंगी। इन्शा की 'रानी केतकी की कहानी' भी इस पंक्ति में आती है। लेकिन यही जवान जब लखनऊ पहुँची तो अपने रूप में परिवर्तन करके अपने आप को उपमा और रूपक के द्वारा सजाया जिसको लिखने के लिए बड़ी मेहनत और फुरसत की आवश्यकता थी, जो सादगी और सलासत के बजाय मुश्किल पसंदी की तरफ झुकी हुई थी, और जिसका मकसद अवाम के बजाय चंद दरवारी अमीरों और रईसों को खुश करना था जो अपनी फुरसत के वक़्त में वक़्तगुजारी का जरिया समझकर इस जवान में लिखे साहित्य में रुचि लिया करते थे।

इन्शा अल्लाह खाँ 'इन्शा'

इन्शा अल्लाह खाँ 'इन्शा' उर्दू के मशहूर शायर और हिन्दुस्तानी के इवतिदायी अदीब या लेखक थे। इनका पूरा नाम इन्शा अल्लाह खाँ था और 'इन्शा' तख़ल्लुस था। उनके पिता का नाम मीर माशा अल्लाह खाँ और 'मसदर' तख़ल्लुस था। उनका शुमार दिल्ली के प्रसिद्ध हकीमों में होता था। उन्होंने दो शादियाँ कीं। पहली बीवी अजीबुन्निसा बेगम, नवाब बंगाल की बेटी थीं जिन से मसीहुल्लाह खान बहादुर पैदा हुए जो 'अतहर' तख़ल्लुस करते थे। इन्शा, माशाअल्लाह खाँ की दूसरी बीवी से थे और मुर्शिदाबाद में नवाब सिराजुद्दौला के ज़माने में पैदा हुए। हकीम क्रुदरतुल्लाह कासिम ने अपने तज़क़िराए 'मजमूअए नज़्ज' में लिखा है :-

“दर अय्यामे हुकूमते सिराजुद्दौला, वग़ैरा हुक्कामे बंगाला
(हिज़दा) जंजीरे फ़ील बफील ख़ानए मीर मशारन
इलैह (माशाअल्लाह खान) बूद, तवल्लुद मीर इंशा-
अल्लाह खाँ सल्लमहुर्रहमान दर हमाँ आवाँ वा
मुर्शिदाबाद इत्तिफ़ाक़ उफ़तादह”

(अर्थात् सिराजुद्दौला जैसे बंगाल के राज्यकर्ता के ज़माने में हाथी

کی رکھوالی میر مذکور یعنی ماشاء اللہ خان کے فیل خانے کے ذمے تھی۔ میر انشاء اللہ خان کی پیدائش ان ہی دنوں مرشد آباد میں ہوئی

اُردو فارسی کے کسی تذکرے سے انشا کی صحیح تاریخ پیدائش کا پتا نہیں چلتا البتہ ایک اندازے کے مطابق انشا، سراج الدولہ کے عہد کے پہلے سال یعنی ۱۷۵۶ء میں پیدا ہوئے ہونگے^۱۔ لیکن یہاں کی سیاسی یا راج نیتک حالت کچھ ایسی تھی کہ انشا اپنے والد کے ساتھ ۱۷۶۲ء میں فیض آباد پہنچے۔ اس وقت انشا کی عمر لگ بھگ نو سال تھی اودھ میں یہ زمانہ شجاع الدولہ کا زمانہ تھا اور فیض آباد اسکا پایہ تخت، جسکا نتیجہ یہ ہوا کہ نواب شجاع الدولہ علم و فن کے قدردان ہونے کی وجہ سے میر ماشاء اللہ خان بھی اودھ کے دربار سے وابستہ ہو گئے۔ انشا کی تربیت فیض آباد ہی میں دربار کے سائے میں ہوئی۔ جہاں پر انہوں نے منطق، شاعری اور سپہ گری کی تعلیم حاصل کی اور اردو، ہندی، عربی، فارسی اور مراٹھی زبانیں سیکھیں اور اپنی تیزی اور ذہانت کی وجہ سے کم عمری ہی میں نواب کے ساتھیوں میں شامل ہو گئے لیکن جب شجاع الدولہ کا انتقال ہوا تو مرزا نجف خان کے لشکر میں ہو گئے اور مرزا نجف خان ہی کے ساتھ دلی آئے اور مغل پورے میں رہنے لگے۔

انشا کے دہلی آنے کا زمانہ دہلی کی ادبی یا ساہتیک مجلس کے اُلٹ جانے کا زمانہ ہے۔ بہت سے اردو کے شاعر اور ادیب دلی کی بربادی کے ساتھ لکھنؤ آئے کیوں کہ یہاں اب بھی شاعری اور فن کا چرچا تھا اور اس لحاظ سے لکھنؤ کے دربار سے قریب ہونا بھی اتنا

۱۔ اسلم پرویز: انشاء اللہ خان انشا۔ عہد اور فن ص ۲۲۔

की रखवाली मीर माशा अल्लाह खाँ के फ़ील खाने के जिम्मे थी। मीर इन्शाअल्लाह खाँ की पैदाइश इन्ही दिनों मुर्शिदाबाद में हुई।)

उर्दू-फ़ारसी के किसी तज़क़िरे से 'इन्शा' की पैदाइश की सही तारीख़ का पता नहीं चलता अलवत्ता एक अन्दाज़े के मुताबिक़ इन्शा सिराजुद्दौला के राज्य काल के पहले साल यानी सन् १७५६ ई. में पैदा हुए होंगे।^१ लेकिन यहाँ की सियासी या राजनीतिक हालत कुछ ऐसी थी कि इन्शा अपने वालिद के साथ १७६४ ई. में फ़ैजाबाद पहुँचे। उस वक़्त इन्शा की उम्र लगभग ९ साल की थी। अवध में यह ज़माना शुजाउद्दौला का ज़माना था और फ़ैजाबाद उनकी राजधानी थी, जिसका नतीजा यह हुआ कि नवाब शुजाउद्दौला के विद्वान और कला-प्रेमी होने की वजह से मीर माशाअल्लाह खान भी अवध के दरबार से सम्बंधित हो गये। इन्शा की तरबियत (प्रशिक्षण) फ़ैजाबाद ही में दरबार के साये में हुई। यहाँ पर उन्होंने मंतिक़ (तर्क शास्त्र) शायरी और सैनिक शिक्षा प्राप्त की और उर्दू, हिन्दी, अरबी, फ़ारसी और मराठी ज़बानें सीखीं और अपनी तेज़ी और ज़हानत की वजह से कम उमरों ही में नवाब के साथियों में शामिल हो गये। लेकिन जब शुजाउद्दौला का इन्तिक़ाल हुआ तो मिर्ज़ा नज़फ़ खाँ के लश्कर में हो गये और मिर्ज़ा नज़फ़ खाँ ही के साथ दिल्ली आये और मुग़लपुरे में रहने लगे।

इन्शा के दिल्ली आने का ज़माना दिल्ली की अदबी या साहित्यिक मजलिस के उलट जाने का ज़माना है। बहुत से उर्दू के शायर, अदीब या लेखक दिल्ली की बरवादी के साथ लखनऊ आये इस लिए कि यहाँ अब भी शायरी और कला की चर्चा थी और इस लिहाज़ से लखनऊ के दरबार से करीब होना भी उतना

१. असलम परवेज़ :— इन्शाअल्लाह खाँ इन्शा : अहद और फ़त-पृष्ठ -२२

ہی آسان سمجھا جاتا تھا۔ انشا کے والد میر ماشاء اللہ نے تو فرخ آباد کی
 راہ لی مگر انشا لکھنؤ آنے (۱۷۹۷ء)۔ اس وقت یہاں نواب آصف الدولہ
 کی حکومت تھی۔ لکھنؤ پہنچ کر انشا یکے بعد دیگرے الماس علی خان،
 مرزا شکوہ اور سعادت علی خان کے ساتھیوں میں شامل ہوتے گئے۔
 ویران دلی نے لکھنؤ میں بسنا شروع کیا تو اسی کے ساتھ شعر و ادب
 کی محفل بھی لکھنؤ منتقل ہوئی۔ میر اور سودا نے اس کی پہل کی تھی
 رفتہ رفتہ دیگر شاعر مثلاً رنگین، راغب، جرأت بھی یہیں آکر بس
 گئے۔ یہاں انشا اور رنگین میں بڑا یارانہ ہوا، دونوں ہی بڑے رنگین
 مزاج اور زندہ دل تھے چنانچہ آقا مرزا شکوہ کے ساتھ ان کی
 خوب صحبتیں رہیں۔ جب ۱۷۹۷ء میں آصف الدولہ کا انتقال ہوا اور
 ان کے بھائی سعادت علی خان تخت کے وارث بنے، انشا کے سعادت علی
 خان سے بھی گہرے تعلقات ہوئے۔ «لطائف السعادت» اس کا سب سے
 بڑا ثبوت ہے۔

انشا کی زندگی کا سب سے اہم زمانہ سعادت علی خان سے
 دوستی کا زمانہ ہے، یہیں پر انہیں خوش حالی بھی ملی، شہرت بھی نصیب
 ہوئی اور سماجی عزت کے ساتھ ادبی کاموں کا سب سے زیادہ موقع
 بھی انشا کو اسی زمانے میں ملا۔ نثر یا گدیہ میں انشا کی سب سے
 مشہور دو کتابیں «رانی کیتکی کی کہانی» اور «دریائے لطافت» کے لکھے
 جانے کا زمانہ بھی یہی ہے۔ انہوں نے اپنی طبیعت کی شوخی اور
 زندہ دلی سے نواب کو ہمیشہ خوش اور ہنستے ہنساتے رکھا، یہاں
 تک کہ «نواب کو ان کے علاوہ کسی کی بات میں مزہ ہی نہ آتا تھا،
 وہ دونوں وقت نواب سعادت علی خان ہی کے ساتھ کھانا کھاتے۔

ही आसान समझा जाता था । इन्शा के वालिद मीर माशाअल्लाह ने तो फर्रुखाबाद की राह ली मगर इन्शा लखनऊ आये (१७९७ ई.) इस वक़्त यहाँ नवाब आसिफुद्दौला की हुकुमत थी । लखनऊ पहुँच कर इन्शा अलमास अली खाँ, मिर्जा शिकोह और सआदत अली खाँ के साथियों में शामिल होते गये । वीरान दिल्ली ने लखनऊ में बसना शुरू किया तो उसी के साथ शेर व अदव की महफ़िल भी लखनऊ चली आयी । मीर और सौदा ने इसकी पहल की । धीरे धीरे दूसरे शायर जैसे रंगीन, राग़व, जुरअत भी यहीं आकर बस गये । यहाँ इन्शा और रंगीन में बड़ा दोस्ताना हुआ । दोनों ही बड़े रंगीन मिर्जाज और जिन्दादिल थे चुनाँचे अपने आका मिर्जा शिकोह के साथ खूब सोहवतें रहीं । जब १७९७ ई. में आसिफुद्दौला का इन्तिक़ाल हुआ और उनके भाई सआदत अली खाँ तख़्त के वारिस बने तो इन्शा के सआदत अली खाँ से भी गहरे संबंध हुए । 'लताइफ़ुस्सआदत' इसका सबसे बड़ा सबूत है ।

इन्शा की जिन्दगी का सबसे अहम ज़माना सआदत अली खाँ से दोस्ती का ज़माना है । यहीं पर उन्हें खुशहाली भी मिली, शोहरत भी नसीब हुई । समाजी इज़्जत के साथ साहित्यिक कामों का सबसे ज़्यादा मौक़ा इन्शा को इसी ज़माने में मिला । नख़्ख़ या गद्य में इन्शा की सबसे मशहूर दो किताबें 'रानी केतकी की कहानी और 'दरियाए लताफ़त' के लिखे जाने का ज़माना भी यही है । उन्होंने अपनी तबियत की शोख़ी और जिन्दादिली से नवाब को हमेशा खुश और हँसते हँसाते रक्खा । यहाँ तक कि "नवाब को उनके अलावा किसी की बातोंमें मज़ा ही न आता था ।" वह दोनों वक़्त नवाब सआदत अली खाँ ही के साथ खाना खाते ।

نواب اور انشا کے تعلق پر اس لطیفے سے بھی روشنی پڑتی ہے: جو محمد حسین آزاد نے اپنی مشہور کتاب «آبِ حیات» میں لکھا ہے، لکھتے ہیں:

«ایک دن نواب صاحب کے ساتھ بیٹھے کھانا کھا رہے تھے اور گرمی سے گھبرا کر دستار سر سے رکھ دی تھی، منڈا ہوا سر دیکھ کر نواب کی طبیعت میں چہل آتی، ہاتھ بڑھا کر پیچھے سے ایک دھول ماری، آپ نے جلدی سے ٹوپی سر پر رکھ لی اور کہا «سبحان اللہ بچپن میں بزرگ سمجھایا کرتے تھے وہ بات سچ ہے کہ ننگے سر کھانا کھاتے ہیں تو شیطان دھولیں مارتا ہے» انشا اپنی عمر کے آخری زمانے میں نواب سعادت علی خان کے دربار سے الگ ہوئے، اسی کے ساتھ ان کے بچوں میں کوئی زندہ نہ بچا، دوستوں نے آنکھیں پھیریں، ان ساری باتوں کا انشا کے دل و دماغ پر کڑا اثر ہوا اور وہ بچھ سے گئے۔ رنگین نے انشا کے آخری زمانے کا حال لکھا ہے جسے آزاد نے بہت دلچسپ افسانوی انداز میں «آبِ حیات» میں اس طرح نقل کیا ہے:

«ایک شخص میلی کچیلی روٹی کی مرزئی پہنے، سر پر ایک میلا سا پھینٹا، گھنٹا پاؤں میں، گلے میں پیکوں کا تو بڑا ڈالے، ایک ککڑ کا حقہ ہاتھ میں لیے آیا اور السلام علیکم کہہ کر بیٹھ گیا، کسی نے اس سے مزاج پرسی بھی نہ کی، اس نے اپنے تو بڑے میں ہاتھ ڈال کر تمباکو نکالا اور اپنی چلم پر سلفہ جما کر کہا «بھئی ذرا سی آگ ہو تو اس پر رکھ دینا»۔ اسی وقت آوازیں بلند ہوئیں اور گڑگڑی، سٹک پیچوان سے لوگ تواضع کرنے لگے،

नवाब और इन्शा के सम्बन्ध पर उस लतीफ़े से भी रोशनी पड़ती है जिसे मुहम्मद हुसैन 'आज़ाद' ने अपनी मशहूर किताब 'आबे हयात' में लिखा है। लिखते हैं :-

“एक दिन नवाब साहब के साथ बैठे खाना खा रहे थे और गर्मी से घबराकर दस्तार सर से रख दी थी। मुँडा हुआ सर देखकर नवाब की तबियत में चुहल आयी। हाथ बढ़ाकर पीछे से एक धौल मारी। आप ने जल्दी से टोपी सर पर रखली और कहा “सुबहान अल्लाह ! वचन में बुतुर्ग समझाया करते थे वह बात सच है कि नंगे सर खाना खाते हैं तो शैतान धौलें मारता है।”

इन्शा भगतो उम्र के आखिरी ज़माने में नवाब सआदत अली खाँ के दरवार से अलग हुए। इसी के साथ उनके वक्त्रों में कोई ज़िन्दा न बचा, दोस्तों ने आँखे फेर लीं। इन सारी बातों का इन्शा के दिलो-दिमाग पर कड़ा असर हुआ और वे बुझ से गये। रंगोन ने इन्शा के आखिर ज़माने का हाल लिखा है जिसे आज़ाद ने बहुत दिलवस्फ़ कहानो के रूप में “आबे-हयात” में इस तरह नक़ल किया है।

“एक शरूफ़ मैली कुवेलो रुई का मिरज़ई पहने सर पर एक मेला सा फेंटा, घुटन्ता पाँव में, गले में पोको का तोत्रड़ा डाले, एक कक्कड़ का हुक्का हाथ में लिए आया और ‘अस्तक़ामु अलंकुम’ कहकर बैठ गया। किसी ने उस से मिज़ाज-पुरसो भी न की, उस ने अपने तोत्रड़े में हाथ डालकर तम्बाकू निकाला और अपनी चिलम पर सुल्फ़ा जमा कर कहा “भई अगर ज़रा सी आग हो तो इस पर रख देना “उसी वक़्त आवाज़ें बुलन्द हुईं और गुड़गुडी सटक पेचवान से लोग तवाजो करने लगे।

وہ بے دماغ ہو کر بولا 'صاحب ہمیں ہمارے حال پر رہنے
 دو نہیں تو ہم جاتے ہیں'..... دم بھر بعد پھر بولا 'کیوں
 صاحب مشاعرہ شروع نہیں ہوا؟' لوگوں نے کہا 'سب صاحب
 آجائیں تو شروع ہو'، وہ بولا کہ صاحب ہم تو اپنی غزل
 پڑھ دیتے ہیں، یہ کہہ کر تو بڑے میں سے کاغذ نکالا اور غزل
 پڑھنی شروع کر دی:

کمر باندھے ہوئے چلنے کو یاں سب یار بیٹھے ہیں
 بہت آگے گئے باقی جو ہیں تیار بیٹھے ہیں

.....

وہ تو غزل پڑھ کاغذ پھینک سلام علیک کہہ کر چلے گئے مگر
 زمین و آسمان میں سناٹا ہو گیا اور دیر تک دنوں پر ایک عالم رہا،
 گو تاریخی اعتبار سے یہ واقعہ صحیح نہیں ہے پھر بھی اس سے
 انشا کے آخری زمانے پر روشنی ضرور پڑتی ہے۔ انشا آخری زمانے
 میں گو بچھ سے گئے تھے لیکن اس قدر تنگ دست، مفلوک الحال
 اور مجنوں نہیں ہوئے تھے، جیسا کہ آزاد نے لکھا ہے، بلکہ
 آخری دنوں میں نواب غازی الدین خیدر کے دور حکومت میں بھی
 دربار اودھ سے وابستہ رہے۔

انشاء اللہ خان انشا نے پینسٹھ سال کی عمر میں وفات پائی، انشا
 کی وفات کی تاریخ اس زمانے کے بہت بڑے شاعر مصحفی نے ۱۲۳۲ھ
 نکالی ہے، لیکن سب سے معتبر تاریخ انشا کے شاگرد بسنت سنگھ نشاط

वह बेदिमाग होकर बोला "साहब, हमें हमारे हाल पर रहने दो, नहीं तो हम जाते हैं।" दम भर बाद फिर बोला "क्यों साहब मुशाइरा शुरु नहीं हुआ?" लोगों ने कहा "सब साहब आ जायें तो शुरु हो, "वह बोला 'साहब, हम तो अपनी गज़ल पढ़ देते हैं, "यह कहकर तोवड़े में से कागज़ निकाला और गज़ल पढ़नी शुरु कर दी —

कमर बाँधे हुए चलने को याँ सब यार बैठे हैं।

वहुत आगे गये वाक़ी जो हैं तैयार बैठे हैं।

— — ' — — — —
— — — — — —

वह तो गज़ल पढ़ कागज़ फेंक सलाम अलैक कह कर चले गये मगर ज़मीन व आसमान में सन्नाटा हो गया और देर तक दिलों पर एक आलम रहा।'

गो तारीखी एतवार मे यह वाक़िआ (घटना) सही नहीं है। फिर भी इस से इन्शा के आखिरी ज़माने पर रोशनी ज़रूर पड़ती है। इन्शा आखिरी ज़माने में जो बुझ से गये थे लेकिन इस क़दर निर्धन, असहाय और मजनुँ नहीं हुए थे जिसका जिक्र 'आज़ाद'ने किया है। बल्कि आखिरी दिनों में नवाब ग़ाज़िउद्दीन हैदर के दौरे हुकूमत में भी अवध के दरवार से सम्बन्धित रहे।^१

इन्शाअल्लाह खाँ इन्शा का ६५ साल की उम्र में देहान्त हुआ। इन्शा के इन्तिक़ाल की तारीख़ उस ज़माने के बहुत बड़े शायर 'मुसहफ़ी' ने १२३२ हि० निकाली है। लेकिन सबसे ज़्यादा यक़ीन के लायक़ तारीख़ इन्शा के शागिर्द वसंत सिंह 'निशात'

१. असलम परवेज़-इन्शाअल्लाह खाँ इन्शा-अहद और फ़न-पृष्ठ-८३

کی ہے۔ نشاط کے مطابق انشا نے ۱۲۳۳ھ میں انتقال کیا۔ نشاط کی تاریخ وفات کی تصدیق کریم الدین کے تذکرے «طبقات الشعراء ہند» سے بھی ہوتی ہے جو انہوں نے ۱۲۶۴ھ یعنی ۱۸۴۷ء میں لکھا۔ کریم الدین نے اپنے اس تذکرے میں انشا کے بارے میں لکھا ہے کہ «اکتیس برس ہوئے کہ اس جہاں سے رحلت فرمائی، اگر ۱۲۶۴ھ سے اکتیس سال کم کیے جائیں تو ۱۲۳۳ نکلتے ہیں۔ اس طرح عیسوی کیلنڈر کے مطابق انشا نے ۱۸۱۸ء میں وفات پائی۔»

ذاتی قابلیت اور علم کے اعتبار سے وہ اپنے زمانے کے جی نی یس تھے اور ہر کام اور ہر فن میں مہارت رکھتے تھے، خاندانی حکیم تھے لیکن اس پیشے پر زیادہ دھیان نہیں دیا، طبیب ہونے کے علاوہ سپہ گری میں بھی ماہر تھے، شاعری کے ساتھ نثر بھی خوب لکھی، زبان یا بھاشا کے مطالعے سے خاص طور پر دلچسپی تھی جسکا لازمی نتیجہ ان کی «رانی کیتکی کی کہانی» ہے جس میں انہوں نے زبان کا تجربہ کیا ہے اور جو اردو اور ہندی کی پہلی کہانی ہے۔ ان کی «دریائے لطافت» نے بھی بڑی شہرت پائی۔ یہ کتاب زبان یا بھاشا کے مطالعے (ادھین) سے متعلق ہے۔ وہ ہندوستانی اور غیر ہندوستانی بہت سی زبانوں کے ماہر تھے اور ہر زبان میں انہوں نے اپنی یادگار چھوڑی ہے۔ اردو، ہندی، پنجابی، پوربی، کشمیری، فارسی اور ترکی میں انہیں خاص طور سے مہارت حاصل تھی۔

سعادت یار خاں رنگین، انشا کی عقل اور علم کے قائل تھے اور انشا بھی رنگین کو بڑا شاعر سمجھتے تھے رنگین اور انشا کے

की है। निशात के मुताबिक इन्शा ने १२३३ हि० में इन्तिकाल किया। निशात की इस तारीख का स्पष्टीकरण करीमुद्दीन के 'तवकातुशोअराये हिन्द'से भी होता है जो उन्होंने १२६४ हि. यानी १८४७ ई. में लिखा। करीमुद्दीन ने अपने इस तज़किरे में इन्शा के बारे में लिखा है "३१ वरस हुए कि इस जहान से रेहलत (प्रस्थान) फरमायी"१ अगर १२६४ हि. से २१ साल कम किये जाएँ तो १२३३ हि. निकलते हैं, इस तरह इसवी कॅलेन्डर के मुताबिक इन्शा ने १८१८ ई. में इन्तिकाल किया।

ज़ाती कावलियत और विद्वत्ता के एतवार से वह अपने ज़माने के जीनियस थे और हर काम हर फ़न में महारत रखते थे। खानदानी हकीम थे लेकिन इस पेशे पर ज़्यादा ध्यान नहीं दिया। तबीव होने के अलावा सिपहगीरी में भी माहिर थे। शायरी के साथ नस्र भी खूब लिखी; ज़वान या भाषा के अध्ययन से खासतौर पर दिलचस्पी थी। जिसका लाज़मी नतीजा उनकी 'रानी केतकी की कहानी' है, जिस में उन्होंने ज़वान का तज़रूवा किया है और जो उर्दू और हिन्दी की पहली कहानी है। उनकी 'दरयाए लताफ़त' भी बहुत प्रसिद्ध हुई। यह किताब ज़वान के अभ्यास के बारे में है। इन्शा हिन्दुस्तानी और ग़ैर हिन्दुस्तानी बहुत सी ज़वानों के माहिर थे और हर ज़वान में उन्होंने अपनी यादगार छोड़ी है। उर्दू, हिन्दी, पंजाबी, पूर्वी, कश्मीरी, फ़ारसी और तुर्की पर उन्हें खासतौर से महारत हासिल थी।

सआदत यार खाँ रंगीन, इन्शा की अक़ल और इल्म की धाक मानते थे और इन्शा भी रंगीन को बड़ा शायर समझते थे। रंगीन और इन्शा के

१. असलम परवेज़-इन्शाअल्लाह खाँ इन्शा-अहद और फ़न-पृष्ठ-८८-८९

گہرے تعلقات پر انشا کے اس شعر سے بھی روشنی پڑتی ہے۔

عجب رنگینیاں ہوتی تھیں تب باتوں میں اے انشا

بہم مل بیٹھتے تھے جب سعادت یار خاں اور ہم

خود انشا کو بھی اپنے علم اور کمال کا احساس تھا، اس سے ان میں ایک طرح کی بڑائی کا احساس پیدا ہو گیا تھا اور اسی احساس نے انشا سے اپنے ہم عصروں (Contemporaries) سے ادبی لڑائیاں لڑوائیں جو اردو ادب یا ماہتیم میں ادبی معرکے یا ساہتیک لڑائیوں کے نام سے مشہور ہیں۔ انشا کے یہ ادبی معرکے دلی اور لکھنؤ دونوں جگہ ہوئے۔ دلی کے معرکوں کی اصل وجہ یہ ہے کہ انشا دلی کے نہ تھے اور اس لحاظ سے دلی کے شاعر انہیں اہمیت نہ دیتے تھے دوسری وجہ یہ ہوئی کہ انشا دلی کے شاعروں کے مقابلے میں علم اور ذہانت میں زیادہ تھے، جسکے کارن انہیں انشا سے حسد تھا۔ دلی کے ان معرکوں میں انشا و مرزا عظیم بیگ، انشا و فائق، انشا و مرزا جان طیش کے معرکے کافی مشہور ہوئے۔ لکھنؤ پہنچ کر انہیں زیادہ اطمینان ملا اور نئے سرے سے پھر نئے ماحول میں یہ لڑائیاں لڑی گئیں۔ ان میں سب سے بڑا معرکہ اس عہد کے سب سے بڑے شاعر غلام ہمدانی و صحفی سے ہوا اور ایک مرزا قتیل کے ساتھ جنکی شراکت میں انہوں نے «دریائے لطافت» لکھی۔

انشا کی کتابیں :

عام طور سے انشا کا اردو کے اساتذہ سخن میں شمار ہوتا ہے۔

اردو شاعری میں ان کا درجہ کافی بلند ہے وہ اردو شاعری کے لکھنؤ

गहरे सम्बन्ध पर इन्शा के इस शेर से भी रोगनी पड़ती है ।—

अजब रंगीनियाँ होती थीं तब बातों में ऐ इन्शा

बहम मिल बैठते थे, जब सआदत यार खाँ और हम ।

खुद इन्शा को भी अपने इल्म और कमाल का एहसास था, इस से उन में एक तरह की बड़ाई का एहसास पैदा हो गया था और इसी एहसास ने इन्शा से अपने समकालीन शायरों से अदबी लड़ाइयाँ लड़वाई जो उर्दू अदब या साहित्य में 'अदबी मारकें', या 'साहित्यिक लड़ाइयों' के नाम से प्रसिद्ध हैं । इन्शा के ये अदबी मारके दिल्ली और लखनऊ दोनों जगह हुए । दिल्ली के मारकों की असली वजह यह है कि इन्शा दिल्ली के न थे और इस लिहाज से दिल्ली के शायर उन्हें अहमियत न देते थे और दूसरी वजह यह हुई कि इन्शा दिल्ली के शायरों के मुकाबिले में विद्या और बुद्धिमत्ता में ज़्यादा थे जिस के लिए उन्हें इन्शा से डाह थी । दिल्ली के उन मारकों में इन्शा और मिर्जा अजीम बेग, इन्शा व फाइक, इन्शा व मिर्जा जान तपिश, के मारके बहुत मशहूर हुए । लखनऊ पहुँचकर उन्हें ज़्यादा इतमिनान मिला । यहाँ पर नये सिरे से, नये माहौल में यह लड़ाइयाँ लड़ी गयीं । इनमें सबसे बड़ा मारका उस ज़माने के सबसे बड़े शायर गुलाम हम-दानी मुसहफी से हुआ और एक मिर्जा क़तील के साथ, जो "दरयाए लताफ़त" के लिखने में उनके साथ थे ।

इन्शा की किताबें :-

आमतौर से इन्शा को उर्दू के महान कवियों की श्रेणी में रक्खा जाता है । वह उर्दू शायरी के लखनऊ

اسکول کے تین بلند میناروں میں سے ایک ہیں، لیکن دوسرے دو یعنی ناسخ اور مصحفی کا شمار صرف شاعروں میں ہوتا ہے، انشا صرف شاعر نہ تھے بلکہ اسی کے ساتھ اردو کے ایک بلند درجے کے گرامر نویس اور کہانی کار بھی تھے۔ اردو اور فارسی شاعری کے جو دیوان انشا نے اپنی یادگار چھوڑے ہیں ان کے علاوہ ان کی چند کتابیں یہ ہیں :

۱۔ دریائے لطافت :

تقریباً ہر زبان کا خاصہ رہا ہے کہ اسکی گرامر غیر لکھتے رہے ہیں، اہل زبان کی توجہ اس پر دیر میں مرکوز ہوتی ہے۔ اردو کی گرامر بھی شروع میں یورپی عالموں کے ہاتھوں لکھی گئی۔ اردو کے یورپی قواعد نویسوں میں شیکسپیر، فاربس اور پلیٹس نے بہت نام پیدا کیا۔ اردو کی قواعد اور معانی و بیان اور عروض پر کسی ہندوستانی کے ہاتھوں لکھی جانے والی پہلی کتاب انشا اور قتیل کی لکھی ہوئی 'دریائے لطافت' ہے۔ اردو سے متعلق اس انداز اور اس پائے کی کتاب کسی ہندوستانی کے قلم سے آج تک نہ لکھی جا سکی۔ 'دریائے لطافت' میں زبان، اس کے مختلف لہجے اور اسکی صرف و نحو سے متعلق ابتدائی حصہ انشا کے زور قلم کا نتیجہ ہے اور دوسرا حصہ جو معانی، عروض اور قوافی سے متعلق ہے مرزا محمد حسن قتیل کا لکھا ہوا ہے۔ انشا، سعادت علی خاں کے مصاحبوں میں سے تھے لہذا انہوں نے اس کتاب کے لیے جو دو نام تجویز کیے تھے وہ 'ارشادِ ناظمی' اور 'بحرِ سعادت' ہیں اور 'دریائے لطافت' اور 'حقیقتِ اردو' قتیل کے تجویز کردہ ہیں،

स्कूल के तीन बुलन्द मीनारों में से एक हैं लेकिन दूसरे दो यानी नासिख और मुसहफ़ी का शुमार सिर्फ़ शायरो में होता है, इन्शा सिर्फ़ शायर न थे बल्कि उसी के साथ उर्दू के बुलन्द दरजे के ग्रामर लिखने वाले और कहानीकार भी थे । उर्दू और फ़ारसी शायरी के इन्शा ने जो दीवान अपनी यादगार छोडे हैं, उनके अलावा उनकी चन्द किताबें ये हैं :-

१. दरयाए लताफ़त:-

लगभग हर ज़वान में यह रिवाज़ रहा है कि उसकी ग्रामर पराए लिखते हैं, वह जिन की मातृभाषा होती है इस पर बहुत कम ध्यान देते हैं, उर्दू की ग्रामर भी शुरु में यूरोपीय आलिमों के हाथों लिखी गयी । उर्दू के यूरोपीय ग्रामर लिखनेवालों में शेक्सपियर, फॉर्ब्स, और प्लैट्स ने बहुत नाम पैदा किया है । उर्दू की ग्रामर, अलंकार और उरूज़ (पिंगल) पर किसी हिन्दुस्तानी के हाथों लिखी जानेवाली पहली किताब इन्शा और क़तील की "दरयाए लताफ़त" है उर्दू के बारे में इस अन्दाज और दर्जे की किताब किसी हिन्दुस्तानी के कलम से आज तक न निकल सकी । 'दरयाए लताफ़त' में ज़वान, उसके मुस्तलिफ़ लहजे और उसके ग्रामर से मुतल्लिक शुरु का हिस्सा इन्शा ने लिखा है । और दूसरा हिस्सा जो अलंकार और पिंगल के बारे में है मिर्ज़ा मुहम्मद हसन क़तील का लिखा हुआ है, यह किताब फ़ारसी में लिखी गयी थी । इन्शा, सआदत अलीखाँ के साथियों में से थे । यही वजह है कि इन्शा ने इस किताब के लिए जो दो नाम सुझाये थे वह 'इरशादे नाज़मी' और 'वहरे सआदत' हैं और 'दरयाए लताफ़त' और 'हकीकते उर्दू' क़तील के सुझाये हुए नाम हैं ।

لیکن جیسا کہ نام سے ظاہر ہے قتیل کے تجویز کیے ہوئے نام
 « دریائے لطافت » ہی کو شہرت ملی۔ یہ کتاب ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء
 میں مکمل ہوئی۔ اس کتاب میں انشا کا سب سے بڑا کار نامہ یہ ہے کہ
 انہوں نے « اردو » کی آزادانہ حیثیت کو تسلیم کرنے پر زور دیا اور
 اسکی صوتی، صرفی اور نحوی تراکیب کو ہندوستانیات سے قریب لانے
 کی پہلی شہوری اور سائنسی کوشش کی اور اسے عربی و فارسی کی اندھی
 تقلید سے پچانے کی بھی کوشش کی اور اسکی نظری ساخت کے پیش نظر
 اصول مرتب کیے اور بول چال کی زبان کی اہمیت پر زور دیا۔
 یہ کتاب جدید اساسیات کی رو سے اردو کا « کلام » ہے۔ یہ کتاب
 فارسی میں لکھی گئی تھی ۱۹۳۵ء میں پنڈت دتاتریہہ کپانی نے اس
 کا اردو میں ترجمہ کیا اور انجمن ترقی اردو اورنگ آباد (دکن) سے
 شایع ہوئی۔

۲۔ لطائف المعادات :

« دریائے لطافت » کی زلف کے زمانے میں انشا، نواب
 سعادت علی خاں کے لطائف جمع کر رہے تھے۔ یہ لطائف اب دیر
 « لطائف المعادات » کے نام سے کتابی صورت میں مکمل ہوئے۔ اس میں
 انشائے ود لطائف جمع کیے دیر جو انہوں نے نواب سعادت علی
 خاں کی صاحبزادہ سے اور آٹھ نواب سے اور آٹھ کے ساتھیوں سے
 منے۔ چند ایک لطائف کے مواہد لطائف نام کو لطائف دیر۔ اس
 کتاب کا ایک قلمی نسخہ برٹش میوزیم (لندن) میں ہے، جسے
 ڈاکٹر آرنہ خاتون نے مرتب کر کے شایع کیا ہے۔ ان لطائف سے
 انشا اور نواب سعادت علی خاں کے تعلقات اور ایک دوسرے سے

लेकिन जैसा कि नाम से जाहिर है, क़तील के सुझाये हुए नाम 'दरियाए लताफ़त' ही आम-पसंद हुआ । यह किताब १२२३ हि. यानी १८०८ ई० में मुक़म्मल हुयी । इस किताब में इन्शा का सबसे बड़ा कारनामा यह है कि उन्होंने उर्दू की आज़ादाना हैसियत को मानने पर जोर दिया और उसके ध्वनि विज्ञान, शब्द-विज्ञान, वाक्य-विज्ञान को हिन्दुरस्तानियत से क़रीब लाने की पहली सोची समझी और शास्त्रीय कोशिश की । उन्होंने अंधाधुन्ध अरबी फ़ारसी के रास्तेंपर चलने से रोका और उर्दू की प्राकृतिक बनावट को सामने रखते हुए नियम बनाये और बोलचाल की भाषा की अर्हामियत पर जोर दिया । यह किताब आधुनिक भाषा-विज्ञान के लिहाज़ से उर्दू का 'क्लासिक' है । यह किताब फ़ारसी में लिखीगई थी । इस किताब को १९३५ ई. में पंडित दत्तात्रय कैफी ने उर्दू में तरजुमा किया । और यह अन्जुमने तरक्की ए उर्दू, औरंगाबाद से प्रकाशित हुई ।

२ लताइफ़ुस्सआदत :-

जब 'दरियाए लताफ़त' लिखी जा रही थी उस ज़माने में इन्शा नवाव सआदत अली खाँ के लतीफ़े भी जमा कर रहे थे । ये लतीफ़े बाद में 'लताइफ़ुस्सआदत' के नाम से किताबी सूरत में मुक़म्मल हुए । इस में इन्शा ने वे लतीफ़े जमा किए हैं जो उन्होंने ने नवाव की सोहबतों में कभी नवाव से और कभी उन के साथियों से सुने । चन्द लतीफ़ों के सिवा ये लतीफ़' नाम को लतीफ़' हैं । इस किताब की एक हस्तलिखित प्रति ब्रिटिश म्यूज़ियम, लन्दन में है जिसे डा. आमिना खातून ने एडिट करके छापा है । इन लतीफ़ों से इन्शा और नवाव सआदत अली खाँ के ताल्लुकात और एक दूसरे से

گہری وابستگی پر روشنی پڑی ہے۔

۳۔ سلکِ گوہر :

سلکِ گوہر بھی انشا کی جودتِ طبع اور زبان پر قدرت کا نمونہ ہے، یہ ایک بے نقط داستان ہے جسے انہوں نے نثر میں لکھا ہے۔ وہ اس سے پہلے فارسی نظم میں بھی بے نقط مثنوی، چند قرآنی آیتوں کی بے نقط تفسیر اور بے نقط دیوان اور قصیدہ بھی لکھ چکے تھے، «سلکِ گوہر» میں انہوں نے نثر میں بے نقط کہانی کہنے کے فن کو آزمایا ہے، گو انشا اس آزمائش سے گزر گئے تاہم اس قید نے ان کی عبارت کو بے کیف اور بے جان بنا ڈالا ہے اور ابلاغ کی کیفیت مجروح ہو گئی ہے۔ مولانا امتیاز علی عرشی جنہوں نے «سلکِ گوہر» کو مرتب کیا ہے، لکھتے ہیں:

«در اصل اس بے لطفی کی وجہ یہ ہے کہ عام اردو بول چال کا سرمایہ الفاظ انشا کے عہد میں یوں ہی کم تھا، اس پر طرہ یہ ہوا کہ ہندی کے وہ سب لفظ جن میں ٹ، ڈ، یا ژ، پائی جاتی ہے اس بنا پر چھوڑنے پڑے کہ اس زمانے میں چھوٹی سی «ط»، لکھنے کی جگہ چار نقطے لگا دیے جاتے تھے، اگر موجودہ چان انشا کے دور میں پایا جاتا تو عبارت کی سانس اتنی نہ گھٹ جاتی،»

۴۔ ترکی روزنامچہ:

رضا لاہری رامپور میں «ترکی روزنامچہ» کا صرف ایک نسخہ محفوظ ہے۔ اس میں انشا نے روز مرہ کے واقعات لکھے

۱۔ دیباچہ: سلکِ گوہر مرتبہ امتیاز علی عرشی ص ۸-۹

गहरे सम्बन्धों पर रोशनी पड़ती है ।

३-सिल्के गौहर :-

‘सिल्के गौहर’ भी इन्शा की तवियत और जवान पर भरपूर क्रावू का नमूना है । यह एक बेनुक्कत कहानी है जिसको उन्होंने नस्र में लिखा है । वह इस से पहले फ़ारसी नज़्म में भी बेनुक्कत मसनवी, चन्द कुरानी आयतों की बेनुक्कत तफ़्सीर (भावार्थ) और बेनुक्कत दीवान और क़सीदा भी लिख चुके थे । “सिल्के गौर” में उन्होंने नस्र में बेनुक्कत कहानी कहने की कला को आजमाया है । अगरचे इन्शा इस आजमाइश से गुज़र गये लेकिन इस कैद ने इस कहानी को बेजान और बेमज़ा कर दिया । मौलाना इम्तियाज़ अली अरशी जिन्होंने “सिल्के गौहर” को एडिट किया है लिखते हैं :-

दरअसल इस बेलुत्की की वजह यह है कि आम उर्दू बोल चाल का सरमाय-ए-अल्फ़ाज़ (शब्द संग्रह) इन्शा के अहद में यों ही कम था इस पर तुरी यह हुआ कि हिन्दी के वह सब लफ़्ज़ जिनमे ट, ड, ङ पायी जाती है इस बिना पर छोड़ने पडे कि उस ज़माने में छोटी सी ‘तोय’ लिखने की जगह चार नुक्ते लगा दिए जाते थे । अगर मौजूदा चलन इन्शा के दौर में पाया जाता तो इवारत की सांस इतनी न घुट जाती । ” १

४-तुर्की रोज़नाम्चा :-

रज़ा लायब्रेरी रामपूर में तुर्की रोज़नामचे की केवल एक सुरक्षित प्रति है । इसमें इन्शा ने रोज़मर्रा के वाक़ियात लिखे

१. इम्तियाज़ अली अरशी (सम्पादक); सिल्के गौहर-दीवाचा-पृष्ठ ८ से ९

ہیں۔ یہ روز نامچہ ایک مہینے اور چھ دن کے حالات پر مشتمل ہے۔ 'ترکی روز نامچہ' ان دنوں ڈاکٹر مید نعیم الدین (پرنسپل گورنمنٹ آرٹس اینڈ سائنس کالج، اورنگ آباد) کے زیر مطالعہ ہے جسے ڈاکٹر موصوف ایڈٹ کر کے شایع کرنے کا ارادہ رکھتے ہیں۔

۵۔ رانی کیتکی کی کہانی:

'سلک گوہر' کی طرح رانی کیتکی کی کہانی بھی انشا کی جودت طبع اور زبان میں تجربے کا بڑی حد تک کامیاب نمونہ ہے۔ انشا نے یہ کہانی ۱۸۰۸ء میں تصنیف کی جو فورٹ ولیم کالج کے لحاظ

۱۔ عام طور سے رانی کیتکی کا سنہ تصنیف ۱۸۰۳ء سمجھا جاتا ہے لیکن 'ترکی روز نامچہ' میں ۸ جمادی الآخر ۱۲۲۳ھ بروز چہار شنبہ کی عبارت سے مولانا امتیاز علی عرش کے خیال کے مطابق 'رانی کیتکی' کا سنہ تصنیف بجائے ۱۸۰۳ء کے ۱۸۰۸ء نکلتا ہے۔ انشا کی صراحت کے مطابق انہوں نے نواب کے صاحب زادے حسین علی کی فرمائش پر عربی فارسی اور پوربی الفاظ کے استعمال کے بغیر 'پرانے ڈاگ بوڑھے گھاگ سر ہلا کر منہ تہتا کر ناک بھوں چڑھا کر یہ کھٹ راگ لائے' کا جملہ کہا تھا، یہی جملہ معمولی اختلاف کے ساتھ 'رانی کیتکی' کے دیباچے میں بھی موجود ہے۔ مولانا امتیاز علی عرش نے اس سے یہ نتیجہ بھی نکالا ہے کہ شاید 'رانی کیتکی' کی کہانی، انشا نے حسین علی خان کی فرمائش ہی پر لکھی ہو۔ عرش صاحب کی اس رائے کو من وعن قبول کرتے ہوئے تکلف ہونا ہے، اس لیے کہ یہ بھی ناممکن نہیں ہے کہ انشا نے 'رانی کیتکی' ۱۸۰۳ء میں تحریر کی ہو اور ۱۸۰۸ء میں ترکہ روز نامچہ لکھتے وقت نواب زادے کی فرمائش پر انہوں نے 'رانی کیتکی' کا جملہ دہرایا ہو، کیوں کہ اسے وہ پہلے ضبط تحریر میں لاکھے تھے اور نواب زادے کی فرمائش پر فوراً اس قسم کا جملہ کہ جو عربی فارسی لفظ سے عاری ہو دھرانا مشکل معلوم ہوا ہو اور وہی لکھا ہوا جملہ دہرایا ہو۔ پھر یہ بھی خیال ہوتا ہے کہ حسین علی خان کی انشا سے اس قسم کی فرمائش کی اصل وجہ یہی رہی ہو کہ وہ اس سے قبل ایک ایسی کہانی کہ جو عربی فارسی الفاظ سے عاری ہو لکھ چکے تھے اور اسی بنیاد پر اس قسم کے جملے کے استعمال کی مکرر فرمائش کی گئی ہو، کیوں کہ عام قاعدہ ہے کہ جس شخص کی جو صلاحیتیں بروئے کار آتی ہیں اس کے پیش نظر اس سے اسی قسم کے سوالات کیسے جاتے ہیں۔

हैं। इस रोज़नामचे में एक महीने और ६ दिन के हालात लिखे हुए हैं। आजकल इस प्रति का डा. सैयद नईमुद्दीन, प्रिंसिपल गवर्नमेंट आर्ट्स एन्ड साइन्स कालेज, औरंगाबाद अध्ययन कर रहे हैं। जिसे डाक्टर मोसूफ एडिट करके शाये करने का इरादा रखते हैं।

५-रानी केतकी की कहानी :-

'सिल्के गौहर' की तरह 'रानी केतकी' की कहानी भी इन्शा की तविषत के अनोखेपन और जवान में तजरुबे का बड़ी हद तक कामयाब नमूना है। इन्शा ने यह कहानी १८०८ ई. में लिखी, जो फोर्टविलियम कालेज के लिहाज़

१ आमतौर से खयाल किया जाता है की रानी केतकी की कहानी १८०३ ई. में लिखी गयी है लेकिन तुर्की रोज़नामचे में ८ जमादिउलआखिर १२२३ हि. बरोज चार शम्बा, लिखा है इसलिए मौलाना इम्तियाज़ अली अरशी का खयाल है कि रानी केतकी के लिखे जाने का जमाना बजाय १८०३ ई. के १८०८ ई. है। इन्शा के बयान के मुताबिक उन्होंने नवाब के साहबजादे हुसैन अली की फ़रमाइश पर अरबी, फ़ारसी और पूर्वी लफ़्जों के इस्तेमाल के बग़ैर 'पुराने डाग, बूढ़े घाग सर हिलाकर मुंह थुथा कर नाक भी चढ़ाकर ये खहराग लाये" का जुमला कहा था। यही वाक्य मामूली फर्क के साथ रानी केतकी के दीवाचे में भी मौजूद है। मौलाना इम्तियाज़ अली अरशी ने इससे यह नतीजा भी निकाला है कि शायद रानी केतकी की कहानी इन्शा ने हुसैन अली खाँ को फ़रमाइश पर लिखी हो। अरशी साहब की इस राय को ज्यों का त्यों कबूल करते हुए संकोच होता है। इसलिए कि यह भी नामुमकिन नहीं है कि इन्शा ने रानी केतकी १८०३ ई. में लिखी हो और १८०८ ई. में तुर्की रोज़नामचा लिखते वक़्त नवाब जादे को फ़रमाइश पर फ़ौरन इस किसम का जुमला कि जो अरबी फ़ारसी शब्दों से अच्छा हो, दुहराने से असमर्थ रहे हों और उन्होंने वही रानी केतकी का जुमला दुहरा दिया हो। फिर यह भी खयाल होता है कि हुसैन अली खाँ को इन्शा से इस किसम की फ़रमाइश की अस्ल बजह यह रही हो कि वह इससे पहले एक ऐसी कहानी जो अरबी फ़ारसी लफ़्जों के बग़ैर लिख चुके थे और इसी की बुनियाद पर उन्होंने उसको दुबारा फ़रमाइश की हो क्योंकि जिस आदमी की जो सलाहियत सामने आती है उसी को ध्यान में रख कर उससे फ़रमाइश की जाती है।

سے اردو نثر کی شعوری تحریک کا زمانہ تھا۔ فورٹ ولیم کالج نے یہاں کی زبان کو جس نام سے شعوری طور پر رایج کرنا چاہا وہ نام ہندوستانی تھا بعد میں اردو ہندی کے جھگڑے نے جنم لیکر ملک کی لسانی وحدت کو نقصان پہنچایا۔ 'رانی کیتکی کی کہانی'، اردو اور ہندی ادب کا وہ خوش قسمت ادب پارہ ہے جسے اردو اور ہندی والے اپنے قدیم ادب کا انمول سرمایہ، مشترک میراث اور پہلی کہانی مانتے ہیں اور یہی وہ مقام ہے کہ جہاں پر آنے کے بعد یہ احساس پیدا ہونے لگتا ہے کہ فورٹ ولیم کے بعد جدید زمانے میں چلنے والی گاندھی جی کی ہندوستانی کی تحریک، اردو اور ہندی جسکے دو ادبی اسلوب ہیں، آج بھی اپنا اثر دکھاسکتی ہے اور اگر ایک دوسرے کا احترام کرنے کا جذبہ ہو اور فکر و نظر میں وسعت آئے تو 'ہندوستانی' کے پہاڑی چشمے سے پھوٹنے والی اردو اور ہندی کی دو ندیوں سے ایسی بہت سی کہانیاں ڈرامے، ناول اور شاعری جنم لے سکتی ہے کہ جو اردو اور ہندی دونوں کی میراث ہو اور دونوں ہی اس پر فخر کر سکیں۔

'رانی کیتکی کی کہانی' کے دیباچے میں انشانے یہ دعوا کیا ہے کہ وہ ایک ایسی کہانی لکھیں گے جس میں کسی غیر ہندی زبان کا کوئی لفظ استعمال نہ ہوگا۔ کہانی کی ابتدا ہی میں انشانے اپنے مقصد کی صراحت یوں کی ہے:

یہ وہ کہانی ہے جس میں ہندی چُھٹ
کسی اور بولی کا میل ہے نہ پُٹ

اسی پر اکتفا نہیں کیا بلکہ آگے چل کر اس مقصد کی وضاحت کی اور یہ بھی بتایا کہ کوئی بزرگ انشا کے اس خیال سے متفق نہ ہوئے اور اس

से उर्दू नस्र के सोचे समझे अभियान का ज़माना था । फोर्टविलियम कालेज ने यहाँ की ज़बान को जिस नाम से राइज करना चाहा वह नाम "हिन्दुस्तानी" था । अगरचे आजकल उर्दू हिन्दी के झगड़' ने जन्म लेकर मुल्क की भाषाई एकता को नुकसान पहुँचाया है, परंतु "रानी केतकी की कहानी" उर्दू और हिन्दी साहित्य का वह खुशकिस्मत साहित्यिक अंश है जिसे उर्दू और हिन्दी वाले अपने पुराने साहित्य का अनमोल रत्न, उर्दू हिन्दी दोनों की मीरास और पहली कहानी मानते हैं । यही वह मुक़ाम है कि जहाँ पर आने के बाद यह एहसास पैदा होने लगता है कि फोर्टविलियम के बाद मौजूदा ज़माने में चलने वाली गाँधी जी की हिन्दुस्तानी तहरीक (हिन्दी और उर्दू) जिसकी दो साहित्यिक शैलियाँ हैं, आज भी अपना असर दिखा सकती हैं । अगर एक दूसरे की इज़्ज़त करने की भावना हो और विस्तृत दृष्टिकोण रखें तो 'हिन्दुस्तानी' के पहाड़ी चश्मे से फूटने वाली उर्दू और हिन्दी की दो नदियों से ऐसी बहुत सी कहानियाँ, ड्रामे, उपन्यास और शायरी जन्म ले सकती हैं जो हिन्दी और उर्दू दोनों की मीरास हों और दोनों ही उस पर फ़ख्र कर सकें ।

रानी केतकी की भूमिका में इन्शा ने यह दावा किया है कि वह एक ऐसी कहानी लिखेंगे जिस में किसी अहिन्दी भाषा का शब्द इस्तेमाल न होगा । कहानी के शुरु में इन्शा ने अपने मक़सद को यों बयान किया है—

यह वह कहानी है जिस में हिन्दी छुट
किसी और बोली का मेल है न पुट ।

इसी पर बस नहीं बल्कि आगे चलकर इस मक़सद की पुष्टि की । और खुलकर यह भी बताया कि कोई बुजुर्ग इन्शा के इस मत से मतैक्य न थे और उन्होंने इस

کام کو تقریباً ناممکن کہہ دیا۔ اس امر واقعہ کو خود انشا کی
زبانی سنئے :

« ایک دن بیٹھے بیٹھے یہ بات اپنے دھیان میں چڑھی، کوئی
کہانی ایسی کہے جس میں ہندی چھٹ اور کسی بولی کی پٹ نہ
ملے۔ تب جا کے میرا جی پھول کی کلی کے روپ سے کھلے، باہر
کی بولی اور گنوا ری کچھ اس کے بیچ نہ ہو۔ اپنے منے والوں
میں سے ایک کوئی بڑے بڑھے لکھے، پرانے دھرانے ڈاگ
بوزھے گھاگ یہ کہتے راگ لائے سر ہلا کر، منہ تھپا کر، ناپ
بھوں چڑھا کر، آنکھیں پھرا کر لگے کہنے « یہ بات ہوتی دکھائی
نہیں دیتی، ہندوی پن بھی نہ نکلے اور بھا کہا پنا نہ ٹھونس جائے،
جیسے بھلے لوگ اچھوں سے اچھے آپس میں بولتے چالتے
ہیں، جیوں کا تیوں وہی سب ڈول رہے اور چھانہ کسی کی نہ دے
یہ نہیں ہونے کا » میں نے اون کی ٹھنڈی سانس کا ٹھوکا کھا کر،
جھنجھلا کر کہا « میں کچھ ایسا بڑھ بولا نہیں جو رانی کو پر بت کر
دکھاؤں اور جھوٹے سچ بول کے اونگلیاں نچاؤں اور بے سری،
بے ٹھکانے کی اولجھی سولجھی تانیں لے جاؤں، جو مجھ سے
نہ ہو سکتا تو بھلا یہ بات منہ سے کیوں نکالتا »

کہانی کا خلاصہ :

اس کہانی کا پلاٹ یہ ہے کہ کنور اودے بھان شکار کھیلنے
نکلے ہیں، اس درمیان میں انہیں جنگل میں ایک ہرن دکھائی دیتا ہے
جسکے پیچھے وہ اپنا گھوڑا دوڑا دیتے ہیں، یہاں تک کہ پیچھا
کرتے کرتے شام ہو جاتی ہے۔ وہ گھبرا کر ایک باغ میں پہنچتے

۱۔ رانی کینکی کی کہانی ص ۸۔

काम को तक्ररीवन नामुमकिन करार दिया । इस हकीकत को खुद इन्शा की ज़वानी सुनिए : -

“एक दिन बैठे बैठे यह बात अपने ध्यान में चढ़ी, कोई कहानी ऐसी कहिए जिसमें हिन्दी छुट और किसी बोली की पुट न मिले तब जाके मेरा जी फूल की कली के रूप से खिले, बाहर की बोली और गंवारी कुछ इसके बीच न हो । अपने मिलने वालों में से एक कोई बड़े पढे लिखे, पुराने धुराने डाग, बूढे घाग ये खटराग लाये, सर हिलाकर, मुँह थुथा कर, नाक भौं चढ़ाकर आँखें फिरा कर लगे कहने “यह बात होती नहीं दिखायी देती, हिन्दवीपन भी न निकले और भाखापना न ठूस जाय जैसे भले लोग अच्छों से अच्छे आपस में बोलते चालते हैं, ज्यों का त्यों वही सब डौल रहे और छाँह किसी की न दे यह नहीं होने का” मैं ने उनकी ठंडी साँस का ठोका खाकर, झुंझालाकर कहा, “मैं कुछ ऐसा बढ-बोला नहीं जो राई को परवत कर दिखाऊँ और झूठ सच बोल के अँगुलियाँ नचाऊँ और बेसुरी बेठिकाने की उलझी सुलझी तानें ले जाऊँ, जो मुझ से न हो सकता तो भला यह बात मुँह से क्यों निकालता ।” १

कहानी का सारांश

इस कहानी का प्लाट (कथानक) यह है कि कुँवर उदयभान शिकार खेलने निकले, इस दरमियान में उन्हें एक हिरन दिखायी देता है जिसके पीछे वह अपना घोड़ा दौड़ा देते हैं । यहाँ तक कि पीछा करते करते शाम हो जाती है । वह घबरा कर एक वाग में पहुँचते

१. रानी केलकी की कहानी पृष्ठ ८

ہیں جہاں پر چند خوبصورت لڑکیاں جھولا جھول رہی تھیں۔ راجا
 جگت پرکاش کی لڑکی رانی کیتکی ان کی شہزادی تھی جس سے اودے
 بھان کو محبت ہو جاتی ہے، شہزادی بھی اودے بھان کی مندرتا یا حسن
 پر ریجھ جاتی ہے اودے بھان اور رانی کیتکی کی محبت کی خبر جب
 اودے بھان کے ماں باپ کو ہو جاتی ہے تو وہ ایک بامہن سے
 رانی کیتکی کے ماں باپ کے پاس پیغام بھیجتے ہیں۔ رانی کیتکی کے
 لیے اودے بھان کے اس پیغام سے، اسکے ماں باپ غصہ ہو جاتے
 ہیں اور بامہن قید کر لیا جاتا ہے۔ اودے بھان کے پتا سورج بھان
 کو جب یہ معلوم ہوتا ہے تو وہ اپنی ساری فوج لیکر جگت پرکاش پر
 حملہ کر دیتے ہیں۔ رانی کیتکی کے پتا، سورج بھان کی فوج کا مقابلہ نہیں
 کر پاتے اور وہ اپنے گرو مہندر گِر کو بلا بھیجتے ہیں جو پہاڑ پر
 رہتا تھا۔ وہ آگ بگولا ہو کر اپنے نوے لاکھ چیلوں کے ساتھ
 آ کر جادو کے زور سے اودے بھان، سورج بھان اور لچھمی باس
 کو ہرن بنا کر جنگل میں چھوڑ دیتا ہے اور راجا جگت پرکاش کو ایک
 بگھمبر یا شیر کی کھال دیتا ہے تاکہ ضرورت پڑنے پر وہ اسکا ایک
 بال اکھاڑ کر آگ میں رکھیں تاکہ وہ مدد کو آئیں۔ انہوں نے ایک
 قسم کا بھہوت بھی دیا جس کو آنکھ میں لگانے سے آنکھ میں
 لگانے والا شخص سب کو دیکھ سکتا ہے مگر اسے دوسرا کوئی نہیں
 دیکھ سکتا۔ رانی کیتکی تھوڑا سا بھہوت حاصل کر لیتی ہے اور اس کو
 آنکھوں میں لگا کر اودے بھان کی کھوج میں نکل جاتی ہے۔
 جگت پرکاش اپنی اکلوتی لڑکی کی جدائی سے بہت بیکل ہو جاتا ہے
 اور رانی کیتکی کی سہیلی مدن بان کو اس کی کھوج میں بھیجتا ہے۔

हैं जहाँ पर चन्द खूबसूरत लड़कियाँ झुला झूल रही थीं। राजा जगत प्रकाश की लड़की रानी केतकी उन की शहजादी थी जिस से उदयभान को मोहब्बत हो जाती है। शहजादी उदयभान की सुन्दरता और हुस्न पर रीझ जाती है। उदयभान और रानी केतकी के प्रेम की खबर जब उदयभान के माँ बाप को हो जाती है तो वह एक ब्राह्मण के जरिये रानी केतकी के माँ बाप के पास पैगाम भेजते हैं। रानी केतकी के लिए उदयभान के इस पैगाम से उसके माँ बाप गुस्सा हो जाते हैं और ब्राह्मण कैद कर लिया जाता है। उदयभान के पिता सूरजभान को जब यह मालूम होता है तो वह अपनी सारी फौज लेकर जगत प्रकाश पर हमला कर देते हैं, रानी केतकी के पिता सूरजभान की फौज का मुक़ाविला नहीं कर पाते और वह अपने गुरु महेन्द्र गिर को बुला भेजते हैं जो पहाड़ पर रहते थे। वह आग बगोला होकर अपने ९० लाख चेलों के साथ आकर जादू के ज़ोर से उदयभान, सूरजभान और रानी लक्ष्मीवास को हिरन बना कर जंगल में छोड़ देते हैं और राजा जगत प्रकाश को एक विघम्बर या शेर की खाल देते हैं ताकि ज़रूरत पड़ने पर उस का एक बाल उखाड़ कर आग में डाल दें और वह मदद के लिए आ जायँ। उन्होंने एक किस्म का भभूत भी दिया जिसको आँख में लगाने से आँख में लगाने वाला सबको देख सकता है मगर उसे कोई नहीं देख सकता। रानी केतकी थोड़ा सा भभूत हासिल कर लेती है और उसको आँखों में लगाकर उदयभान की खोज में निकल जाती है। जगत प्रकाश अपनी इकलौती लड़की की जुदाई से बहुत बेकल हो जाते हैं और रानी केतकी की सहेली मदनवान को उसकी खोज में भेजते हैं। तलाश करने में दोनों की एक दूसरे से भेंट हो जाती है और रानी केतकी अपने प्रेम का हाल लिखकर मदनवान

تلاش کرنے میں دونوں کی ایک دوسرے سے بھینٹ ہو جاتی ہے اور رانی کیتکی اپنے پریم کا حال لیکھ کر مدن بان کے ساتھ اپنے پتا کو بھیجتی ہے۔ جگت پرکاش وہ چٹھی گرو مہندر گر کو دکھاتے ہیں۔ وہ اودے بھان کو اپنا بیٹا بنا کر وچن دیتا ہے کہ وہ خود کنور کو لیکر بیاہنے آئے گا۔ گرو مہندر گر اودے بھان اور اس کے ماتا پتا کو تلاشے جاتا ہے مگر تلاش کرتے کرتے تھک کر اپنے دوست راجا اندر سے مدد مانگتا ہے اور وہ فوراً اس کی مدد کو تیار ہو جاتے ہیں، ایک رات جنگل میں گانے بجانے کی محفل ہوتی ہے اور جنگل کے سارے ہرن گانے کی آواز سن کر جمع ہو جاتے ہیں، تب راجا اندر منتر پڑھا ہوا پانی مہندر گر کو دیتے ہیں تاکہ وہ اسے ہرنوں پر چھڑا دیں۔ پانی کے چھڑکتے ہی کنور اودے بھان اور اس کے ماں باپ اپنی اصلی شکل میں آجاتے ہیں اسکے بعد بہت شان و شوکت کے ساتھ مہندر گر اپنے چیلوں اور راجا اندر اپنی پیروں کے ساتھ رانی کیتکی کو بیاہنے جاتے ہیں۔ ہر طرح کے ناچ گانے ہوتے اور باجے بجاتے ہیں اور وہ سب کچھ ہوتا ہے جس کی صرف کلپنا ہی کی جاسکتی ہے۔

آخر کہانی میں کنور اودے بھان اور رانی کیتکی کی شادی ہو جاتی ہے اور دونوں راج آپس میں ایک ہو جاتے ہیں اور سب ہنسی خوشی زندگی گزارنے لگتے ہیں۔ کہانی کا انت ان شبہوں پر ہوتا ہے "جیسے ان کے دن پھرے دنیا میں سب کے دن پھریں۔"

رانی کیتکی کی کہانی لکھنے کا مقصد جیسا کہ اس سے پہلے بیان ہو چکا ہے، یہ تھا کہ اس میں کوئی بدیسی لفظ نہ آنے پائے۔

के साथ अपने पिता को भेजती है। जगत- प्रकाश वह चिट्ठी गुरु महेन्द्र गिर को दिखाते हैं। वह उदयभान को अपना बेटा बनाकर वचन देते हैं कि वह खुद कुंवरको लेकर ब्याहने आयेंगे। गुरु महेन्द्रगिर उदयभान और उसके माता-पिताको तलाशने जाते हैं और वह तलाश करते करते थक कर अपने दोस्त राजा इन्द्र से मदद माँगते हैं राजा इन्द्र फौरन उस की मदद को तैयार हो जाते हैं, एक रात जंगल में गाने बजाने की महफिल होती है और जंगल के सारे हिरन गाने की आवाज़ सुनकर जमा हो जाते हैं तब राजा इन्द्र मंत्र पढ़ा हुआ पानी महेन्द्रगिर को देते हैं ताकि वह उसे हिरनों पर छिड़क दें। पानी के छिड़कते ही कुंवर उदयभान और उसके माँ बाप अपनी असली शकल में आ जाते हैं और बहुत शान व शौकत के साथ महेन्द्रगिर अपने चेलों और राजा इन्द्र अपनी परियों के साथ रानी केतकी को ब्याहने जाते हैं। हर तरह के नाच गाने होते और वाजे बजते हैं और वह सब कुछ होता है जिसकी सिर्फ कल्पना ही की जा सकती है।

कहानी के आखिर में कुंवर उदयभान और रानी केतकी की शादी हो जाती है और दोनों राज आपस में एक होकर सब हँसी खुशी जिन्दगी गुज़ारने लगते हैं। कहानी का अन्त इन शब्दों पर होता है—“जैसे उनके दिन फिरे, दुनियाँ में सबके दिन फिरे”।

‘रानी केतकी की कहानी’ लिखने का मकसद जैसा कि पहले बयान किया जा चुका है, यह था कि उस में कोई विदेशी लफ़्ज़ न आने पाये,

لیکن 'رانی کیتکی کی کہانی' کے غائر مطالعے سے اندازہ ہوتا ہے کہ انشا اپنے اس مقصد میں خاطر خواہ کامیاب نہ ہو سکے اور اس بڑھے گھاگ حضرت کا ناک بھوں چڑھا کر اور آنکھیں پھرا کر کہنا کہ 'یہ بات ہوتی دکھائی نہیں دیتی' صحیح ثابت ہوا۔ کہانی میں کم از کم پانچ مرتبہ انشا نے غیر شعوری طور پر بدیسی الفاظ استعمال کیے ہیں، 'باہر کی بولی' کے الفاظ کا استعمال مندرجہ ذیل پانچ جگہوں پر ہوا ہے۔

(۱) یاے نسبتی: کہانی کے شروع ہی میں انشا نے اس بھا کہا کو جس میں وہ کہانی لکھنے والے تھے، 'ہندی' کہا ہے، لفظ ہندی اسی سباق میں دوسری مرتبہ بھی استعمال ہوا ہے۔ لفظ 'ہندی' اس زبان کا وہ نام ہے جسے اولاً مسلمانوں نے دیا، اسکی اصل بھی عربی ہے، یہی نہیں بلکہ لفظیہ (morpheme) 'دی' یا یاے نسبتی ہندوستانی زبانوں کو عربی ہی کی دین ہے، لہذا اس لفظ کے استعمال سے انشا کا مقصد ابتدا ہی میں مجروح ہو جاتا ہے، اس زبان کے لیے جس میں یہ کہانی لکھی جانے والی تھی بہت آسانی سے 'بھا کہا' یا 'کھڑی بولی' کا لفظ استعمال کیا جاسکتا تھا جس سے مطلب اسی بولی کا نکلتا جس میں انشا لکھنا چاہتے تھے۔

۱۔ اہل عرب یہاں کی قدیم زبانوں میں سے ہر ایک کو 'ہندی' یا 'ہندیہ' کہتے تھے، وہ سنسکرت، پالی، سندھی، ملتان، گجراتی سب کو ہندی ہی کہتے تھے، چنانچہ بزرگ بن شہریار کی روایت کے مطابق ۵۲۷۰ میں جس زبان میں قرآن کا ترجمہ کیا گیا تھا اسکا نام اس مصنف نے 'ہندیہ' بتایا ہے..... اسی طرح الفہرست میں جو ۵۳۷۷ کی تصنیف ہے، ہندوستان کی جس زبان سے عربی میں طب کی کتابیں ترجمہ ہوئیں ان کے بیان میں ہندوستان کی زبان کا نام 'ہندی' ہی رکھا گیا ہے، (بحوالہ نقوش سلیمان از سید سلیمان ندوی طبع اول ۱۹۳۹ء مطبوعہ معارف پریس اعظم گڑھ ص ۶۰-۵۹)

लेकिन रानी केतकी की कहानी के गहरे अध्ययन से अन्दाज़ा होता है कि इन्शा अपने इस मक़सद में पूरी तरह कामयाब न हो सके और उस बूढ़े घाग हज़रत की बात सही साबित हुई जिन्होंने 'नाक भौं चढ़ाकर और आंखें फिरा कर" यह कहा था कि "यह बात होती नहीं दिखायी देती।" कहानी में कम से कम पाँच बार इन्शा ने अनजाने में विदेशी शब्दों का इस्तेमाल किया है। बाहर की बोली के शब्दों का नीचे की पाँच जगहों पर इस्तेमाल हुआ है।

१- 'या'-ए-निसबती (संबन्धार्थक प्रत्यय-"इ") कहानी के शुरु ही में इन्शा ने उस भाषा को जिसमें वह कहानी लिखनेवाले थे 'हिन्दी' कहा है। लफ़्ज़ हिन्दी इसी से सम्बन्धित दूसरी बार भी इस्तेमाल हुआ है। यह शब्द इस ज़बान का वह नाम है जिसे पहले मुसलमानों ने दिया। इसकी अस्ल भी अरबी है। यही नहीं बल्कि मारफ़ीम (Morpheme) "इ" हिन्दुस्तानी ज़बानों को अरबी ही की देन है^१ इसलिए इस शब्द के प्रयोग से इन्शा शुरु ही में अपने मक़सद से हट गये हैं। इस ज़बान के लिए जिस में यह कहानी लिखी जाने वाली थी बहुत आसानी से 'भाषा' या 'खड़ी बोली' का लफ़्ज़ इस्तेमाल किया जा सकता था। जिस से मतलब उसी बोली का निकलता जिसमें इन्शा लिखना चाहते थे।

१. अहले अरब यहाँ की कदीम ज़बानों में से हर एक को हिन्दी या हिंदिया कहते थे। वे संस्कृत, पाली, सिन्धी, मुलतानी, गुजराती सब को हिन्दीही कहते थे। चुनाँचि बुजुर्ग बिन शहिरयार की रिवायत के मुताबिक २७० हि. में जिस ज़बान में कुरआन का तरजुमा किया गया था उसका नाम उस मुसन्निफने "हिंदिया" बताया है इसीतरह अल फहरिस्तमें जो २७७ हि की तसनीफ है, हिन्दुस्तान की जिस ज़बान से अरबीमें तिब की किताबें तर्जुमा हुई उनके बयान में हिंदुस्तान की ज़बान का नाम हिन्दी ही रक्खा गया है। बहवाला नकूश सुलेमानी अज़ सैय्यद सुलेमान नदवी प्रथम आवृत्ति १९३९ ई. मद्रित मुआरिफ़ प्रेस आजमगढ़ पृ. ५९-६०।

(۲) بے: بے کا سابقہ بھی اردو ہندی کو فارسی کی دین ہے جو نفی کے معنوں میں استعمال ہوتا ہے، جیسے بے کار «بغیر کام کے»، بے حال «بغیر حال کے»، بے دلیل «بغیر دلیل کے»، وغیرہ۔ انشا نے رانی کیتکی کے ابتدائی صفحات ہی میں سابقہ (prefix) «بے» کو استعمال کیا ہے جیسے «بے سری» اور «بے ٹھکانے»، اس طرح گویا ایک ہی جملہ میں دو مرتبہ لفظیہ (morpheme) «بے» استعمال ہوا ہے جسکی اصل فارسی ہے^۱

«میں کچھ ایسا بڑھ بولا نہیں، جو رائی کو پر بت کر دکھاؤں اور جھوٹھ سچ بول کے اونگلیاں نچاؤں اور بے سری، بے ٹھکانے کی اولجھی سلجھی تانیں لے جاؤں۔ جو مجھ سے نہ ہو سکتا، تو بھلا یہ بات مونہ سے کیوں نکالتا، جس ڈھب سے ہوتا اس بکھیڑے کو ٹالتا»^۲

(۳) تبلہ: انشا کا مستعملہ «تبلہ» در اصل عربی «طلہ» ہے، انشا نے اس عربی لفظ «طلہ» کو «تبلہ» لکھ کر اسے صوتی اعتبار سے اردوانے کی کوشش کی ہے، تاہم اس لفظ کے عربی ہونے میں کوئی فرق نہیں آتا۔

(۴) لال ٹین: اردو ہندی نے جہاں عربی، فارسی اور ترکی کے الفاظ اپنائے ہیں وہیں پر یورپی زبانوں میں سے پرتگیزی، فرانسیسی اور بے شمار انگریزی الفاظ بھی اردو لغت کا جز بن گئے ہیں۔ بدیسی زبانوں کے الفاظ قبول کرتے وقت البتہ اردو کا یہ رجحان رہا

۱۔ یقہ «بے» کے لیے دیکھیے: وضع اصطلاحات از وحید الدین سلیم پانی پتی

مطبوعہ انجمن ترقی اردو، پاکستان ۱۹۶۵ء ص ۳۸

۲۔ رانی کیتکی کی کہانی ص ۸۔

२- "बे" नक्की (नकारात्मक) की निशानी है और लफ्ज से पहले आता है यह उपसर्ग (साविक्र- Prefix) हिन्दुस्तानी को फ़ारसी की देन है। जो नकारार्थ में इस्तेमाल होता है जैसे बेकार वगैर काम के बेहाल वगैर हाल के बेदलील, वगैर दलील के वगैरह इन्शा ने कहानी के शुरु में इस फ़ारसी उपसर्ग को भी इस्तेमाल किया है- जैसे "बेसुरी" और "बेठिकाने" दो शब्द अये हैं उनके साथ 'बे' उपसर्ग है जो फ़ारसी भाषा में अधिक प्रयोग होता है।

में कुछ ऐसा बड़ बोल नहीं जो राई को परवत कर दिखाऊँ और झूठ सच बोल के उंगुलियाँ नचाऊँ और बे सुरी और बे ठिकाने की उलझी सुलझी तानें ले जाऊँ। जो मुझ से न हो सकता तो भला यह बात मुँह में क्यों निकालता, जिस ढव से होता इस बखड़े को टालता २

३. तबला— इस कहानी में इन्शा ने 'तबला' लफ्ज भी इस्तेमाल किया है जो अस्ल में अरबी लफ्ज है। इन्शा ने अरबी लफ्ज जो तोय से लिखा जाता है उसको 'ते' से लिखकर उसे ध्वनि विज्ञान की दृष्टि से उर्दू बनाने की कोशिश की है फिर भी इस शब्द के अरबी होने में कोई फ़र्क नहीं आता।

४. लालटेन :— हिन्दुस्तानी (उर्दू और हिन्दी) ने जहाँ अरबी, फ़ारसी और तुर्की के लफ्ज अपनाये हैं वहीं पर यूरोपीय ज़बानों में से पुर्तुगीज़ी, फ़रांसीसी और अनगिनत अंग्रेज़ी शब्द भी हिन्दुस्तानी डिक्शनरी का हिस्सा बन गये हैं। विदेशी ज़बानों के शब्द क़बूल करते वक़्त अलवत्ता उर्दू का यह रुजहान रहा

१-उपसर्ग बे के लिये देखें वहीदुद्दीन सलीम पानीपतीकृत बज़-ए-इसतिलाहात", अंजुमान ए-तरक्की-ए-उर्दू, पाकिस्तान, प्रकाशन १९६० पृ० ३८

२-रानी केतकी की कहानी पृ० ८

ہے کہ وہ ان دخیل الفاظ کو اردو کے صوتی مزاج پر ڈھال لے
یہی وجہ ہے کہ بہت سے سنسکرت، عربی، فارسی اور انگریزی
تت سم الفاظ تدبہو بن گئے، ایسے ہی الفاظ میں سے انگریزی
لفظ لین ٹرن (Lantern) بھی ہے۔ اردو میں لفظ 'لال ٹین'، عام
طور سے بول چال میں قندیل یا فانوس کے معنوں میں استعمال ہوتا
ہے۔ یہاں بھی انشا نے سہواً انگریزی کا لفظ استعمال کیا ہے
اور انہیں اندازہ تک نہ ہوا کہ وہ بدیسی زبان کا لفظ استعمال کر
رہے ہیں۔

(۵) گُل: گُل فارسی لفظ ہے جو پھول کے معنوں میں اردو میں
بھی رایج ہے، انشا نے یہ لفظ کہانی کی آخری سطروں میں مرکب
لفظ 'گلچھڑی' میں استعمال کیا ہے، شاید یہاں انشا سے لفظ کے
مرکب ہونے کی وجہ سے سہو ہو گیا 'گل چھڑی' کی بجائے بہت
آسانی سے 'پہل جھڑی' استعمال کیا جاسکتا تھا، فی زمانہ 'پہلچھڑی'
ہی بول چال میں استعمال ہوتا ہے اور 'گلچھڑی' کے مقابلے میں
کہیں زیادہ فصیح بھی ہے۔

(۶) ملولا: اسم مذکر 'ملولا' بمعنی دکھ، رنج اور افسوس کو
لغت نویسوں نے اردو الفاظ میں شمار کیا ہے، لیکن جہاں تک
لفظ کی اصل کا تعلق ہے، یہ لفظ بھی عربی لفظ ملال سے بنا ہے
مثلاً قول سے مقولا، ملال سے ملولا وغیرہ۔ انشا نے یہ عربی
لفظ 'رانی کیتکی' میں استعمال کیا ہے، لکھتے ہیں:

'تب کنور نے مسوس کے، ملولا کہا کے کہا، اتنی رکھائیاں

۱۔ ملاحظہ ہو فرنگ اصفیہ مرتبہ مولوی سید احمد دہلوی

है कि वह इन शब्दों को हिन्दुस्तानी के ध्वनि के अनुसार ढाल ले। यही वजह है कि बहुत से संस्कृत, अरबी, फ़ारसी और अंग्रेज़ी तत्सम, शब्द तद्भव बन गये। ऐसे ही शब्दों में से अंग्रेज़ी लफ़्ज़ लैन्टर्न (Lantern) भी हैं। उर्दू में लफ़्ज़ 'लालटेन' आम तौर से बोलचाल में 'फ़ानूस' के अर्थ में प्रयोग होता है। यहाँ भी इन्शा ने अनजाने में अंग्रेज़ी शब्द 'लैन्टरन' का इस्तेमाल किया है और उन्हें अन्दाज़ा तक न हुआ, कि वह विदेशी लफ़्ज़ का इस्तेमाल कर रहे हैं।

५. गुल :- गुल फ़ारसी लफ़्ज़ है जो फूल के लिए उर्दू में भी राइज है। इन्शा ने यह शब्द कहानी की आखिरी सतरों में संयुक्त शब्द (Compound word) गुलछड़ी में इस्तेमाल किया है। शायद यहाँ इन्शा से शब्द के संयुक्त होने की वजह से चूक हो गयी हो। गुलछड़ी के बदले फूल छड़ी आसानी से इस्तेमाल किया जा सकता था। इस समय फूलछड़ी ही बोल चाल में इस्तेमाल होता है और फूल गुलछड़ी के मुकाबले में कहीं ज्यादा रोचक है।

६—मलोला :- मलोला यानी दुख, रंज, अफ़सोस—शब्द-कोशों में उर्दू लफ़्ज़ बताया गया है १। लेकिन जहाँ तक अस्ल का ताल्लुक है यह लफ़्ज़ भी अरबी लफ़्ज़ 'मलाल' से बना है जैसे क़ौल से मक़ूला। इन्शा ने यह अरबी लफ़्ज़ इस कहानी में भी इस्तेमाल किया है। "तव कुँवर ने मसोस के, मलूला खा के कहा, इतनी रुखाइयाँ

१. देखिये 'फ़रहंग-ए-आसिफ़िया' (सम्पादक) मौलवी सैयद अहमद देहलवी

دیجئے،

اسی کے ساتھ یہ بھی ایک حقیقت ہے کہ انشا کے فارسی ضرب الامثال استعمال کی ہیں اور ایسا کرنے وقت اس کا خیال رکھا ہے کہ وہ بجائے فارسی لفظوں کے ٹھیک ہندی بن جائیں۔ مثلاً فارسی کی ضرب المثل 'دل سے دل کو راہ ہوتی ہے' کا ہندوستانی ترجمہ کر دیا ہے یعنی 'جی کو جی سے ملاپ ہے' اور 'بیتال پچیسی' اور 'رانی کیتکی کی کہانی'۔

زبان اور تہذیبی پس منظر کے لحاظ سے لٹوالال کی بیتال پچیسی اور انشا کی رانی کیتکی کی کہانی میں قدرے مشابہت ہے۔ 'بیتال پچیسی' کا موضوع ہندو دیو مالا ہے، اس لحاظ سے للوالال جی نے کہانی کے اعتبار سے ہندوستانی کو کوئی نیا موضوع نہیں دیا۔ یہ کہانی سنسکرت میں موجود تھی، بعد میں اسے برج اور پھر ہندوستانی کا جامہ پہنایا گیا۔ اس کی زبان ہندوستانی، سنسکرت، فارسی، عربی، برج اور اودھی کے ملاپ سے بنی ہے۔ سنسکرت سے اس میں اسم اور تندیہو دونوں قسم کے لفظ آئے ہیں جیسے پرچا /prja/ شریر /Sari:r/ ، سورگ لوک /swarglo:k/ ، تپسیا /tapasya/ ، تیرتھ یاترا /ti:rthyatra/ ، سیوا /seva/ ، آگیا /agya/ ، آنند /anand/ ، بدھی وان /buddhiva:n/ ، سنمکھ /sanmukh/ ، دکشن /dakSin/ ، سوہاؤ /swabha:v/ ، ورشا /varSa:/ وغیرہ۔ تاہم اندازہ ہوتا ہے کہ تت سم کے مقابلے میں بیتال پچیسی

۱ - رانی کیتکی کی کہانی ص ۱۲ (۲۰۱۱ء) - ۲ - ایضاً ص ۱۲

न दीजिए १। इस के साथ यह भी एक हकीकत है कि इन्होंने फारसी कहावतें इस्तेमाल की हैं और ऐसा करते वक्त इस का खयाल रक्खा है कि वे बजाए फारसी शब्दों के ठेठ हिन्दी बन जाएँ। ममलन फारसी की कहावत" दिल से दिल को राह होती है का हिन्दुस्तानी तरजुमा कर दिया है यानी जी से मिलाप है २।

ज़वान और सांस्कृतिक परछाइयों के लिहाज़ से लल्लू लाल की 'बैताल पचीसी' और 'इन्शा की 'रानी केतकी की कहानी' में बड़ी हद तक यकसानियत (साम्य) पायी जाती है। 'बैताल पचीसी' का विषय हिन्दू देवमाला है। इस लिहाज़ से लल्लू लाल जी ने कहाबी के एतबार से हिन्दुस्तानी अदब को कोई नया विषय नहीं दिया। यह कहा नी संस्कृत में मौजूद थी, बाद में उसे ब्रज और फिर हिन्दुस्तानी ज़वान का जामा पहनाया गया। उसकी ज़वान हिन्दुस्तानी, संस्कृत, फ़ारसी, अरबी, ब्रज, और अवधी के मिलाप से बनी है। संस्कृत के तत्सम और तद्भव दोनों ाक़्स्म के शब्द आये हैं। प्रजा (Prajā) शरीर, (Sarier) स्वर्ग-लोक, (swarglō:k) तपस्या, (tapasya) तीर्थ-यात्रा, (ti:rthyatra) सेवा, (seva) आज्ञा, (agya) आनन्द, (anand) बुद्धिवान, (buddhiva:n) सम्मुख, (sammukh) दक्षिणा, (daksina) स्वभाव, (swabhav) वर्षा (varsha) आदि। फिर भी

१. रानी केतकी की कहानी पृ० १२

२. वही...पृ० १४

میں تدبھو (tadbhav) شبد زیادہ استعمال ہونے ہیں۔ اسی طرح عربی فارسی کے اعلا، اقرار، سیاست، احوال، نجات، حقیقت، اختلاط، عہد، خلعت یہ لفظ استعمال کیے ہیں۔ برج بھاشا کے اثر کے تحت 'سندیسہ ہماری بھی لیتی جاٹیو'، 'ہم آپ پہنچے ہیں'، 'لینا جو لکشی دے ہے'، 'اسکے کرم میں لکم دے ہے'، جیسے جملے بھی ملتے ہیں، فعلی حالت (Verbal forms) میں آتیاں، جاتیاں، بولیاں، گاتیاں، بیٹھیاں، ہنسیاں بھی کثرت سے استعمال ہونے ہیں، جو دوسری علاقائی زبان کا اثر معلوم ہوتے ہیں۔ یہ اور اس قسم کے لفظوں کی فعلی حالت جدید پنجابی میں بھی ملتی ہے۔

'بیتال پچیسی' کی اوپر دی گئی خصوصیات 'رانی کیتکی' میں بھی پائی جاتی ہیں۔ فرق صرف یہ ہے کہ لفظوں کے استعمال میں انشا نے عربی فارسی اور گنوارو بھاشا سے پرہیز کرنے کی کوشش کی ہے، بیتال پچیسی اس قسم کی کسی شعوری کوشش سے پاک ہے، پھر بھی جیسا کہ اس سے پہلے بیان کیا جا چکا ہے 'رانی کیتکی' میں انشا کے دعوے پورے نہیں اترے اور گنوارو بھاشا یا عوامی بولیوں کے شبد بھی برج کے راستے کہانی میں چپکے سے داخل ہو گئے ہیں۔ مندرجہ بالا فعلی حالتیں (verbal forms) رانی کیتکی کی کہانی میں بھی کئی بار آئی ہیں مثلاً 'آتیاں جاتیاں جو سازسیں ہیں'، 'ساون گاتیاں ہیں'، اسی طرح اُنے بچائے انہوں نے، اوسکے بچائے اسکے، اور آن پہنچے، آن بیٹھی، کر لیجو جیسے دیسی لفظ بھی دونوں کتابوں میں پائے جاتے ہیں۔ بیتال پچیسی اور رانی کیتکی کی کہانی میں ایک اور دلچسپ بات یہ ہے کہ انکی اصطلاحیں (terminology) ہندو دور مالا سے لی گئی ہیں اور کہانیوں کی ساری اٹھان ہندوستانی زبان

अन्दाज़ा होता है कि तत्सम के मुक्काविले में बैताल पच्चीसी तद्भव शब्द में ज़्यादा आये हैं, इसी तरह अरबी, फ़ारसी से आला, इकरार, सियासत, अहवाल, नजात्, हकीकत इस्तिलात, अहद खिलअत जैसे लफ़्ज़ इस्तेमाल किये हैं। ब्रज भाषा के असर से “संदेशा हमारी भी लेती जाइयो,” हम आ पहुँचे हैं,” “लेना जो लक्ष्मी दे है,” उसके करम में लिख दे है” के जुमले भी मिलते हैं। क्रियापद (Verbal Forms) में आतियाँ, जातियाँ, बोलियाँ, गातियाँ, बैठियाँ, हँसियाँ भी कसरत से, इस्तेमाल हुए हैं जो दूसरी क्षेत्रीय ज़बान का असर मालूम होते हैं। यह और इस किस्म के दूसरे क्रियापद नई पंजाबी में भी मिलते हैं।

‘बैताल पच्चीसी’ की ऊपर दी गयी विशेषताएँ रानी केतकी में भी पायी जाती हैं फ़र्क़ सिर्फ़ यह है कि लफ़्ज़ों के इस्तेमाल में इन्शा ने अरबी फ़ारसी और गँवारू भाषा से बचने की कोशिश की है, बैताल पच्चीसी में जान बूझ कर ऐसी कोई कोशिश नहीं की गयी है फिर भी जैसा कि पहले बयान किया जा चुका है रानी केतकी में इन्शा अपने दावे पर पूरे नहीं उत्तरे और चन्द गँवारू या अवामी बोलियों के शब्द भी ब्रज के रास्ते कहानी में चुपके से दाख़िल हो गये हैं। ऊपर दिए गये क्रियापद रानी केतकी की कहानी में भी कई बार आये हैं। जैसे “आतियाँ जातियाँ जो सांसें हैं, “सावन गातियाँ हैं;” उनने = उन्होंने, ऊस के = उस के, आन पहुँचे = आ-पहुँचे, आन बैठी = आ बैठी, कर लोजो = कर लीजिए की तरह के लोक बोलियों से शब्द आये हैं।

बैताल पच्चीसी और रानी केतकी की कहानी में पारिभाषिक शब्द हिन्दू देवमाला से आये हैं और कहानियों की उठान हिन्दुस्तानी ज़बान

ہی نہیں بلکہ ادبی و تہذیبی پس منظر میں ہوتی ہے۔ رانی کیتکی اور بیتال پچھسی میں لسانی اعتبار سے جو یکسانیت ہے، اس منسلے میں یہ بات بھی غور طلب ہے کہ رانی کیتکی کی کہانی میں انشا کی بہاشا سے بچنے کی کوشش کے باوجود، اسکے اثرات اس کہانی میں درآئے ہیں لیکن بیتال پچھسی کے لیکھکوں کو کسی بھی زبان یا بہاشا یا بولی سے بچنے کا خیال نہ تھا، سوائے اسکے کہ:

« زبان سہل میں جو خاص و عام بولتے ہیں اور جسے عالم و جاہل گنی کر سب سمجھتے، اور ہر ایک کی طبیعت پر آسان ہو، مشکل کسی طرح کی جہان پر نہ گزرے اور برج کی بولی اس میں رہے،

اس بیان سے اندازہ ہوتا ہے کہ اس کتاب کے لکھنے والوں کا مقصد کتاب میں بول چال کی زبان کا استعمال تھا جسے عالم اور جاہل برابر سمجھ سکیں۔

بیتال پچھسی کے مقابلے میں انشا کے ہاں تدبہو کی بہ نسبت تسم لفظ زیادہ استعمال ہوئے ہیں، تدبہو اِکا دکا ہی ملتے ہیں مثلاً سَمکھ / sammukh / سامنے کے معنوں میں، شُبھ / Subha / مبارک کے معنوں میں۔ صوتی اعتبار سے انشا کی کہانی میں پچھلے اور اگلے واول (Vowels) ہمیشہ لمبے ہو گئے ہیں مثلاً:

اوس / u:s / بجائے اُس / us /، اون / u:n / بجائے اُن / un /،
 اودھر / u: dhar / بجائے ادھر / udhar /، اوٹھ / u: th / بجائے
 اٹھ / uth /، ایدھر / i: dhar / بجائے ادھر / idhar /۔

انفیاء واول (nasalised vowel) بغیر انفیائے (non-nasalised) بھی

ही नहीं बल्कि हिन्दुस्तानी अदबी और सांस्कृतिक परछाइयों में हुई है। रानी केतकी और बैताल पच्चीसी में भाषा-वैज्ञानिक एतबार से जो समानता है उस सिलसिले में यह बात गौर करने लायक है कि रानी केतकी की कहानी में इन्शा ने भाषा से वचने के बावजूद उसके प्रभाव इस कहानी में आ गये हैं। लेकिन बैताल पच्चीसी के लेखकों ने किसी भी ज़बान या बोली से वचने की कोशिश नहीं की, सिवाय इसके कि “ज़बाने सहल में जो खासी आम बोलते हैं और जिसमें आलिम व जाहिल, गुनी, कर सब समझें और हर एक की तबियत पर आसान हो, मुश्किल किसी तरह की जहाँ पर न गुज़रे और ब्रज की बोली इसमें रहे।” इस वयान से अन्दाज़ा होता है कि इस किताब के लिखने वालों का मक़सद किताब में बोल चाल की ज़बान का इस्तेमाल था जिसे आलिम और जाहिल बराबर समझ सकें।

बैताल पच्चीसी के मुक़ाबिले में इन्शा के यहाँ तत्सम शब्द तद्भव से कम इस्तेमाल हुए हैं। तत्सम इक्के दुक्के ही मिलते हैं। जैसे— सम्मुख सामने के माने में और शुभ मुबारक के माने में।

ध्वनि-विज्ञान की दृष्टि से रानी केतकी की कहानी में पिछले और अगले स्वर हमेशा लम्बे हो गये हैं। जैसे उस के बजाय ऊस, उनके बजाय ऊन, उधर के बजाय ऊधर, इधर के बजाय ईधर, उठ के बजाय ऊठ वगैरा। इसी तरह अनुनासिक स्वर के बजाय अननुनासिक (non-nasalised) स्वर भी

استعمال ہونے ہیں مثلاً مان /man/ کو ما /ma/ استعمال کیا ہے۔

حروف صحیح یا کنسوننٹس (Consonants) میں بہت سی سادہ آوازیں ہکارتیت (aspiration) کے ساتھ استعمال ہوتی ہیں مثلاً م /m/ کی بجائے مہ /mh/، بامن کی بجائے بامہن /bamhan/، جماتا /jamata/ کی بجائے جمہاتا /jamhata/، سامنے کی بجائے سامہنے /samhne/۔ /d/ کی بجائے /dh/ مثلاً پودے /pawde/ کی بجائے پودھے /pawdhe/۔ /l/ کی بجائے /lh/ مثلاً سولواں /so: lwan/ کی بجائے سولھواں /so: lhwan/۔ کئی لفظوں میں مصوتہ /e/ گرا کر لفظ کو مختصر کیا گیا ہے، مثلاً پڑے رہیں /paṛerāhen/ کی بجائے پڑرہیں /paṛrahen/

« رانی کیتکی کی کہانی » اور « بیتال پچیسی » دونوں میں جگہ جگہ خوبصورت اسلوب یا شیلی کا بھی استعمال ہوا ہے۔ بغیر عربی فارسی لفظ استعمال کیے، انشا نے جگہ جگہ اپنے لکھنے کے انداز میں بیان کا وہی اثر پیدا کیا ہے جو اردو سے مخصوص ہے۔

« رانی کیتکی اپنی سہیلی مدن بان کو جگا کر یوں کہتی ہے: « اری او، تو نے کچھ سنا بھی؟ میرا جی اوس پر آ گیا اور کسی ڈول سے نہیں تھم سکتا۔ تو سب میرے بھیدوں کو جانتی ہے، اب جو ہونی ہو سو ہو۔ سر رہتا رہے، جاتا جائے، میں اوس کے پاس جاتی ہوں، تو میرے ساتھ چل، پر تیرے پاؤں پڑتی ہوں، کوئی سنے نہ پائے، اری یہ میرا جوڑا میرے اور اوس کے بنانے والے نے ملا دیا، میں اسی لیے جیسے ان امریوں میں آئی تھی،

इस्तेमाल हुए हैं। जैसे माँ के बजाय मा (ma) इस्तेमाल हुआ है।

व्यंजन (Consonants) में बहुत सी सादी आवाजें या अल्पप्राण से (Unaspirated) महाप्राणों (Aspirated) के साथ प्रयोग हुयी हैं। जैसे म के बजाय म्ह— वामन के बजाय वाम्हन, जमाता के बजाय जम्हाता, सामने के बजाय साम्हने वगैरा। इसी तरह ल और द भी महाप्राण के साथ इस्तेमाल हुए हैं। जैसे पौदे के बजाय पौधे, सोलवाँ के बजाय सोलहवाँ। कई लफ्जों में स्वर ए (e) गिराकर लफ्ज को छोटा बना लिया गया है। जैसे पडे रहें (Pa-rahén) के बजाय पड़ रहें (Par-rahén)

रानी केतकी की कहानी और बैताल पच्चीसी दोनों में जगह जगह खूबसूरत असलूव या शैली का इस्तेमाल हुआ है। वगैर अरबीफारसी लफ्ज इस्तेमाल किये इन्शा ने जगह जगह अपने लिखने के अन्दाज़ में वयान का वही असर पैदा किया है जो उर्दू का गुण है। जैसे रानी केतकी अपनी सहेली मदनवान को जगाकर यूँ कहती है—अरी ओ तू ने कुछ सुना भी? मेरा जी उस पर आ गया है और किसी डौल से नहीं थम होनी सकता। तू सब मेरे भेदों को जानती है, अब जो हो सो हो, सिर रहता रहे जाता जाय, मैं उसके पास जाती हूँ तू मेरे साथ चल पड़ तेरे पाँव पड़ती हूँ कोई सुनने न पाये। अरी ये मेरा जोड़ा मेरे और उसके बनाने वाले ने मिला दिया, मैं इसी लिए जैसे इन अमराइयों में आयी थी।”

کنور اودے بہان کی غیر حالت کا بیان منیے:

کنور جی کا انوپ روپ کیا کہوں، کچھ کہنے میں نہیں آتا، نہ
کھانا نہ پینا، نہ لگ چلنا، نہ کسی سے کچھ کہنا نہ سننا، جس
دہیان میں تھے اسی میں گوتے، رہنا اور گھڑی گھڑی کچھ
سوچ سوچ کر سر دھنا،

اودے بہان کی سندرتا کا بیان اس طرح ہوا ہے:

’سچ سچ اس کے جو بن کی جوت میں سورج کی ایک سوت آملی
تھی، اوس کا اچھا پن اور بھلا لگنا کچھ ایسا نہ تھا جو کسی کے
لکھنے اور کہنے میں آسکے، پندھرا برس بھر کے اونے
سولھوے میں پاؤں رکھا تھا، کچھ یوں ہی سی اوس کی مسیں بھیگتی
چلیں تھیں، اکثر تکرر اوس میں بہت سی سما رہی تھی، کسی کو
کچھ نہ سمجھتا تھا، پر کسی بات کی لوچ کا گھر گھاٹ پایا نہ تھا
اور چاہ کی ندی کا پاٹ اونے زدیکھا نہ تھا،

ان عبارتوں میں سادگی کے ساتھ جو رنگینی ہے اس پر فارسی آمیز
اسلوب رشک کرے گا۔ انشا کا یہ جملہ کہ ’اوس کے جو بن کی جوت
میں سورج کی ایک سوت آملی ہے، انداز بیان کے لحاظ سے اردو
کے منتخب جملوں میں سے ہے یہاں البتہ یہ بات یاد رکھنے کی ہے کہ
انشا نے گو فارسی عربی لفظوں سے پرہیز کرنے کی کوشش کی ہے تاہم
کہانی کی انہان، طرز ادا پر اردو اسلوب کی گہری پرچھائیں ہے، اور
یہ سب کچھ فارسی کے اثر کے تحت ہے۔ مثلاً ابتدائے کہانی میں انشا
نے خدا کی تعریف کی ہے، دوسرے الفاظ میں کہانی کو ’حمد‘ سے
شروع کیا ہے، جو فارسی کے زیر اثر اردو کا طریقہ ہے، یہ طریقہ

कुँवर उदयभान की व्याकुलता का बयान सुनिए :-

“कुँवर जी का अनूप रूप क्या कहूँ, कुछ कहने में नहीं आता, न खाना न पीना, न लग चलना, न किसी से कुछ कहना न सुनना, जिस ध्यान में थे उसी में गूँथे रहना और घड़ी घड़ी कुछ सोच सोच कर सिर धुनना ।”

उदयभान की सुन्दरता का बयान इस तरह हुआ है :-

“सचमुच उस के जोवन की जोत में सूरज की एक सोत आ मिली थी, उसका अच्छापन और भला लगना कुछ ऐसा न था जो किसी के लिखने और कहने में आ सके, पन्दरह बरस भर के उन ने सोलहवें में पाँव रखा था, कुछ यों ही सी ऊस की मसं भीगती चली थीं, अकड़ तकड़ ऊस में बहुत सी समा रही थी किसी को कुछ न समझता था, पर किसी बात की लोच का घर घाट पाया न था और चाहकी नदी का पोट उनने देखा न था ।” इस गद्यांश में सादगी के साथ जो रंगीनी है उस पर फ़ारसी मिश्रित शैली रश्क करेगी । इन्शा का यह वाक्य “ऊस की जोवन की जोत में सूरज की सोत आ मिली है ” शैली के लिहाज़ से उर्दू के बहुत ही सुन्दर वाक्यों में से है । यहाँ अलबत्ता यह बात याद रखने की है कि इन्शा ने अगरचे फ़ारसी-अरबी शब्दों से बचने की कोशिश की है फिर भी कहानी के उठाव और शैली पर उर्दू शैली की गहरी परछाई है और यह सब कुछ फ़ारसी के असर में हुआ है । जैसे कहानी की शुरुआत में इन्शा ने खुदा की तारीफ़ की है । दूसरे शब्दों में हम कह सकते हैं कि इन्शा ने कहानी का प्रारम्भ हम्द (ईशस्तवन) से किया है, जो फ़ारसी का तरीका है । यह तरीका

१- पौदे और सोलवाँ के लिए हिन्दी बोल चाल में क्रमशः पौधे और सोलहवाँ कहते हैं लेकिन उर्दू में सोलवाँ और सोलहवाँ दोनों का प्रयोग होता है ।

خاص طور سے مثنوی میں استعمال ہوتا ہے جو شعری قصہ یا کہانی ہوتی ہے، انشا نے اس کہانی میں مثنوی ہی کے اسلوب اور ابتدا کو اپنایا ہے۔ اس نثری حمد کی ابتدائی سطریں ملاحظہ ہوں۔

”سر جھکا کر ناک رگڑتا ہوں، اوس اپنے بنانے والے کے سامنے، جس نے ہم سب کو بنایا اور بات کی بات میں وہ کر دکھایا، جس کا بھید کسی نے نہ پایا۔ دوہا اپنی بولی کا :

آتیاں جاتیاں جو سانسیں ہیں

اوس کے بن دھیان سب یہ پھانسیں ہیں

..... مٹی کے باسن کو اتنی سکت کہاں جو اپنے کھار کے کرتب کچھ تاڑ سکے، سچ ہے جو بنایا ہوا ہو سو اپنے بنانے والے کو کیا سرا ہے۔“

اسی طرح کہانی کی دوسری منزل نعت رسول اور منقبت ہے، یہ بھی مثنویوں کی خصوصیت ہے۔ خدا کی تعریف کے بعد رسول ﷺ کی اور حضرت علی (رض) کی تعریف میں انشا لکھتے ہیں :

”اس سر جھکانے کے ساتھ ہی، دن رات چپتا ہوں اپنے اوس داتا کے بھیجے ہوئے پیارے کو جس کے لیے یوں کہا ہے ”جو تو نہ ہوتا تو میں کچھ نہ بناتا، اور اوس چچیرے بھائی، جس کا بیاہ اوسی کے گھر میں ہوا، اس کی سرت مجھے لگی رہتی ہے ہر گھڑی، میں پھولا اپنے آپ میں نہیں سماتا اور جتنے اون کے لڑکے بالے ہیں انہیں کی یہاں پر چاہ ہے، اور کوئی ہو، میرے جی کو نہیں بھاتا، مجھے اوس گھرانے کے چھٹ، کسی

खास तौर से 'मसनवी' में ही इस्तेमाल होता है। इन्शा ने इस कहानी में मसनवी ही की शैली और ढंग को अपनाया है। इस नसरी हम्द की इधतिदायी सतरें उदाहरणार्थ यह हैं :

“सिर झुकाकर नाक रगड़ता हूँ उस अपने बनाने वाले के साम्हने,
जिसने हम सबको बनाया और बात की बात में वह कर दिखाया
जिसका भेद किसी ने न पाया। दोहा अपनी बोली का :

आतियाँ जातियाँ जो साँसें हैं,

ऊस के बिन ध्यान सब ये फाँसें हैं।

मिट्टी के वासन को इतनी सकत कहाँ जो अपने कुम्हार के करतब
कुछ ताड़ सके, सच है जो बनाया हुआ हो सो अपने बनाने वाले को
क्या सराहे।”

इसी तरह कहानी की दूसरी मंज़िल रसूल का स्तवन (नात) और
उनके दोस्तों की तारीफ़ (मनक़वत) है। यह भी मसनवियों की
खुसूसियत है। खुदा की तारीफ़ के बाद रसूल और हज़रत अली की
तारीफ़ में इन्शा लिखते हैं :—

“इस सिर झुकाने के साथ ही दिन रात जपता हूँ अपने ऊस दाता
के भेजे हुए प्यारे को जिसके लिए यूँ कहा है 'जो तू न होता तो मैं
कुछ न बनाता' और उस चचेरे भाई, जिसका ब्याह उसी के घर में
हुआ, उसकी सुरत मुझे लगी रहती है हर घड़ी। मैं फूला अपने आप
में नहीं समाता और जितने उनके लड़के वाले है ऊन्हीं की यहाँ पर
चाह है, और कोई हो, मेरे जी को नहीं भाता, मुझे उस घराने के छुट

لے بھاگ، اوچل، چور، ٹھک سے کیا پڑی؟ جیتے مرنے
انہیں مسبہوں کا آسرا اور اون کے گہرانے کا رکھتا ہوں،

اس کے بعد کہانی لکھنے کی تحریک سے متعلق باتیں ہیں، جسے مصنف
کا کہانی کی شروعات سے پہلے پیش لفظ کہا جاسکتا ہے اور اس
پیش نامے کے بعد اصل کہانی شروع ہوتی ہے۔ انشا نے رباعی
کو 'چوتکہ' کے نام سے یاد کیا ہے اور درمیان میں موقع کی
مناسبت سے شعر اور شاعری سے پڑھنے والوں کی دلچسپی کو برقرار
رکھنے کی کوشش کی ہے۔ مجموعی حیثیت سے کہانی کے اسلوب اور
طرزِ ادا پر فارسی کی ہر جگہ چھاپ دکھائی دیتی ہے۔ گو انشا نے
فارسی عربی لفظوں سے بچنے کی بڑی حد تک کامیاب کوشش کی
ہے، لیکن وہ فارسی طرزِ کہانی سے نہ بچ سکے اور اکثر جگہ
قافیوں کا التزام بھی کیا ہے۔ اگرچہ تہذیبی اعتبار سے کہانی کی
ساری نضا ہندوستانی نضا ہے اور جوں جوں کہانی آگے بڑھتی ہے،
ہندوستانی رسم و رواج اور ہندو دیومالا ساری کہانی پر چھا جاتی
ہے لیکن لسانی اعتبار سے کہانی کا نحو (Syntax) اردو قواعد
کے اثر کے تحت ہے، جسکے لیے خود اردو، فارسی کی قرض
دار ہے۔ اس کی زبان ان تشبیہوں، استعاروں اور ضرب الامثال سے
بھری پڑی ہے جو فارسی سے آئی ہیں۔

رانی کیتکی کی کہانی کے نسخے:

رانی کیتکی کی کہانی ہندوستانی کے حلقے میں بہت مشہور کہانی
ہے۔ کیدار ناتھ پانہک کے بیان کے مطابق کسی زمانے میں یہ کہانی
اس قدر مقبول تھی کہ لوگ اسے یاد کر کے آٹھ کی طرح اوروں کو

किसी लेभाग, ऊचक, चोर, ठग से क्या पड़ी? जीते मरते ऊन्हीं सभों का आसरा और ऊन के घराने का रखता हूँ बत्तीसों घड़ी।”

इसके बाद कहानी लिखने के हेतु से मुताल्लिक़ वातें हैं जिसे कहानी की शुरुआत में लेखक की भूमिका कहा जा सकता है। इस भूमिका के बाद ही असल कहानी शुरु होती है। ज्यों ज्यों कहानी तरक्की करती है, इन्शा ने रुवाई को चौतुकह के नाम से इस्तेमाल किया है और बीच बीच में समयानुसार शेरो-शायरी से पढ़ने वालों की दिलचस्पी को कायम रखने की कोशिश की है। पूरी कहानी के पढ़ने से अन्दाज़ा होता है कि कहानी पर फ़ारसी शैली का बहुत असर है। अगरचे उन्होंने फ़ारसी अरबी लफ़्ज़ों से बचने की बहुत कोशिश की है लेकिन वह फ़ारसी कहानी-कला से न बच सके। उन्होंने अक्सर काफ़ियों (तुकों) को भी वर्ता है। इसी तरह तहज़ीबी लिहाज़ से कहानी का सारा वातावरण हिन्दुस्तानी है और ज्यों ज्यों कहानी आगे बढ़ती है हिन्दुस्तानी रस्मो-रिवाज और हिन्दू देवमाला सारी कहानी पर छा जाती है। लेकिन भाषा वैज्ञानिक दृष्टि से कहानी की वाक्य-रचना (Syntax) पर उर्दू ग्रामर का असर है जिसके लिए खुद उर्दू फ़ारसी की कर्ज़दार है। इसकी ज़वान तशबीहों (उपमाओं) और रूपकों (इस्तआरों) और कहावतों और मुहावरों से भरी पड़ी है। यह भी फ़ारसी ही का असर है।

रानी केतकी की कहानी के नुस्खे ।

रानी केतकी की कहानी हिन्दुस्तानी के हल्क़े में बहुत मशहूर कहानी है। केदारनाथ पाठक के बयान के मुताबिक़ किसी ज़माने में यह कहानी इस क़दर मक़बूल थी कि लोग उसे याद करके आल्हा की तरह दूसरों को

منایا کرتے تھے اور اسی سے اپنی روزی کمانے تھے۔

یہ کہانی پہلی مرتبہ منشی ہری رام پنڈت نے دیوناگری میں چھپوائی جو اب کیا اب ہے لیکن اسکا ذکر برج رتن داس کی ترتیب دی ہوئی انشا: ان کا کاویہ تھا رانی کیتکی کی کہانی، میں ملتا ہے۔ وہ لکھتے ہیں 'یہ کہانی بہت دن پہلے منشی ہری رام پنڈت جی نے دیوناگری اکشر میں چھاپی تھی پر اب نہیں ملتی اور بہت لوگوں کو ٹھیسہ ہندی بولی میں ان دنوں کہانی پڑھنے کی چاہت رہتی ہے اس لیے منشی جی کی مول کہانی کو دوسری بار چھ سو چالیس پستک چھپوایا، لیکن اسکی چھپائی کے منہ کا پتا نہیں چلتا اسے دوسری بار پوش سنہ ۱۹۰۳ (سنوت) یعنی دسمبر سنہ ۱۸۴۶ء یا جنوری سنہ ۱۸۴۷ء میں شری وشنو ناراین پنڈت نے چھپوایا، اس نسخے کی ساری معلومات اور اسکے صفحوں کی تعداد وغیرہ برج رتن داس نے اپنی کتاب میں دی ہے۔ یہ کہانی تیسری بار سنہ ۱۸۵۲ء میں بنگال ایشیائیک سوسائٹی کے جرنل کے اکیسویں نمبر میں اردو لکھاوٹ میں انگریزی ترجمے کے ساتھ ادھوری شابع ہوئی اور اسی جرنل کے چوبیسویں حصے میں مکمل ہوئی۔ یہ کام بالترتیب لکھنؤ کے لامارٹینیز کالج کے پروفیسر مسٹر شنٹ اور کلکتے کے اشپ کالج کے پروفیسر ریونڈر مشیار نے انجام دیا۔

سنہ ۱۸۶۷ء میں یہ کہانی ہندی ملیکشن نام کی کتاب میں مختصر کر کے شابع ہوئی سنہ ۱۸۷۲ء میں ستارہ ہند راجا شیو پرماد

1. Hindi Selection Compiled by the order of the Govt. of India in military department No. 175 dated 10th Sept. 1846 to arrange for the preparation of Hindustani class books as language test to be passed by junior civil servants and military officers, Banaras, printed at Medical Hall Press 1867.

सुनाया करते थे। और इसी से अपनी रोजी कमाते थे।

यह कहानी पहली मरतबा मुंशी हरिराम पण्डितने देवनागरी में छपाई जो अब कमयाब है लेकिन इस का जिक्र ब्रिजरत्नदास की तरतीब दी हुई "इन्शा : उनका काव्य तथा रानी केतकी की कहानी" में मिलता है। वे लिखते हैं "यह कहानी बहुत दिन पहले मुंशी हरिराम पण्डित जो ने देवनागरी अक्षर में छापी थी पर अब नहीं मिलती और बहुत लोगों को ठठ हिन्दी बोली में इन दिनों कहानी पढ़ने की चाहत रहती है इस लिए मुंशी जो की मूल कहानी को दूसरी बार छे सौ चालीस पुस्तक छपाया" लेकिन उस की छपाई के सन का पता नहीं चलता। उसे दूसरो बार पोष १९०३ (सँवत) यानी दिसम्बर १८४६ ई. या जनवरी १८४७ इ. में श्री विष्णु नारायण पण्डित ने छपाया। उस नुस्खे को सारी मालुमात और उस के मजमून की तादाद वगैरह ब्रिज रत्नदास ने अपनी किताब में दी हैं। यह कहानी तीसरी बार सन १८५२ ई. में बंगाल एशियाटिक सोसायटी के जर्नल के इक्कीसवें नम्बर में उई लिवाबट में अंग्रेजी तर्जुमे के साथ अधूरी शाय (प्रकाशित) हुई और इसी जर्नल के चौबीसव हिस्से में मुकम्मल हुई। यह काम वित्तरतीव लखनऊ के लामार्टिनोज् कालेज के प्रोफेसर मिस्टर शिन्ट और कलकते के विशय कालेज के प्रोफेसर स्टीलर ने अंजाम दिया।

१८६७ ई. में यह कहानी हिन्दी सिलेक्शन नाम की किताब में मुख्तसर कर कं शाय हुई १. १८७४ ई. में सितारा-ए-हिन्द राजा शिव प्रसाद

Hindi Selection : Compiled by the order of the Govt. of India in Military Departm No 175 dated 10th Sept. 1864 to arrange for the preparation of the Hindustani class books as language tests to be passed by Junior Civil Servants and Military Officers, Banaras, Printed Medical Hall Press, 1867.

نے اپنے انتخاب میں 'کہانی ٹھیٹھ ہندی میں، کی سرخی کے ساتھ معمولی سے فرق کے ساتھ چھپوائی۔ سنہ ۱۹۰۵ء میں 'اودے بہان چرت، کے نام سے اینگلو اورینٹل پریس لکھنؤ سے چھپی جسکی ایک کاپی ناگری پرچارنی سبھا کی آریا بھاشا پستکالیہ میں تھی۔ سنہ ۱۹۲۵ء میں بابو شام سندر داس نے دو پرانے نسخوں کی مدد سے نیا ایڈیشن مرتب کر کے ناگری پرچارنی سبھا، بنارس سے چھپوایا۔ سنہ ۱۹۲۸ء میں پھر بابو برج رتن داس نے چھ نسخوں کی مدد سے اسے ایڈٹ کر کے کھل منی گرنٹھ مالا نمبر (۲) کاشی سے شایع کیا۔ سنہ ۱۹۲۶ء میں ڈاکٹر مولوی عبد الحق نے اسے ایڈٹ کر کے رسالہ اردو (اورنگ آباد) میں شایع کیا۔ اسی کا تیسرا ایڈیشن سنہ ۱۹۵۵ء میں انجمن ترقی اردو کراچی سے چھپا۔

اس کہانی کا یہ نیا روپ ڈاکٹر مولوی عبد الحق اور شام سندر داس کے اردو اور ناگری نسخوں کا مقابلہ کر کے پیش کیا جا رہا ہے۔ بنیادی اہمیت ڈاکٹر عبد الحق ہی کے نسخے کو دی گئی ہے کہ یہ زیادہ نسخوں کو سامنے رکھ کر ایڈٹ کیا گیا تھا۔ شام سندر داس کے نسخے میں جو باتیں زیادہ تھیں انہیں اس نئے نسخے میں شامل کر لیا گیا ہے اس طرح امید ہے کہ رانی کیتکی کی یہ ہندوستانی کہانی زیادہ مکمل صورت میں سامنے آگئی ہوگی۔ اس کتاب کے حاشیوں میں مولوی عبد الحق کے نسخے کی علامتیں جوں کی توں رکھی گئی ہیں البتہ (ش) کی علامت نئی ہے جو شام سندر داس کے نسخے کے لیے استعمال کی گئی ہے جس سے اس نئے روپ کو نکھارنے میں مدد لی گئی ہے۔

ने अपने इन्तिखाव में "कहानी ठेठ हिन्दी में" की-सुर्खी के साथ मामूली फर्क के साथ छपवाई। सन: १९०५ में यह कहानी "उदयभान चरित" के नाम से एंग्लो ओरिएण्टल प्रेस, लखनऊ, से छपी जिस की एक कापी नागरी प्रचारिणी सभा की आर्य भाषा पुस्तकालय में थी। सन: १९२५ ई. में बाबू शाम सुन्दर दास ने दो पुराने नुस्खों की मदद से नया एडिशन मुरत्तव करके नागरी प्रचारिणी सभा, बनारस से छपवाया। सन: १९२८ में फिर बाबू त्रिजरत्न दास ने छः नुस्खों की मदद से उसे एडिट करके कमलमणि ग्रन्थ माला नम्बर ४, काशी, से शायी किया। सन: १९२६ ई. में मौलवी डा. अब्दुल हक ने उसे एडिट करके रिसाला-ए-उर्दू [औरंगाबाद] में शायी किया इसी का तीसरा एडिशन सन: १९५५ में अंजुमन-ए तरक्की-ए-उर्दू, कराचीसे छपा।

इस कहानी का यह नया रूप डा. मौलवी अब्दुल हक और शाम सुन्दर दास के उर्दू और नागरी नुस्खों का मुक्ताविला करके पेश किया जा रहा है। बुनियादी अहमियत डा. अब्दुल हक ही के नुस्खे को दी गई है क्यों कि यह ज़्यादा नुस्खों को सामने रखकर एडिट किया गया था। शाम सुन्दर दास के नुस्खे में जो बातें ज़्यादा थीं उन्हें इस नये नुस्खे में शामिल कर लिया गया है। इस तरह उम्मीद है कि रानी केतकी की यह हिन्दुस्तानी कहानी ज़्यादा मुकम्मल सूरत में सामने आ गई होगी। इस किताब के हाशियों में मौलवी अब्दुल हक के नुस्खे की निशानियां जूँ की तूँ रखी गई हैं। अलवत्ता, "श" की अलामत नई है जो शाम सुन्दर दास के नुस्खे के लिए इस्तेमाल की गई है जिस से इस नये रूप को निखाराने में मदद ली गई है।

مولوی عبد الحق نے جن نسخوں کی مدد سے اس کتاب کو ایڈٹ کیا اسکی تفصیل اس طرح ہے:

آ۔ قلمی نسخہ کتاب خانہ، انجمن جو جداگانہ مجلد ہے اور آخر میں انشا کے چند ہجوی وغیرہ اشعار پر مشتمل ہے۔

ب۔ قلمی نسخہ کتاب خانہ، جو کلیات انشا (۱۲۴۲ھ) میں ورق ۱۸۲ ب سے ۱۸۹ الف تک پایا جاتا ہے اور جسے امر سنگھ نے لکھا تھا۔

م۔ انجمن ترقی اردو کا چھپا ہوا نسخہ (سنہ ۱۹۳۳ء)

من۔ اس سے مراد چھپے ہوئے نسخے کے حاشیے میں درج کیے ہوئے اختلافی لفظ ہیں۔

آخر میں مجھے اپنے دوستوں میں جناب بونس اگاسکر کا خاص طور سے شکریہ ادا کرنا ہے کہ اس کتاب کی تیاری میں انہوں نے میری ہر طرح سے مدد کی۔ ساتھ ہی ڈاکٹر اقبال احمد، جناب حامد اللہ ندوی اور جناب گرو ناتھ دیویکر صاحب کا شکر گزار ہوں کہ انہوں نے پروف ریڈنگ اور طباعت کی ذمہ داریوں کو سنبھالا۔

بمبئی ۱۸ اگست سنہ ۱۹۷۲ء
عبد الستار دلوی

मौलवी अब्दुल हक ने जिन नुस्खों की मदद से इस किताब को एडिट किया उन की तफ़्सील इस तरह है :

आ. क़लमी नुस्खा किताबखाना-ए-अंजुमन जो जुदागाना मुजल्लद है और आखिर में इनशा के चन्द हजवी वग़ैरा अशआर पर मुश्तमिल है

ब- क़लमी नुस्खा किताबखाना, जो कुल्लियात-ए-इन्शा (१२४२ हि.) में वरक़ १८२-बेसे १८९-अलिफ़ तक पाया जाता है जिसे अमर सिंग ने लिखा था

म- अंजुमन तरक़्की-ए-उर्दू का छपा हुआ नुस्खा (सन: १९३३ ई.)

मन- इस से मतलब छपे हुए नुस्खे के हाशिये में दर्ज किए हुए इस्ति-लाफी लफ़्ज़ हैं ।

आखिर में मुझे अपने दोस्तों में जनाव यूनुस आगापकर का खास तौर से शुक्रिया अदा करना है कि इस किताब की तैयारी में उन्होंने ने हर तरह से ज़्यादा मदद की । साथ ही डा. इक़बाल अहमद, जनाव हामिदुल्ला नदवी, और जनाव गुहनाथ दिवेकर साहब का शुक्र-गुज़ार हूँ कि उन्होंने प्रूफ़-रीडिंग और छपाई की जिम्मेदारियों को सम्भाला ।

अब्दुस्सत्तार दलवी

बम्बई, १८ अगस्त सन: १९७२ ई.

—o—

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

یہ وہ کہانی ہے جس میں ہندی^۱ چھٹ

کسی اور بولی کا نہ میل ہے نہ پُٹ

سر جھکا کر ناں رگڑتا ہوں، اوس اپنے بنانے والے کے

سامنے^۲ جس نے ہم سب کو بنایا اور بات کی بات میں وہ^۳ کر

دکھایا^۴ جس کا بھید کسی نے نہ پایا۔ دوہا اپنی بولی کا^۵ :

آتیاں جاتیاں جو سانسیں ہیں

اُسکے بن دھیان سب یہ پہانسیں ہیں

یہ کل کا پتلا جو اپنے اس کھلاڑی کی سدھ رکھے، تو کھٹائی میں

کیوں پڑے، اور کڑوا کسیلا کیوں ہو؟ اوس پھل کی مٹھائی چکھے،

جو بڑوں سے بڑے^۶ اگلوں نے چکھی ہے۔ دوہا اپنی بولی کا^۷ :

دیکھنے کو تو آنکھیں دیں^۸ اور سننے کو یہ کان دیے

ناک بھی اونچی سب میں کردی، مرتوں^۹ کو جی دان دیے^{۱۰}

مٹی کے باسن کو اتنی سکت کہاں، جوں اپنے کھار کے کرتب کچھ

۱ - ب : ہندی کی	۲ - م : سامنے
۳ - م : وہ سب	۴ - م : دکھایا
۵ - ب و م : ندارد	۶ - آ : بڑے سے بڑوں، ش : بڑے سے بڑے
۷ - ب و م : ندارد	۸ - م : دیکھنے کو آنکھ دی
۹ - م : مرتوں	۱۰ - ش : دیکھنے کو (دو) آنکھیں دیں اور سننے کو دوکان
	ناک بھی سب میں اونچی کردی مرتوں کو جی دان

बिस्मिल्लाह हिर्रहमानिर्रहीम

यह वह कहानी है जिसमें हिन्दी (१) छुट
किसी और बोली का न मेल है न पुट

सिर झुका कर नाक रगड़ता हूँ, उस अपने बनाने वाले के साम्हने (२)
जिस ने हम सबको बनाया और वात की वात में वह (३) कर
दिखाया (४) जिसका भेद किसी ने न पाया। दोहा अपनी बोली का (५):

आतियाँ जातियाँ जो साँसें हैं
उसके विन ध्यान सब यह फाँसें है।

यह कल का पुतला जो अपने उस खिलाड़ी की सुध रक्खे, तो
खटाई में क्यों पड़े, कड़वा कसैला क्यों हो? उस फल की मिठाई चक्खे
जो बड़ों से बड़े (६) अगलों ने चक्खी है। दोहा अपनी बोली का (७):

देखने को तो आँखें दीं (८) और सुनने को यह कान दिए
नाक भी ऊँची सब में कर दी, मरतों (९) को जी दान दिए (१०)

मिट्टी के वासन को इतनी सकत कहाँ, जो अपने कुम्हार के करतब कुछ

(१) ब : हिन्दी की

(३) म : वह सब

(५) ब व म : नहीं है

(७) ब व म : नहीं है

(९) म: मूरतों

(२) म : सामने

(४) म : दिखाया

(६) आ : बड़े से बड़ों, श: बड़े से बड़े

(८) म : देखने को आँख दी

(१०) श : देखने को (दो) आँखें दीं

और सुनने को दो कान, नाक भी
सब में ऊँची करदी मरतों को जो
दान

تاڑ سکے^۱ سچ ہے جو بنایا ہوا ہو، سو اپنے بنانے والے کو کیا سراھے، اور کیا کہے! یوں جس کا جی چاہے پڑا بکے۔ سر سے لگا پانوں^۲ تک جتنے رونگٹے ہیں جو سب کے سب بول اونہیں اور سراھا کریں، اور اتنے برسوں^۳ اسی دھیان میں رہیں جتنی ساری ندیوں میں ریت اور پھول پھلیاں کھیت میں ہیں، تو بھی کچھ نہ ہو سکے، کراھا کریں^۴۔

اس سر جھکانے کے ساتھ ہی^۵ دن رات جپتا ہوں اپنے اس داتا کے بھیجے^۶ ہوئے پیارے کو جس کے لیے یوں کہا ہے: ^۱ جو تو نہ ہوتا، تو میں کچھ نہ بناتا، اور اس کا چچیرا بھائی، جس کا بیاہ اوسمی کے گھر میں^۷ ہوا، اوس^۸ کی سرت بھڑے لگی رہتی^۹ ہے ہر گھڑی^{۱۰} میں پھولا اپنے آپ میں نہیں سماتا اور جتنے اون کے لڑکے بالے ہیں اونہیں کی یہاں پرچاہ^{۱۱} ہے، اور کوئی ہو، کچھ میرے جی کو نہیں بھاتا۔ بھڑے اس گھرانے کے چھٹ، کسی لے بھاگ^{۱۲}، اوچک، چور، ٹھگ سے کیا پڑی؟ جیتے^{۱۳} مرتے اونہیں سبھوں کا آسرا اور اون کے گھرانے کا رکھتا ہوں تیسوں^{۱۴} گھڑی۔

ڈول ڈال ایک انوکھی بات کا

ایک دن بیٹھے بیٹھے یہ بات اپنے دھیان میں

۱ - م : بتا سکے	۲ - م : پاؤں
۳ - من : برس	۴ - ب و م : ندارد
۵ - ب و م : سانہی	۶ - م : پہونچے
۷ - م : ندارد	۸ - ب : اوسمی - آ میں کسی نے اس لفظ پر چٹ لگادی ہے۔
۹ - م : رہی	۱۰ - آ و م : ندارد - ش : ندارد
۱۱ - م : کے ... چاو	۱۲ - ش : نہیں ہے
۱۳ - آ : اور مرتے	۱۴ - م : تیسوں

ताड़ सके (१) सच है जो, बनाया हुआ हो, सो अपने बनाने वाले को क्या सराहे, और क्या कहे ! यों जिस का जी चाहे पड़ा बके । सिर से लगा पाँव (२) तक जितने रोंगटे हैं जो सब के सब बोल उठें और सराहा करें, और उतने बरसों (३) उसी ध्यान में रहें जितनी सारी नदियों में रेत और फूल फलियाँ खेत में हैं, तो भी कुछ न हो सके, कराहा करें (४) । इस सिर झुकाने के साथ ही (५) दिन रात जपता हूँ अपने उस दाता के भेजे (६) हुए प्यारे को जिस के लिए यों कहा है : “जो तू न होता, तौ मैं कुछ न बनाता” और उस का चचेरा भाई, जिसका ब्याह उसी के घर में (७) हुआ, उस (८) की सुरत मुझे लगी रहती (९) है हर घड़ी (१०) । मैं फूला अपने आप में नहीं समाता और जितने उनके लड़के वाले हैं उन्ही की यहाँ पर चाह (११) है, और कोई हो, कुछ मेरे जी को नहीं भाता । गुझे उस घराने के छुट, किसी लेभांग, (१२) ऊचक, चोर, ठग से क्या पड़ी ? जीते (१३) मरते उन्हीं सभों का आसरा और उनके घराने का रखता हूँ बत्तीसों (१४) घड़ी ।

डौल डाल एक अनोखी बात का

एक दिन बैठ बैठे यह बात अपने ध्यान में

(१) म : बता सके	(२) म : पाँव	(३) मन : बरस
(४) ब व म : नहीं है	(५) ब व म : साथी	
(६) म : पहुँचे	(७) म : नहीं है ।	
(८) व : उसी-आ में किसी ने इस शब्द पर चिट लगा दी है ।		
(९) म : रही	(१०) आ व म, श : नहीं है	
(११) म : के चाव	(१२) श : नहीं है	
(१३) आ : और मरते	(१४) म : तीसों	

چڑھی^۱ کوئی کہانی ایسی کہیے جس میں ہندی^۲ چھٹ، اور کسی بولی کی پٹ^۳ نہ ملے، تب جا کے میرا جی پھول کی کلی کے روپ سے^۴ کہلے۔ باہر کی بولی اور گنوار کی کچھ اوس کے بیچ میں^۵ نہ ہو۔ اپنے ملنے والوں میں سے ایک^۶ کوئی بڑے پڑھے لکھے، پُرانے دھرانے ڈاگ، بوڑھے گھاگ، یہ کھٹراگ لائے، سر ہلا کر مونہ تہتا^۷ کر، ناک بھوں چڑھا کر، آنکھیں پھرا کر^۸ لگے کہنے: 'یہ بات ہوتی دکھائی نہیں^۹ دیتی۔ ہندی پن بھی نہ نکلے اور بھا کہا پنا نہ^{۱۰} ٹھونس^{۱۱} جائے جیسے پہلے^{۱۲} لوگ اچھوں سے اچھے آپس میں بولتے چالتے ہیں، جیوں کا تیوں^{۱۳} وہی سب^{۱۴} ڈول رہے اور چھانہ کسی کی نہ دے^{۱۵} یہ نہیں ہونے کا، میں نے اون کی ٹھنڈی^{۱۶} سانس کی پھانس^{۱۷} کا ٹھوکا کہا کر جھنجھلا کر^{۱۸} کہا: 'میں کچھ ایسا بڑھ بولا^{۱۹} نہیں، جو رانی کو پر بت کر^{۲۰} دکھاؤں اور جھوٹ^{۲۱} سچ بول کے^{۲۲} اونگلیاں نچاؤں اور بے سُری^{۲۳} بے ٹھکانے کی اولجھی

۱ - م : چڑھ آئی کہ۔	۲ - ش : ہندی
۳ - م : بول سے پٹ	۴ - ش : سے، نہیں ہے
۵ - م : ندارد	۶ - آ : ندارد
۷ - م : بنا کر۔ من : تہتا کر	۸ - آ : پھرا کر
۹ - م : نہیں دکھائی	۱۰ - ش : بھا کہا پن بھی نہ ہو
۱۱ - م : بھا کہا پن نہ ٹھوس۔ من : گھس۔	۱۲ - م : پہلے
۱۳ - م : جوں کا تیوں۔ ب : جیوں کا تیوں	۱۴ - م : ندارد
۱۵ - م : نہ پڑھے ش : ہو، آ : کسی کی چھانہ	
۱۶ - آ : ٹھنڈی	۱۷ - ش : پھانس، نہیں ہے
۱۸ - م : جھنجھلا کر	۱۹ - م : انوکھا بولا
۲۰ - آ : ندارد	۲۱ - م : جھوٹ
۲۲ - آ : کر۔ ش : کر	۲۳ - ب : ندارد، ش : بے سر،

चढ़ी (१) कोई कहानी ऐसी कहिए जिसमें हिन्दी (२) छुट और किसी बोली की पुट (३) न मिले, तब जाके मेरा जी फूल की कली के रूप से (४) खिले। बाहर की बोली और गँवारी कुछ उसके बीच में (५) न हो। अपने मिलने वालों में से एक (६) कोई बडे पढे-लिखे, पुराने धुराने डाग, बूढ़े घाग यह खटराग लाये, सिर हिलाकर मुँह थुथा (७) कर नाक भौं चढ़ाकर, आँखे फिराकर (८) लगे कहने : “यह बात होती दिखायी नहीं (९) देती। हिन्दवी पन भी न निकले और भाखापना न (१०) ठूस (११) जाये, जैसे भले (१२) लोग अच्छों से अच्छे आपस में बोलते चालते हैं, ज्यों का त्यों (१३) वही सब (१४) डौल रहे और छाँह किसी की न दे (१५) यह नहीं होने का” मैं ने उनकी ठंडी (१६) सांस की फाँस (१७) का ठोका खा कर झुंझलाकर (१८) कहा ! “मैं कुछ ऐसा बड़ बोला (१९) नहीं, जो राई को परवत कर (२०) दिखाऊँ और झूठ (२१) सच बोल के (२२) उँगलियाँ नचाऊँ और बेसुरी (२३) बे ठिकाने की उलझी

(१) म : चढ़ आयी कि	(२) श: हिन्दवी
(३) म : बोल से निपट	(४) श: “से” नहीं है
(५) म : नहीं है	(६) आ : नहीं है।
(७) म : बनाकर-मन: थुथियाकर	(८) आ : पत्थराकर
(९) म : नहीं दिखाई	(१०) श: भारवा पन भी न हो
(११) म : भाखापन न ठूस - मन : घुस	(१२) म : पहले
(१३) म : जों का त्यों - ब : ज्यों का त्यों	(१४) म : नहीं है
(१५) म : न पडे-श: -हो आ : किसी की छाँह,	
(१६) आ : ठंडी	(१७) श: “फाँस” नहीं है
(१८) म : झुंझलाकर	(१९) म : अनोखा बोला
(२०) आ : नहीं है	(२१) म : झूठ
(२२) आ:कर-श.कर	(२३) ब : नहीं है, श: बेसुर

سلجھی^۱ تانیں^۲ لے جاؤں^۳ جو مجھ سے نہ ہو سکتا، تو بھلا یہ بات منہ سے کیوں نکالتا؟ جس ڈھب سے ہوتا، اس بکھیڑے کو ٹالتا۔ اس کہانی کا کہنے والا یہاں آپ کو جتاتا ہے اور جیسا کچھ لوگ اوسے پکارتے ہیں کہ سناتا ہے۔

دہنا ہاتھ مونہ پر پھیر کے^۴ آپ کو جتاتا ہوں۔ جو میرے داتا نے چاہا، تو وہ تاؤ بھاؤ اور آؤ جاؤ^۵ اور کود پھاند اور لپٹ جھپٹ^۶ دکھاؤں، جو دیکھتے ہی آپ کے دھیان کا گھوڑا، جو بجلی سے بھی بہت چنچل، اچلاہٹ^۷ میں ہے، ہرنوں کے روپ میں^۸ اپنی^۹ چوکڑی بھول جائے چوتکے^{۱۰}۔

گھوڑے پر اپنے چڑھ کے آتا ہوں میں
کرتب جو ہیں^{۱۱}، سو سب دکھاتا^{۱۲} ہوں میں
اوس چاھنے والے نے جو چاہا، تو ابھی
کہتا جو کچھ ہوں، کر دکھاتا^{۱۲} ہوں میں

اب آپ کان رکھ کے آنکھیں ملا کے^{۱۰} سنمکھ ہو کے، ٹک ادھر دیکھیے، کس ڈھب سے بڑھ چلتا ہوں اور اپنے ان^{۱۳} بھول

-
۱ - م : سولجھی	۲ - ش : باتیں سناؤں
۳ - م : باتیں سجھاؤں - من : سجاوں	۴ - م : پیر کر ش : پیر کر
۵ - ش : راؤ چاؤ	۶ - ب : لپیٹ جھپیٹ
۷ - م : اچلاہٹ	۸ - م : میں ہے، ش : ہرن
۹ - آ : ندارد	۱۰ - م : ندارد، ش : نہیں ہے
۱۱ - ش : جو کچھ ہیں (کر) دکھاتا ہوں	۱۲ - م : دیکھاتا
۱۳ - ب : ندارد	

सुलझी (१) तानें (२) ले जाऊँ (३)। जो मुझ से न हो सकता, तो भला यह बात मुँह से क्यों निकालता? जिस ढव से होता, इस वखेडे को टालता”

इस कहानी का कहने वाला यहाँ आपको जताता है और जैसा कुछ लोग उसे पुकारते हैं कह सुनाता है।

दहना हाथ मुँह पर फेर के (४) आप को जताता हूँ। जो मेरे दाता ने चाहा, तो वह ताव भाव और आव जाव (५) और कूद फाँद और लपट झपट (६) दिखाऊँ, जो देखते ही आप के ध्यान का घोड़ा, जो विजली से भी बहुत चंचल, अचपलाहट (७) में है, हिरनों के रूप में (८) अपनी (९) चौकड़ी भूल जाये। चौतुकह (१०) :

घोडे पर अपने चढ़ के आता हूँ मैं
करतव जो हैं (११), सो सब दिखाता (१२) हूँ मैं
उस चाहने वाले ने जो चाहा तो अभी
कहता जो कुछ हूँ, कर दिखाता (१२) हूँ मैं।

अब आप कान रख के, आँखें मिला के (१०), सन्मुख होके, टुक इधर देखिए किस ढव से बढ़ चलता हूँ और अपने इन (१३) फूल

-
- (१) म : सुलझी (२) श : बात सुनाऊँ (३) म : बातें सुझाऊँ - मन : सजाऊँ
(४) म : पेर कर, श- पेरकर (५) श : आव चाव (६) ब : लपेट झपेट
(७) म : उछलाहट (८) म : में है, श- हिरन
(९) आ : नहीं है (१०) म : नहीं है, श- नहीं है
(११) श : जो कुछ है (कर) दिखाता हूँ (१२) म : दिखाता (१३) ब : नहीं है

کی پنکھڑی جیسے ہونٹوں^۱ سے کس کس روپ کے^۲ پھول
اوگلتا ہوں۔

کہانی کے جو بن کا او بہار اور بول چال کی دلہن کا سنگھار^۲

کسی دیس میں کسی راجا^۳ کے گھر ایک بیٹا تھا۔ اوسے
اوس کے ما^۴ باپ اور سب گھر کے لوگ کنور اودے بہان کر کے
پکارتے تھے۔ سچ مچ اوس کے جو بن کی جوت میں سورج کی
ایک سوت آملی تھی۔ اوس کا اچھاپن اور بہلا لگنا کچھ ایسا نہ
تھا جو کسی کے لکھنے اور کہنے میں آسکے۔ پندرہ برس بھر
کے اونے^۵ سولھوے میں^۶ پاؤں^۷ رکھا تھا۔ کچھ یوں ہیں^۸ سی
اوس کی مسیں بھیگتی چاہیں^۹ تھیں اکثر تکڑا^{۱۰} اوس میں بہت سی^{۱۱}
سمارھی تھی، کسی کو کچھ نہ سمجھتا تھا۔ پر کسی بات کی لوچ^{۱۲}
کا گھر گھاٹ پایا نہ تھا اور چاہ^{۱۳} کی ندی کا پاٹ اونے^{۱۴} دیکھا^{۱۵}
نہ تھا۔

ایک دن ہریالی^{۱۶} دیکھنے کو اپنے گھوڑے پر چڑھ کے^{۱۷}

۱ - م : ہوٹو	۲ - م : سے
۳ - ب و م : سنگار	۴ - م : راجہ
۵ - م : ماں	۶ - م : ندارد
۷ - م : سولھے	۸ - آ : پاؤ
۹ - م : یوہیں	۱۰ - ب و م : چلی
۱۱ - م : مکڑ	۱۲ - ش : بہت ساری
۱۳ - م : کے سوچ، ش : سوچ	۱۴ - م : چاڑ
۱۵ - م : اون نے	۱۶ - ب : ندی دیکھا
۱۷ - آ : ہریالی	
۱۸ - آ : اپنے گھوڑے پر چڑھ کے، ندارد	

की पंखड़ी जैसे होंठों (१) से किस किस रूप के (२) फूल उगलता
रूप ।

कहानी के जोवन का उभार और

बोला चाल की दुलहिन का सिंघार (३)

किसी देस में किसी राजा (४) के घर एक बेटा था । उसे उसके
मा (५) बाप और सब घर के लोग कुँवर उदयभान करके पुकारते
थे । सचमुच उस के जोवन की जोत में सूरज की एक सोत आ मिली
थी । उस का अच्छापन और भला लगना कुछ ऐसा न था जो किसी
के लिखने और कहने में आ सके । पन्द्रह बरस भर के उन्ने (६) सोल्हवें
में (७) पाँव (८) रक्खा था । कुछ यों ही (९) सी उस की मसं
भीगती चलीं (१०) थीं । अकड़ तकड़ (११) उस में बहुत सी (१२) समा रही
थी' किसी को कुछ न समझता था । पर किसी बात की लोच (१३) का
घर-घाट पाया न था और चाह (१४) की नदी का पाट उन्ने (१५)
देखा (१६) न था ।

एक दिन हरियाली (१७) देखने को अपने घोडे पर चढ़ के (१८)

(१) म : होटो

(२) म : से

(३) ब व म : सिंगार

(४) म : राजा:

(५) म : माँ

(६) म : नहीं है

(७) म : सोल्हे

(८) आ : पाँव

(९) म : यो हीं

(१०) ब व म : चली

(११) म : मकड़

(१२) श्या: बहुत सारी

(१३) म : के सोच, श-सोच

(१४) म : चाव

(१५) म : उनने

(१६) ब : न देखा

(१७) आ : हरयाई

(१८) आ: "अपने घोडे पर चढ़ के" नहीं है ।

اپنے اوسی^۱ اٹکھیل^۲ اور اڑھن^۳ کے ساتھ دیکھتا بھالتا چلا جاتا تھا۔ اتنے میں ایک ہرنی جو اوس^۴ کے ساتھ^۵ آئی، تو اوس کا جی لوٹ پوٹ ہوا۔ اوس ہرنی کے پیچھے سب کو چھوڑ چھاڑ کر گھوڑا پھینکا۔ بھلا^۶ کوئی گھوڑا اوس کو پاسکتا تھا؟ جب سورج چھپ گیا اور ہرنی آنکھوں سے اوجھل ہوئی، تب تو یہ کنور اودے بھان بھوکھا، پیاسا، اونیدا جمھاتا^۷ انگڑائیاں لیتا، ہکا بکا ہو کے لگا آسرا ڈھونڈنے^۸ اتنے میں کچھ ایک^۹ امریاں دھیان^{۱۰} چڑھیں۔ اودھر چل نکلا^{۱۱}، تو کیا دیکھتا ہے، جو^{۱۲} چالیس پچاس رنڈیاں، ایک سے ایک جو بن میں اگلی، جھولا ڈالے ہوئے^{۱۳} پڑی جھول رہیں^{۱۴} ہیں اور ساون گاتیاں ہیں! جو^{۱۵} اونہوں نے اس^{۱۶} کو دیکھا، تو کون؟ تو کون،؟ کر^{۱۷} چنگھاڑ سی پڑگئی۔ اون سبھوں میں سے ایک کے ساتھ اس کی آنکھ لڑگئی۔ دوہا اپنی بولی کا^{۱۸}:

کوئی کہتی تھی: «یہ اوچکا ہے»

کوئی کہتی تھی: «ایک پکا ہے»

۱ - ب و م : ندارد، ش : نہیں ہے	۲ - م : اٹکھیل
۳ - م : لڑکین، من : الھڑین	۴ - م : اس
۵ - م : سامنے	۶ - آ و ب : ندارد - ش : نہیں ہے
۷ - م : پیاسا اور اوداسا جاماتیاں اور، ش : جبھاتیاں	۹ - م : ندارد
۸ - آ و ب : ڈھونڈنے	۱۱ - ب : نکلا
۱۰ - ش : امراتیاں دیکھ پڑیں تو	۱۳ - م : رہی
۱۳ - آ : ندارد	۱۵ - م : لہوں نے اوس
۱۴ - ب : جون ش : جونہی	۱۷ - ب، ش : ندارد - م : «اپنی بولی کا»
۱۶ - کی	ندارد

अपने उसी (१) अठखेल (२) पने और अलहड़पन (३) के साथ देखता भालता चला जाता था। इतने में एक हिरनी जो उस (४) के साम्हने (५) आई, तो उस का जी लोट पोट हुआ। उस हिरनी के पीछे सब को छोड़ छाड़ कर घोड़ा फेंका। भला (६) कोई घोड़ा उस को पा सकता था? जब सूरज छिप गया और हिरनी आँखों से ओझल हुई, तब तो यह कुंवर उदय भान भूखा, प्यासा, उनीदा, जम्हाता (७) अंगड़ाइयाँ लेता, हक्का वक्का हो के लगा आसरा, ढूँढने (८) इतने में कुछ एक (९) अमरियाँ ध्यान(१०) चढ़ी। उधर चल निकला (११), तो क्या देखता है, जो (९) चालीस पचास रंडियाँ, एक से एक जोवन में अगली, झूला डाले हुए (१२) पड़ी झूल रही (१३) हैं और सावन गातियाँ हैं। जो (१४) उन्होंने उस (१५) को देखा, “तू कौन? तू कौन?” कर (१६) चिंघाड़ सी पड़ गई। उन सभों में से एक के साथ उसकी आँख लड़ गई। दोहा अपनी बोली का (१७);

कोई कहती थी : “यह उचक्का है”

कोई कहती थी : “एक पक्का है”

(१) व म व श : नहीं है

(२) म : अठखेल

(४) म : उस

(६) आ व व श : नहीं है

(३) म : लडकपन, मन: अलहड़पन

(५) म : सामने

(७) म : प्यासा और उदासा
जामाइयाँ और श: जम्हाइयाँ

(८) आ व व : ढूँढते (९) म : नहीं है (१०) श : अमरा इयाँ दीख पड़ी तो

(११) व : निकला

(१२) आ : नहीं है

(१३) म : रही

(१४) व : जों, श- ज्योंही

(१५) न : उन्होंने उस

(१६) की

(१७) व. श : नहीं है-म : अपनी बोली का' नहीं है

وہی جھولنے والی لال جوڑا پہنے ہوئے جس کو سب^۱ رانی کینکی
 کہتے تھے^۲، اوس کے بھی جی میں اس کی چاہ نے گہر کیا پر
 کہنے مننے کو^۳ بہت سی ناہ نوہ کی اور کہا: 'اس لگ چلنے کو
 بھلا کیا کہتے ہیں؟ ہک نہ ہک' جو تم جھٹ سے ٹپک پڑے،
 یہ نہ جانا جو یہاں رنڈیاں اپنی^۴ جھول رہی ہیں؟ اجی تم جو اس روپ
 کے ساتھ^۵ بیدھڑک چلے آئے ہو، ٹھنڈی ٹھنڈی چھا نہ چلے جاؤ،
 تب کنور^۶ نے مسوس کے، مَلولا کھا کے کہا: 'اتنی^۷
 رکھائیاں ندیجیے^۸۔ میں سارے دن کا تھکا ہوا ایک پیڑ کی چھا نہ
 میں اوس کا بچاؤ کر کے پڑھوں گا۔ بڑے تڑکے دھونڈھلکے میں^۹
 اوٹھ کر جدھر کو مونہ پڑے گا چلا جاؤں گا کچھ^{۱۰} کسی کا لیتا دیتا
 نہیں۔ ایک ہرنی کے پیچھے سب لوگوں کو چھوڑ کر گھوڑا پھینکا
 تھا^{۱۱}، جب تلک اوجیالا^{۱۲} رہا، اوسی کے دھیان میں تھا۔ جب
 اندھیرا چھا گیا اور جی بہت گھبرا گیا، ان امریوں کا آسرا ڈھونڈھ کر یہاں
 چلا آیا ہوں۔ کچھ روک ٹوک تو^{۱۳} نہ تھی، جو ماتھا ٹھنک جاتا
 اور رک رہتا۔ سر اوٹھانے ہانپتا ہوا چلا آیا^{۱۴} کیا جانتا تھا جو^{۱۵}
 پدمیناں بہاں پڑی جھولتی پنیگیں چڑھا رہی ہیں۔ پر یوں^{۱۶} بدی تھی،

- ۱ - آ : میں لفظ، سب، کینکی کے بعد ہے۔
 ۲ - ش : کہتی تھیں ۳ - م : کو اس نے بہت سے ناہ نوہ کی۔ اس لگ چلنے
 ۴ - م : یک نہ یک، ش : ہک نہ دھک ۵ - آ : ندارد
 ۶ - ش : اس رو ۷ - ب و م : انہوں
 ۸ - م : کہ اتنی ۹ - ب : ندیجیے
 ۱۰ - م : دھونڈھ لکے اوٹھ کر ۱۱ - م : ندارد
 ۱۲ - ش : کوئی گھوڑا اس کو پاسکتا تھا ۱۳ - م و ش : اوجالا
 ۱۴ - ش : اتنی نہ تھی ۱۵ - آ : آیا ہوں
 ۱۶ - ب و م : ندارد ۱۷ - م : یوں ہی

वही झूलनेवाली लाल जोड़ा पहने हुए जिसको सब (१) रानी केतकी कहते थे (२) उसके भी जी में उसकी चाह ने घर किया पर कहने सुनने को (३) बहुत सी नाह नूह की और कहा: "इस लग चलने को भला क्या कहते हैं? हक न हक (४) जो तुम झट से टपक पड़े, यह न जाना जो यहाँ रंडियाँ अपनी (५) झूल रही हैं। अजी तुम जो इस रूप के साथ (६) वेधड़क चले आये हो, ठंडी ठंडी छाँह चले जाओ"।

तब कुँवर (७) ने मसोस के, मलोला खा के कहा "इतनी (८) रुखाइयाँ न दीजिए (९)। मैं सारे दिन का थका हुआ एक पेड़ की छाँह में ओस का वचाव करके पड़ रहूँगा। बड़े तड़के धुँधलके में (१०) उठ कर जिधर को मुँह पड़ेगा चला जाऊँगा कुछ (११) किसी का लेता देता नहीं। एक हिरनी के पीछे सब लोगों को छोड़ कर घोड़ा फेंका था (१२) जब तलक उजियाला (१३) रहा, उसी के ध्यान में था। जब अंधेरा छा गया और जी बहुत घबरा गया, इन अमरियों का आसरा ढूँढ कर यहाँ चला आया हूँ। कुछ रोक टोक तो (१४) न थी, जो माथा ठनक जाता और रुक रहता सिर उठाए हाँपता हुआ चला आया (१५) क्या जानता था जो (१६) पद्मिनियाँ यहाँ पड़ी झूलती पेंगें चढ़ा रही हैं। पर यों (१७) बदी थी,

-
- (१) आ : में शब्द "सब" केतकी के बाद है। (२) शः कहती थीं
 (३) म : को इसने बहुत सी नाह नूह की। इस लग चलने
 (४) म : एक न एक, शः हक न हक (५) आ : नहीं है।
 (६) शः इस रु
 (७) व व म : उन्हीं (८) म : कि इतनी
 (९) व : न दीजे (१०) म : धुँधलके उठकर
 (११) म : नहीं है (१२) श : कोई घोड़ा उसको पा सकता था
 (१३) म, श : ऊजाला
 (१४) श : इतनी न थी (१५) आ : आया हूँ
 (१६) व व म : नहीं है। (१७) म : युँही

برسوں میں بھی جھولا کروں گا،

یہ بات سن کر وہ^۱ جو لال جوڑے والی سب کی سر دھری
تھی اونے^۲ کہا: «نہ جی^۳ بولیاں ٹھولیاں نہ مارو۔ ان کو کہہ دو،
جہاں جی چاہے اپنے پڑھیں۔ اور جو کچھ کھانے پینے کو مانگیں
سو انہیں پہنچا دو۔ گھر آئے کو کسی نے آج تک مار نہیں ڈالا۔ ان
کے^۴ مونہ کا ڈول، گال تھماتے اور ہونٹھم پڑ پڑائے^۵ اور گھوڑے
کا ہانپنا^۶ اور گہراٹ اور تھر تھراٹ اور ٹھنڈی سانسیں بھرنا اور
نڈھال ہو کر گرے پڑنا، ان کو سچا کرتا ہے۔ بات بناتی ہوئی^۷ اور
سچوٹی کی کوئی چھپتی ہے^۸؟ پر ہمارے اور ان^۹ کے بیچ میں کچھ
اوٹ سی کسی^{۱۰} کپڑے لئے کی کر دو۔»

اتنا آسرا پا کے سب سے پرے کونے میں جو پانچ سات^{۱۱}
چھوٹے چھوٹے پودھے^{۱۲} سے تھے، اون کی چھانہ میں کنور اودے
بھان^{۱۳} نے اپنا پچھونا کیا اور کچھ^{۱۴} سرہانے^{۱۵} دھر کے چاہتا تھا سو
رھے، پر نیند کوئی^{۱۶} چاہت کی لگاوت میں آتی تھی؟ پڑا پڑا اپنے
جی سے باتیں کر رہا تھا۔ اتنے میں کیا ہوتا ہے^{۱۷} جو رات ساتیں

-
- ۱ - م : ندارد
۲ - م : اوس نے
۳ - ب : نجی - م : ہاں جی - ش : ہاں جی
۴ - م : ندارد
۵ - م و ش : پڑائے۔
۶ - ش : اور جی کا کانپنا اور ٹھنڈی سانسیں بھرنا اور نڈھال ہو کرے پڑنا
۷ - ش : نہیں ہے
۸ - ب : اون، ش : ہمارے ان کے بیچ
۹ - ش : پانچ سات پودے
۱۰ - م و ش : پودے
۱۱ - آ : میں و کنور اودے بھان نے، فقرہ جملے کے شروع میں واقع ہے
۱۲ - م : سرہانے ہاتھ دھر کے۔
۱۳ - آ : سرانے
۱۴ - م : سرہانے ہاتھ دھر کے۔
۱۵ - ش : اتنے میں کیا ہوتا ہے، نہیں ہے۔
۱۶ - م : کہیں
۱۷ - م : کہیں

वरसों में भी झूला करूँगा”

यह बात सुनकर वह (१) जो लाल जोड़े वाली सब की सिरधरी थी उन्ने (२) कहा: “न जी (३) बोलियाँ ठोलियाँ न मारो । इनको कह दो ‘जहाँ जी चाहे अपने पड़ रहें । और जो कुछ खाने पीने को माँगें सो इन्हें पहुँचा दो । घर आये को किसी ने आज तक मार नहीं डाला । इनके (४) मुँह का डौल, गाल तमतमाए और होंठ पड़पड़ाए (५) और घोड़े का हाँपना (६), और घबराहट और थरथराहट और ठंडी साँसें भरना और निढाल हो कर गिरे पड़ना, इनको सच्चा करता है । बात बनाई हुई (७) और सचौटी की कोई छिपती है ? (८) पर हमारे और इनके (९) बीच में कुछ ओट सी किसी (४) कपड़े लत्ते की कर दो ।”

इतना आसरा पा के सब से परे कोने में जो पाँच सात (९) छोटे छोटे पौधे (१०) से थे, उनकी छाँह में कुँवर उदयमान (११) ने अपना विछौना किया और कुछ (१२) सिरहाने (१३) घर के चाहता था सो रहे, पर नींद कोई (१४) चाहत की लगावट में आती थी ? पड़ापड़ा अपने जी से बातें कर रहा था । इतने में क्या होता है (१५) जो रात सायँ

(१) म : नहीं है

(२) म : उसने

(३) व : नजी-म, श : हाँ जी

(४) म : नहीं है

(५) म, श : पपड़ाए

(६) श : और जी का काँपना और ठंडी साँसें भरना और निढाल होकर गिरे पड़ना

(७) श : नहीं है

(८) व : उन के, श्या.-हमारे इनके बीच

(९) श : पाँच सात पौधे

(१०) म, श : पौधे

(११) आ में “कुँवर उदयमान ने” शुरूमे है

(१२) म : सिरहाने हाथ घर के,

(१३) आ : सिरहाने

(१४) मन : कहीं

(१५) श : “इतने में क्या होता है” नहीं है

سائیں بولنے لگتی ہے اور ساتھ والیاں سب سو رہتی ہیں، رانی کیتکی اپنی سہیلی مدن بان کو جگا کر یوں کہتی ہے: 'اری او' تو نے کچھ سنا بھی؟' میرا جی اوس^۱ پر آ گیا اور کسی ڈول سے نہیں تھم سکتا۔ تو سب میرے بھیدوں کو جانتی ہے، اب جو ہونی ہو سو ہو۔ سر رہتا رہے، جاتا جاٹے، میں اوس کے پاس جاتی ہوں۔ تو میرے ساتھ چل، پر تیرے پانوں^۲ پڑتی ہوں، کوئی سننے^۳ نہ پائے^۴ اری، یہ میرا جوڑا میرے اور اوس^۵ کے بنانے والے نے ملا دیا۔ میں اسی لیے جیسے^۶ ان امریوں میں آئی تھی۔

رانی کیتکی مدن بان کا ہاتھ پکڑے^۷ وہاں آ^۸ پہنچتی ہے جہاں کنور اودے بھان لیٹے ہوئے^۹ کچھ سوچ میں پڑے پڑے^{۱۰} بڑبڑا رہے تھے۔ مدن بان آگے بڑھ کے کہنے لگی: تمہیں اکیلا جان کے رانی جی^{۱۱} آپ آئی ہیں،،

کنور اودے بھان یہ سن کر اوٹھ بیٹھے اور یہ کہا: 'کیوں نہ ہو؟ جی کو جی سے^{۱۲} ملاپ ہے، کنور اور رانی تو^{۱۳} دونوں^{۱۴}

۱ - ب : سو سو رہتی	۲ - م : ندارد
۳ - م : سنا ہے	۴ - م : بھی ہے
۵ - ب و م : اس	۶ - م : آ گیا ہے
۷ - آ و م : پانوں	۸ - م : سننے
۹ - ب و م : پاوے	۱۰ - م : اس
۱۱ - م : ندارد	۱۲ - م ، آ : پکڑے ہوئے
۱۳ - م ، م : آن	۱۴ - آ : ہووے
۱۵ - ب : پڑے بڑبڑا رہے تھے۔	۱۶ - م : جی سے جی کو
۱۷ - آ و ب : دونوں۔	

सायँ बोलने लगती है और साथ वालियाँ सब सो (१) रहती हैं, रानी केतकी अपनी सहेली मदनवान को जगाकर यों कहती है। :- "अरी ओ (२) तू ने कुछ सुना (३) भी? (४) मेरा जी उस (५) पर आ गया (६) और किसी डौल से नहीं थम सकता। तू सब मेरे भेदों को जानती है, अब जो होनी हो, सो हो। सिर रहता रहे, जाता जाये, मैं उसके पास जाती हूँ। तू मेरे साथ चल, पर तेरे पाँवों (७) पड़ती हूँ, कोई सुन्ने (८) न पाये (९) अरी यह मेरा जोड़ा मेरे और उस (१०) के बनानेवाले ने मिला दिया। मैं इसी लिए जैसे (११) इन अमरियों में आयी थी।

रानी (११) केतकी, मदनवान का हाथ पकड़े (१२) वहाँ आ (१३) पहुँचती है जहाँ कुँवर उदयभान लेटे हुए (१४) कुछ सोच में पड़ पड़े (१५) बड़बड़ा रहे थे। मदनवान आगे बढ़ के कहने लगी : तुम्हें अकेला जान के रानी जी (११) आप आई हैं।"

कुँवर उदयभान यह सुन के उठ बैठे और यह कहा :-

"क्यों न हो? जी को जी से (१६) मिलाप है"
कुँवर और रानी तो (११) दोनों (१७)

(१) व : सो सो रहती	(२) म : नहीं है	(३) शः सुना है
(४) म : भी है	(५) व व म : उस	(६) शः आगया है
(७) आवम : पाँव	(८) म : सुनने,	(९) व व म : पावे
(१०) म : उस		
(११) म : नही है		
(१२) आ. शः पकड़े हुए		
(१३) म : शः आन		
(१४) आः हुवे		
(१५) व : पड़े बड़बड़ा रहे थे।		
(१६) म : जी से जी को		
(१७) आ व व : दोनो		

چپ چاپ بیٹھے تھے، پر مدن بان دونوں^۱ کو^۲ گدگدا رہی تھی۔ ہوتے ہوتے^۳ اپنی اپنی بیٹی^۴ سب نے کھولی۔ رانی کا پتا^۵ یہ کہلا: «راجا جگت پرکاش کی بیٹی ہیں اور ان^۶ کی ما رانی کام لانا کہلاتی ہیں ایک مہینے پیچھے^۷ ان کو ماں باپ نے ان کے^۸ کھدیا ہے امریوں میں جا کے جھول آیا کرو۔ سو^۹ آج وہی دن تھا جو^{۱۰} تم سے مٹ بھیڑ ہوگئی۔ بہت مہاراجوں کے کنوروں کی باتیں آئیاں پر کسی پران کا دھیان نہ چڑھا۔ تمہارے دھن بھاگ، جو تمہارے پاس سب سے چھپ کے، میں جو ان کی لڑکپن کی گوٹیاں ہوں، مجھے ساتھ اپنے لے کے آئیں^{۱۱} ہیں۔ اب تم اپنی کہانی کہو جو^{۱۲} تم کس دیس کے کون ہو؟»۔

انہوں نے کہا:، میرا باپ راجا سورج بھان اور ما رانی لچھی باس ہے۔ آپس میں جو گٹھ جوڑا ہو جائے^{۱۳} تو انوکھی اچرج اور اچنبھے کی بات نہیں۔ یوں ہیں^{۱۴} آکے سے ہوتا چلا آیا ہے،^{۱۵}

-
- ۱ - آ: دونو
۲ - م: کے بدن
۳ - ٹس: ہوتے ہوتے رانی کا وہ پتا کہلا کی راجا جگت پرکاش کی بیٹی ہے اور ان کی ما رانی کام لانا کہلاتی ہیں، ان کو ان کے ما باپ نے کہہ دیا ہے ایک مہینے پیچھے..... الخ
۴ - م: اپنے اپنے پتے سب کھولے۔ آ: بیٹی ندارد۔
۵ - م: پتا
۶ - م: ان۔
۷ - م: میں یہ فقرہ کھدیا ہے، کے بعد ہے۔
۸ - آ اور ٹس: میں ان کو، کے بعد ان کے، آیا ہے۔
۹ - ب و م: ندارد
۱۰ - ب و م: سو۔
۱۱ - آ: آئی۔
۱۲ - م: کہ۔
۱۳ - ٹس: گٹھ جوڑ م: ہو جائے۔
۱۴ - م: یوں
۱۵ - من: ہوتی چلی آئی ہے

चुपचाप बैठे थे पर मदन बान दोनों (१) को (२) गुदगुदा रही थी। होते होते (३) अपनी अपनी बीती (४) सब ने खोली। रानी का पता (५) यह खुला! "राजा जगतप्रकास की बेटी हैं और उन (६) की मा रानी कामलता कहलाती हैं एक महीने पीछे (७) :उनको :मा बाप ने उनके (८) कह दिया है अमरियों में जा के झूल आया करो। सो (९) आज वही दिन था जो (१०) तुम से, मुटभेड़ हो गई। बहुत महाराजों के कुँवरों की बातें आइयाँ पर किसी पर इनका ध्यान न चढ़ा। तुम्हारे धन भाग, जो तुम्हारे पास सब से छुप के, मैं जो उनके लड़कपन की गोइयाँ हूँ मुझे साथ अपने ले के आई (११) हैं। अब तुम अपनी कहानी कहो जो (१२) तुम किस देस के कौन हो?"

उन्होंने कहा: "मेरा बाप राजा सूरज भान और मा रानी लछमी-वास है। आपस में जो गठजोड़ा हो जाये (१३) तो अनोखी अचरज और अचंभे की बात नहीं। यों ही (१४) आगे से होता चला आया है, (१५)

-
- (१) आ : दोनो (२) म : के बदन
 (३) श : होते होते रानी का वह पता खुला की राजा जगत परकास की बेटी हैं और उनकी माँ रानी कामलता कहलाती हैं उनको उनके माँ-बाप ने कह दिया है एक महीने पीछे...
 (४) म : अपने अपने पते सब खोले। आ : बीती नहीं है।
 (५) म : पता (६) म : उन
 (७) म : मैं 'यह कतरा कह दिया है', के बाद है।
 (८) आ, श : 'उनको' के बाद 'उनके' आया है।
 (९) व व म : नहीं है (१०) व व म : सो
 (११) आ : आई (१२) म : कि
 (१३) श : गठजोड़, म : हो जाए (१४) म : योहीं
 (१५) मन : होती चली आई है

جیسا مونہ ویسی تھپیڑا^۱، جوڑ توڑ اور ٹٹول لیتے ہیں۔ دونوں^۲ مہاراجوں کو یہ پت چاہی بات اچھی لگے گی پر ہم تم دونوں^۳ کے جی کا گٹھ جوڑا چاہیے^۴۔

اس میں مدن بان بول اوٹھی: سوتو^۵ ہوا۔ اب^۶ اپنی اپنی انگوٹھیاں ہیر پھیر کرلو اور آپس میں لکھوٹیں ابھی^۷ لکھدو۔ پھر کچھ مچر مچر نہ رہے۔

کنور اودے بہان نے اپنی انگوٹھی رانی کیتکی کو پہنادی اور رانی کیتکی نے^۸ اپنی انگوٹھی کنور کی انگلی میں ڈال دی^۹ اور ایک ذہیمی سی چٹکی بھی لے لی۔ اس میں مدن بان بول اوٹھی^{۱۰}: 'جو سچ پوچھو^{۱۱} تو اتنی بھی بہت ہوئی اتنا بڑھ چلنا اچھا نہیں۔ میرے سر چوٹ^{۱۲} ہے۔' اب اوٹھ چلو اور ان کو سونے دو اور روٹیں تو^{۱۳} پڑے رونے دو۔

بات چیت تو ٹھیک ٹھاک ہو چکی (تھی)^{۱۴}، پھلے پہر سے رانی تو اپنی سہیلیوں کو لیکے جدھر^{۱۵} سے آئی^{۱۶} تھیں اودھر چلی گئی^{۱۷}،

-
۱ - م : تھپڑا - من : تھپیڑا -	۲ - آ و ب : دونو
۳ - ب و م : دونو	۴ - ب و م : چاہے
۵ - ب : لو	۶ - آ و ب : ندارد
۷ - م : لکھوٹی بھی، ش : لکھوٹی لکھ دو	۸ - ش : نے بھی
۹ - م : ندارد	۱۰ - من : اور رانی کیتکی نے اپنا چھلا
۱۱ - ش : بولی -	کنور اودے بہان کی انگلی میں ڈال دیا
۱۲ - م : پوچھو	۱۳ - ش : میرے سر چوٹ ہے اتنا بڑھ چلنا اچھا نہیں
۱۴ - ش : نہیں ہے -	۱۵ - ب : جدھر
۱۶ - ب : آئیں	۱۷ - م : آئی تھی اودھر چلی گئی

जैसा मुँह वैसी थपेड़ (१) जोड़ तोड़ टटोल लेते हैं ।
दोनों (२) महाराजों को यह चित-चाही बात अच्छी लगेगी पर हम
तुम दोनों (३) के जी का गठ जोड़ा चाहिए” (४)

इस में मदनवान बोल उठी । “सो तो (५) हुआ । अब (६)
अपनी अपनी अँगूठियाँ हेर फेर कर लो और आपस में लिखौटें अभी (७)
लिख दो । फिर कुछ हचर मचर न रहे”

कुँवर उदयभान ने अपनी अँगूठी रानी केतकी को पहना दी और
रानी केतकी ने (८) अपनी (९) अँगूठी कुँवर की उँगली में डाल दी (१०)
और एक धीमी सी चुटकी भी ले ली । इस में मदन वान बोल उठी । (११)
“जो सच पूछो (१२) तो इतनी भी बहुत हुई इतना बढ़ चलना अच्छा
नहीं । मेरे सिर चोट है । (१३) अब उठ चलो और इनको सोने दो और
रोयें तो (९) पड़े रोने दो ।”

बात चित तो ठीक ठाक हो चुकी थी (१४), पिछले पहर से रानी तो अपनी
सहेलियों को ले के जीधर (१५) से आयी (१६) थीं ऊधर चली गयीं (१७),

(१) म : थप्पड़, मन : थपेड़ा

(२) आ व व : दोनो

(३) व व म : दोनों

(४) व व म : चाहे

(५) व : लो

(६) आ व व : नहीं है

(७) म: लिखौटी भी, श: लिखौती लिख दो

(८) श : ने भी

(९) म : नहीं है

(१०) मन: और रानी केतकी

ने अपना छल्ला कुँवर उदयभान की उँगली में डाल दिया ।

(११) श : बोली

(१२) म : पूछो

(१३) श : मेरे सिर चोट है इतना बढ़ चलना अच्छा नहीं

(१४) श : नहीं है ।

(१५) जिधर (१६) व : आयें

(१७) म : आयी थी उधर चली गई

اور کنور اودے بہان اپنے گھوڑے کی پیٹھ لگ کر^۱ اپنے لوگوں سے مل کر^۲ اپنے گھر پہنچے^۳ کنور جی کا انوپ^۴ روپ کیا کہوں۔ کچھ کہنے میں نہیں آتا^۵ نہ کھانا، نہ پینا، نہ لگ چلنا^۶ نہ کسی سے کچھ کہنا، نہ سننا۔ جس^۷ دھیان میں تھے، اوسی میں گوتھے^۸ رہنا، اور گھڑی گھڑی کچھ کچھ سوچ سوچ سر دھنا^۹۔

ہوتے ہوتے اس بات کا لوگوں میں چرچا پھیل گیا^{۱۰}۔ کسی کسی نے مہاراج اور مہارانی سے بھی^{۱۱} کہا: کچھ دال میں کالا ہے۔ وہ کنور اودے بہان جس^{۱۲} سے تمہارے گھر کا اجالا^{۱۳} ہے، ان دنوں کچھ اوس^{۱۴} کے برے تیور اور^{۱۵} بے ڈول آنکھیں دکھائی^{۱۶} دیتی ہیں۔ گھر سے باہر تو^{۱۷} پانوں نہیں دھرتا^{۱۸} گھر والیاں جو کسی ڈول سے کبھی^{۱۹} بہلاتی^{۲۰} ہیں تو^{۲۱} اور کچھ نہیں کرتا، ایک اونچی سانس لیتا^{۲۲} ہے اور جو^{۲۳} بہت کسی نے چھیڑا، تو چہرہ کھٹ پر جا کے اپنا مونہ لپیٹ کے آٹھ آٹھ آنسو پڑا روتا ہے۔

یہ سنتے ہی ما^{۲۴} باپ دونوں^{۲۵} کنور کے پاس^{۲۶} دوڑے آئے^{۲۷}

۱ — ش: گھوڑے کو پیٹھ لگا کر۔ ۲ — آوب: ندارد، ش: نہیں ہے

۳ — ش: پر ۴ — م: ندارد

۵ — ش: مگ چلنا ۶ — ش: جس ستھان

۷ — م: گھونٹھے ۸ — م: دھنا

۹ — ش: ہوتے ہوتے لوگوں میں اس بات کی چرچا پھیل گئی

۱۰ — آوب: ندارد ۱۱ — م: جن ۱۲ — آ: اوجیالا

۱۳ — م: اس ۱۴ — م: ندارد

۱۵ — م: دیکھائی ۱۶ — م: دھرتا

۱۷ — م، ش: بہلاتیاں ۱۸ — آ: دگھر..... تو، ندارد

۱۹ — ش: ٹھنڈی ٹھنڈی سانسیں بھرتا ہے۔ ۲۰ — ب: ندارد

۲۱ — م: ماں ۲۲ — م: ندارد

۲۳ — ش: کنور اودے بہان کے ما باپ دونوں ۲۴ — م: آے۔

और कुँवर उदयभान अपने घोड़े की पीठ लग कर (१) अपने लोगों से मिलकर (२) अपने घर पहुँचे (३) कुँवर जी का अनूप (२) रूप क्या कहूँ । कुछ कहने में नहीं आता (४) न खाना, न पीना, न लग(५)चलना(४)न किसी से कुछ कहना न सुनना । जिस(६)ध्यान में थे, उसी में गूथे (७) रहना, और घड़ी घड़ी कुछ कुछ सोच सोच सिर धुन्ना (८) ।

होते होते इस बात का लोगों में चर्चा फैल गया(९)किसी किसी ने महाराज और महारानी से भी (१०) कहा : “दालमें काला है । वह कुँवर उदयभान जिस (११) से तुम्हारे घर का उजाला (१२) है, इन दिनों कुछ उस (१३) के बुरे तेवर और (१४) बेडौल आँखें दिखायी (१५) देती हैं । घर से बाहर तो (१४) पाँव नहीं धरता (१६) घर बालियाँ जो किसी डौल से कभी (१४) वहलाती (१७) हैं तो (१८) और कुछ नहीं करता, एक ऊँची साँस लेता (१९) है (२०) और जो (४) बहुत किसी ने छोड़ा, तो छपरखट पर जाके अपना मुँह लपेट के आठ आठ आँसू पड़ा रोता है । यह सुनते ही मा (२१) बाप दोनों (२२) कुँवर के पास (२३) दौड़े आए (२४)

(१) श : घोड़ेको पीठ लगाकर	(२) आ ब व श्या.: नहीं है
(३) श : पर (४) म : नहीं है	(५) श : मग चलना
(६) श : जिसस्थान	(७) म : घूठे
(८) म:धुनना	(९) श : होते होते लोगों में इस बात की चर्चा फैल गयी
(१०) आ ब व : नहीं है	(११) म : जिन
(१२) आ : उजियाला	(१३) म : उस
(१४) म : नहीं है	(१५) म : दीखायी
(१६) म : धरता	(१७) म, श: वहलातियाँ
(१८) आ : घर... तो, नहीं है	(१९) श: ठंडी ठंडी साँसे भरता है ।
(२०) ब : नहीं है । (२१) म : माँ	(२२) म: नहीं है
(२३) श : कुँवर उदयमान के माँ बाप दोनों दौड़े आये	(२४) म: आये

گلے لگایا مونہ چوما^۱، پانوں پر بیٹھے کے گر پڑے، ہاتھ جوڑے
 کہا: «جو اپنے جی کی بات ہے، سو کہتے کیوں نہیں؟ کیا
 دو کھڑا^۲ ہے، جو پڑے پڑے کراہتے ہو؟ راج پاٹ جس کو چاہو
 دے ڈالو۔ کہو تو (تم) کیا چاہتے ہو؟ تمہارا جی کیوں نہیں لگتا؟
 بھلا، وہ ہے کیا، جو ہو نہیں سکتا، مونہ سے بولو جی کو کھولو اور
 جو کہنے میں کچھ سوچتے ہو^۳، تو ابھی لکھ بھیجو۔ جو کچھ
 لکھو گے جیوں کی تیوں^۴ وہیں کرنے میں آوے گی^۵ جو تم کہو کنویں
 میں گر پڑو، تو ہم دونوں^۶ ابھی کنویں میں^۷ گر پڑتے ہیں جو^۸ کہو سر
 کاٹ ڈالو، تو سر اپنے ابھی کاٹ^۹ ڈالتے ہیں»۔

کنور اودے بھان، وہ جو بولتے ہی^{۱۰} نہ تھے، انہوں^{۱۱} نے
 لکھ بھیجنے کا آسرا پا کے^{۱۲} اتنا بولے: اچھا آپ سدھاریے میں
 لکھ بھیجتا ہوں۔ پر میرے اوس لکھنے^{۱۳} کو میرے مونہ پر کسی
 ڈھب سے نہ لانا۔ نہیں تو میں بہت^{۱۴} لجاؤں^{۱۵} گا۔ اسی لیے تو^{۱۶}

-
۱ — آ: چونماں۔ ش: مونہ چوم	۲ — م: دکھ پڑا
۳ — ش: جو کچھ کہنے سے سوچ کرتے ہو	۴ — بوم: جوں کی توں
۵ — م: وہی کر تمہیں دے جاوین گے	۶ — آوبوم: دونو
۷ — بوم: ندارد	۸ — آوب: ندارد
۹ — م: تو ابھی سر کاٹ	۱۰ — آ: بھی
۱۱ — ش: لکھ بھیجنے کا	۱۲ — آ: جب لکھ بھیجنے کا سہارا پایا تو۔
۱۳ — م: لکھ بھیجنے کو ش: لکھنے کو	
۱۴ — بوم: ندارد۔ ش: میں بھی نہیں ہے	
۱۵ — م: لجاؤں: م: شرماؤں	۱۶ — م: ندارد،

गले लगाया मुँह चूमा (१), पाँवों पर बेटे के गिर पड़े, हाथ जोड़े और कहा: "जो अपने जी की बात है, सो कहते क्यों नहीं? क्या दुखड़ा (२) है, जो पड़े पड़े कराहते हो? राजपाट जिसको चाहो दे डालो। कहो तो (तुम) क्या चाहते हो? तुम्हारा जी क्यों नहीं लगता? भला वह है क्या, जो हो नहीं सकता, मुँह से बोलो, जी को खोलो और जो कहने में कुछ सोचते हो (३), तो अभी लिख भेजो। जो कुछ लिखोगे ज्यों की त्यों (४) वहीं करने में आवेगी (५) जो तुम कहो कुएँ में गिर पड़ो, तो हम दोनों (६) अभी कुएँ में (७) गिर पड़ते हैं जो (८) कहो सिर काट डालो, तो सिर अपने अभी काट (९) डालते हैं।"

कुँवर उदयभान, वह जो बोलते ही (१०) न थे, उन्होंने (११) ने लिख भेजने का आसरा पाके (१२) इतना बोले: "अच्छा आप सिधारिए। मैं लिख भेजता हूँ। पर मेरे उस लिखने (१३) को मेरे मुँह पर किसी ढव से न लाना। नहीं तो मैं बहुत (१४) लजियाऊँ (१५) गा। इसी लिए तो (१६)

-
- (१) आ : चूमा. श: मुँह चूम (२) म : दुख पड़ा
 (३) श: जो कुछ कहने से सोच करते हो
 (४) व व म: जों की तों (५) म : वही कर तुम्हें दे जावेंगे
 (६) आ व व व म: दोनो (७) व व म : नहीं है (८) आ व व : नहीं है
 (९) म: तो अभी सिर काट (१०) आ: मी (११) श: लिख भेजनेका
 (१२) आ : जब लिख भेजने का सहारा पाया तो।
 (१३) म : लिख भेजने को, श: लिखने को
 (१४) व व म : नहीं है, श. में भी नहीं है
 (१५) मन : लजाऊँ, म: शरमाऊँ
 (१६) म : नहीं है

مکھ بات ہو کے مین نے کچھ نہ کہا۔ اور یہ لکھ بھیجا^۱، اب جو میرا جی نتھوں^۲ میں آ گیا اور کسی ڈھب سے نہ رہا گیا^۳ آپ نے مجھے سو سو روپ سے کھولا اور بہت سا ٹٹولا، تب تو لاج چھوڑ کے ہاتھ جوڑ کے مونہ کو پھوڑ کے^۴ گھگھیا^۵ کے یہ لکھتا ہوں دوہا اپنی بولی کا^۶ :

چاہ^۷ کے ہاتھوں کسی کو سکھ نہیں^۸
ھے بھلا^۹ وہ کون جس کو دکھ نہیں

وہ اس دن جو میں ہریالی^{۱۰} دیکھنے کو گیا تھا، وہاں جو میرے سامنے^{۱۱} ایک ہرنی کنوتیاں اونٹھانے^{۱۲} ہوئے ہو گئی^{۱۳} تھی^{۱۴}، اوس^{۱۵} کے پیچھے میں نے گھوڑا بگ^{۱۶} چھٹ پھینکا^{۱۷} تھا جب تک اوجیالی^{۱۸} رہی، اوس کی^{۱۹} دھن میں بھٹکا کیا^{۲۰} جب اندھیرا ہو گیا^{۲۱} اور سورج ڈوبا، تب جی میرا بہت اوبھا^{۲۲} سہانی سی امریاں تاک^{۲۳} کے میں اون میں گیا، تو اون امریوں کا پتسا پتسا میرے جی کا گاہک ہوا۔ وہاں کا یہ

-
- ۱ - ش : اسی لیے میں مارے لاج کے مکھ پاٹ ہو کے بڑا تھا اور آپ سے کچھ نہ کہتا تھا، یہ سن کر دونوں مہاراج اور مہارانی اپنے سے استھان کو سدھارے تب کنور نے یہ لکھ بھیجا۔
۲ - م : ناک، ش : ہونٹھوں پر
۳ - ش : ڈول نہ رہا گیا
۴ - ش : منہ بھاڑ کے۔
۵ - ب و م : گھگھیا۔
۶ - م : ندارد
۷ - م : میں مارے لاج کے شروع میں، جگ میں، کا اضافہ ہو گیا۔
۸ - م : نہیں ہے۔
۹ - م : میں دھے، و کون، کے بد چھپا ہے۔
۱۰ - آ : ہریالی
۱۱ - م : سامنے۔
۱۲ - آ : اونٹھانے ہوئے
۱۳ - م : ہولی۔
۱۴ - ش : ایک ہرنی میرے سامنے کنوتیاں اٹھانے آگئی۔
۱۵ - م : اس
۱۶ - ب : ایک
۱۷ - ب : پھینکا
۱۸ - م : اوجالا رہا
۱۹ - م : اسی کے
۲۰ - م : چلا گیا۔ ش : پھینکا
۲۱ - ش : جب اندھیرا ہو گیا، نہیں ہے
۲۲ - م : اوداس ہوا۔ ب : اوبا
۲۳ - ش : تاز کے

मुख बात हो के मैं ने कुछ न कहा । और यह लिख भेजा (१) : अब जो मेरा जी नथों (२) में आ गया और किसी ढब से न रहा गया (३) और आप ने मुझे सौ सौ रूप से खोला और बहुत सा टटोला, तब तो लाज छोड़ के हाथ जोड़ के मुँह को फोड़ के (४) घिघिया (५) के यह लिखता हूँ । दोहा अपनी बोली का : (६)

चाह (७) के हाथों किसी को सुख नहीं (८)

है भला (९) वह कौन जिसको दुख नहीं

वह उस दिन जो मैं हरियाली (१०) देखने को गया था, वहाँ जो मेरे साम्हने (११) एक हिरनी कनौतियाँ उठाये (१२) हुए हो गयी (१३) थी (१४), उस (१५) के पीछे मैं ने घोड़ा बग (१६) घुट फेंका (१७) था जब तक उजियाली (१८) रही, उसी की (१९) धुन में भटका किया (२०) जब अँधेरा हो गया (२१) और सूरज डूबा, तब जी मेरा बहुत ऊभा (२२) सुहानी सी अमरीयाँ ताक (२३) के मैं उन में गया, तो उन अमरियों का पत्ता पत्ता मेरे जी का गाहक हुआ । वहाँ का यह

(१) श : इसी लिए मैं मारे लाज के मुख पाट होके पड़ा था और आप से कुछ न कहता था यह सुनकर दोनों महाराज और महारानी अपने स्थान को सिधारे तब कुँवर ने यह लिख भेजा

(२) म : नाक, श : होठोंपर (३) श : डौल न रहा गया (४) श : मुँह फाड़ के

(५) व वम : घिगया (६) म : नहीं है । (७) म में यह नसर (गद्य)

की तरह लिखा है और दोहे के शुरु में, "जग में : " अधिक है ।

(८) म : नहीं है (९) म : में "है" कौन के बाद छपा है ।

(१०) आ : हरियाई (११) म : सामने

(१२) आ : उठाये हुए (१३) म : होली

(१४) श : एक हिरनी मेरे सामने कनौतियाँ उठाये आ गयी ।

(१५) म : ऊस (१६) व : एक

(१७) व : फेका (१८) म, श : ऊजाला रहा (१९) म : उसी के

(२०) म : चला गया, श : बहका (२१) श : "जब अँधेरा हो गया" नहीं है

(२२) म : उदास हुवा, व : ऊबा (२३) श : ताड़ के

سوہلا^۱ ہے، کچھ رنڈیاں جھولا ڈالے^۲ جھول رہی تھیں۔ اون سب کی^۳ سردھری کوئی رانی کیتکی، مہاراجا جگت پرکاس کی بیٹی ہیں۔ اونہوں نے^۴ یہ انگوٹھی اپنی مجھے دی اور میری انگوٹھی اونہوں نے^۵ لی اور لکھوٹ^۶ بھی لکھ دی۔ سو یہ انگوٹھی اون کی لکھوٹ سمیت میرے لکھے ہوئے^۷ کے ساتھ پہنچتی^۸ ہے آپ دیکھ لیجیے^۹ اور جس میں بیٹے کا جی رہ جائے^{۱۰} وہ کیجیے۔

مہاراج^{۱۱} اور مہارانی اوس بیٹے کے لکھے ہوئے پر سونے کے پانی سے یوں لکھتے ہیں: «دونوں^{۱۲} نے اوس^{۱۳} انگوٹھی اور لکھوٹ^{۱۴} کو اپنے آنکھوں سے ملا۔ اب تم اپنے جی^{۱۵} میں کچھ کڑھو پچو^{۱۶} مت۔ جو رانی کیتکی کے ما باپ تمہاری بات مانتے ہیں تو ہمارے سمدھی اور سمدھن ہیں، دونوں^{۱۷} راج ایک^{۱۸} ہو جائیں^{۱۹} گے اور^{۲۰} کچھ ناہ نوہ کی ٹہرے^{۲۱} گی تو جس ڈول سے بن آوے گا، ڈھال تلوار کے بل تمہاری دولہن ہم تم سے ملاویں گے۔ آج سے اوداس مت رہا کرو۔ کھیلو، کودو، بولو، چالو، آنندیں^{۲۲}»

۱ - م : سہل	۲ - بوم : ندارد	۳ - ش : نہیں ہے
۴ - آ : نیں	۵ - م : انہوں، ش : لیے لی	۶ - م : لکھاوٹ -
۷ - آ : ہوئے -	۸ - آ : پچی ش : اب آپ پڑھ لیجیے	۹ - ش : سو
۱۰ - بوم : ندارد	۱۱ - ش : مہاراج اور مہارانی نے اپنے بیٹے کے	۱۲ - اوب : دونو -
۱۳ - ش : ہم دونوں نے اس -	۱۴ - م : لکھاوٹ -	۱۵ - اوب : ندارد - ش : جی نہیں ہے -
۱۶ - م : ندارد - ب : پچو -	۱۷ - اوبوم : دونو -	۱۸ - م : ایک جاگم -
۱۹ - ب : ہو جائینگے -	۲۰ - ش : اور جو کچھ -	۲۱ - م : ٹہرے -
۲۲ - م : آنندیں -		

सौहला (१) है, कुछ रंडियाँ झूला डाले (२), झूल रहीं थीं। उन सब की (३) सिरधरी कोई 'रानी केतकी' महाराजा जगत परकास की बेटी हैं। उन्होंने (४) ने यह अँगूठी अपनी मुझे दी और मेरी अँगूठी उन्होंने (५) ने ली और लिखवट (६) भी लिख दी। सो यह अँगूठी उन की लिखवट समेत मेरे लिखे हुए (७) के साथ पहुँचती (८) है आप देख लीजिए (९) और जिस में बेटे का जी रह जाय (१०) वह कीजिए”

महाराज (११) और महारानी उस बेटे के लिखे हुए पर सोने के पानी से यों लिखते हैं: “दोनों (१२) ने उस (१३) अँगूठी और लिखवट (१४) को अपने आँखों से मला। अब तुम जी (१५) में कुछ कु.ो पचो (१६) मत। जो रानी केतकी के मा बाप तुम्हारी बात मानते हैं तो हमारे समधी और समधिन हैं, दोनों (१७) राज एक (१८) हो जायें (१९) गें और (२०) कुछ नाह नूह की ठहरे (२१) गी तो जिस डौल से बन आवेगा, ढाल तलवार के बल तुम्हारी दुल्हन हम तुम से मिलावेंगे। आज से उदास मत रहा करो। खेलो, कूदो, बोलो चालो, अनन्दें (२२)

(१) म : सुफल	(२) ब व म : नहीं है
(३) श : नहीं है	
(४) आ : नीन	(५) म : उन्होंने, श : ले ली
(६) म : लिखावट	(७) आ : हुए
(८) आ : पहुँची श : अब आप पढ़ लीजिए	(९) श : सो
(१०) ब व म : नहीं है	
(११) महाराज और महारानी ने अपने बेटे के लिखे हुए पर सोने के पानी से यों लिखा -	
(१२) आ, ब : दोनों	
(१३) श : हम दोनों ने इस	(१४) म : लिखावट
(१५) आ व ब। : नहीं है। श : जी नहीं है	
(१६) म : नहीं है ब : बचो	(१७) अ व ब व म : दोनों
(१८) म : एक जाध	(१९) ब : हों जायेंगे
(२०) श : और जो कुछ (२१) म : ठहरे	(२२) म आनेन्दें.

کرو۔ ہم^۱ اچھی گھڑی سُبھ مہورت سوچ کے تمہارے سسرال میں
 کسی بامہن کو بھیجتے ہیں، جو بات چت چاہی ٹھیک کر لاوے^۲
 بامہن جو سُبھ گھڑی دیکھ کے^۳ ہڑ بڑی سے گیا تھا، اوس پر بڑی
 کڑی پڑی^۴۔ سنتے ہی رانی کیتکی کے باپ^۵ نے کہا: «اون کے
 ہمارے ناتا نہیں ہونے کا۔ اون کے باپ دادے ہمارے باپ دادوں کے
 آکے سدا ہاتھ جوڑ کے باتیں کیا کرتے تھے، اور ٹک جو^۶ تیوری
 چڑھی دیکھتے تھے، بہت^۷ ڈرتے تھے۔ کیا ہوا جو اب^۸ وہ^۹ بڑھ
 گئے اور اونچے پر چڑھ گئے؟ جس کے ماتھے ہم بائیں پانوں^{۱۰}
 کے انگھوٹھے سے ٹیکا لگاویں^{۱۱} وہ مہاراجوں کا راجا^{۱۲} ہو جاوے^{۱۳}
 کس کا مونہ^{۱۴} جو یہ بات ہمارے مونہ^{۱۴} پر لائے، بامہن نے جل
 بہن کے کہا: اگلے بھی ایسی ہی کچھ بچارے ہوئے ہیں^{۱۵} اور بھری
 سبھا میں بھی کہتے تھے^{۱۶}، ہم میں^{۱۷} اور میں کچھ گوت کی^{۱۸} تو میل
 نہیں ہے، پر^{۱۹} کنور کی ہٹ سے کچھ ہماری نہیں چلتی، نہیں تو ایسی
 اوچھی بات کب ہمارے مونہ^{۲۰} سے نکلتی؟ یہ سنتے ہی اوس^{۲۱}

- ۱۔ اوب : ندارد۔
 ۲۔ م : ش : کر۔
 ۳۔ م : ش : کر۔
 ۴۔ م : ش : بری گھڑی پڑی۔
 ۵۔ م : ش : ماں باپ نے کہا۔
 ۶۔ م : جو ٹک۔ ۷۔ م : تو بہت۔ ۸۔ آ : ندارد۔
 ۹۔ م : رے۔ ۱۰۔ ب پانوں۔ م : پاؤں۔ ۱۱۔ م : لگادیں۔
 ۱۲۔ م : راجہ۔ ۱۳۔ آ : م : ہو جائے۔ ۱۴۔ م : منہ۔
 ۱۵۔ اسی بچارے میں تھے۔ م : اگلے بھی بچارے ایسے ہی کچھ ہونے میں
 ۱۶۔ م : راجا سورج بہان ہیں بھری سبھا میں کہتے تھے۔
 ۱۷۔ م : ہم میں ان میں۔ ۱۸۔ م : ش : کا۔
 ۱۹۔ م : پھر۔ م : ش : پھر نہیں ہے۔ ۲۰۔ م : منہ۔ ۲۱۔ م : ندارد۔

करो, हम (१) अच्छी घड़ी सुभ महरत सोच के तुम्हारे ससुराल में किसी वाम्हन को भेजते हैं, जो बात चित-चाही ठीक कर लावे (२) "वाम्हन जो सुभ घड़ी देख के (३) हड़बड़ी से गया था उस पर वड़ी कड़ी पड़ी। (४) सुनते ही रानी केतकी के बाप (५) ने कहा: "ऊन के हमारे नाता नहीं होने का। उनके बाप दादे हमारे बाप दादों के आगे सदा हाथ जोड़ के बातें किया (१) करते थे, और टुक जो (६) तेवरी चढ़ी देखते थे, बहुत (७) डरते थे। क्या हुआ जो अब (८) वह (९) बढ़ गये और ऊँचे पर चढ़ गये? जिस के माथे हम बायें पाँव (१०) के अँघूठे से टीका लगावें (११) वह महाराजों का राजा (१२) हो जावे (१३) किस का मुँह (१४) जो यह बात हमारे मुँह (१४) पर लाये" वाम्हन ने जल भुन के कहा: "अगले भी ऐसी ही कुछ विचारे हुए है (१५) और भरी सभा में यही कहते थे (१६), हम में (१७) और में कुछ गोत की (१८) तो मेल नहीं है, पर (१९) कुँवर की हठ से कुछ हमारी नहीं चलती, नहीं तो ऐसी ओछी बात कब हमारे मुँह (२०) से निकलती?" यह सुनते ही उस (२१)

(१) अ व व : नहीं है

(२) श: और शुभ घड़ी शुभ महरत देख के रानी केतकी के माँ बाप के पास भेजा

(३) म, श : कर

(४) श : बुरी घड़ी पड़ी

(५) श : माँ बाप ने कहा

(६) म. : जो टुक

(७) म : तो बहुत

(८) आ : नहीं है

(९) म : वे

(१०) ब : पाँवों म : पाओ

(११) म : लगावें (१२) म : राजा (१३) आ व म : हो जाये

(१४) म : मुँह (१५) इसी विचार में थे, श: अगले भी बेचारे ऐसे ही कुछ हैं

(१६) श : राजा सूरजभान भी भरी सभा में कहते थे ।

(१७) श : हम में ऊन में

(१८) म : श : का

(१९) म : फिर, श : "पर" नहीं है (२०) म : मुँह (२१) म : नहीं है

مہاراج نے اوس^۱ بامہن کے سر پر پھولوں کی چھڑی پہنک ماری اور کہا: «جو بامہن کے ہتیا کا دھڑکا نہ ہوتا، تو تجھ کو ابھی چکی میں دلوا ڈالتا^۲۔ اس کو لے جاؤ اور^۳ ایک اندھیری کوٹھری میں موند رکھو، جو اس بامہن پر بیتی، سو سب کنور اودے۔ بھان کے ما باپ نے^۴ سنتے ہی لڑنے^۵ کی ٹھان، اپنا^۶ ٹھانہ باندھ کر^۷، دل بادل جیسے گہر آتے ہیں، چڑھ آیا۔ جب دونوں^۸ مہاراجوں میں لڑائی ہونے لگی، رانی کیتکی ساون بھادوں کے روپ سے رونے لگی، اور دونوں کے جی پر یہ آگئی: «یہ کیسی چاہت ہے، جس میں لوہو برسنے لگا اور اچھی باتوں کو ترسنے لگا،؟ کنور نے چپکے سے یہ لکھ بھیجا: «اب میرا کلیجا ٹکڑے ٹکڑے ہوا جاتا ہے۔ دونوں^۹ مہاراجوں کو آپس میں لڑنے دو۔ کسی ڈول سے جو ہوسکے، تو تم مجھے اپنے پاس بلا لو^{۱۰} ہم تم دونوں^{۱۱} مل کے کسی اور دیس کو نکل چلیں۔ جو ہونی ہو، سو ہو۔ سر^{۱۲} رہتا رہے جاتا جائے، ایک مالن جس کو پھول کلی کر سب پکارتے تھے، اونے اوس کنور کی چٹھی کسی پھول پنکھڑی^{۱۳} میں لپیٹ سپیٹ کے رانی کیتکی تک پہنچادی۔ رانی نے اوس چٹھی^{۱۴} سے آنکھیں اپنی^{۱۵} ملیں اور مالن کو ایک تھال بھر کے موتی دیے اور اوس^{۱۶} چٹھی کی پیٹھ پر اپنے مونہ^{۱۷} کی پیک سے

-
- ۱ — م : ندارد۔ ۲ — ش : اور اپنے لوگوں سے کہا ۳ — م : اور اوپر
 ۴ — ش : سنی — لڑنے کے لیے ۵ — م : لڑنی۔
 ۶ — آ : اپنا اپنا۔ م : اپنے۔ ۷ — ش : بھادوں کے دل بادل
 ۸ — آ و ب : دونو۔ ۹ — آ و ب و م : دونو۔
 ۱۰ — آ و ب : دونو۔ ۱۱ — آ : بولالو۔ ۱۲ — آ : میں یہ جملہ نہیں ہے۔
 ۱۳ — م : پھول کی پنکھڑی ۱۴ — ش : چٹھی کو اپنی آنکھوں سے لگایا۔
 ۱۵ — آ : اپنی آنکھیں۔ ۱۶ — م : ندارد۔ ۱۷ — م : منہ۔

महाराज ने उस (१) वाम्हन के सिर पर फूलों को छड़ी फेंक मारी और कहा: “जो वाम्हन के हत्या का धड़का न होता, तो तुझ को अभी चक्की में दलवा डालता। (२) इस को ले जाओ और (३) एक अँवेरी कोठरी में मूँद रखो” जो इस वाम्हन पर बीती, सो सब कुँवर उदय भान के मा वापने (४) सुनते ही लड़ने (५) की ठान, अपना (६) ठाठ बाँध कर (७), दल बादल जैसे घिर आते हैं, चढ़ आया। जब दोनों (८) महाराजों में लड़ाई होने लगी, रानी केतकी सावन भादों के रूप से रोने लगी, और दोनों (९) के जो पर यह आ गयी: “यह कैसी चाहत है, जिस में लोहू बरसने लगा और अच्छी बातों को तरसने लगा। कुँवर ने चुपके से यह लिख भेजा: “अब मेरा कलेजा टुकड़ टुकड़े हुआ जाता है। दोनों (१०) महाराजों को आपस में लड़ने दो। किसी डौल से जो हो सके, तो तुम मुझे अपने पास बुला लो (११) हम तुम दोनों (१०) मिल के किसी और देस को निकल चलें। जो होनी हो, सो हो। सिर (१२) रहता रहे जाता जाये” एक मालिन जिसको ‘फूल कली’ कर सब पुकारते थे, उन्ने ऊपर कुँवर की चिट्ठी किसी फूल पंखड़ी (१३) में लपेट सपेट के रानी केतकी तक पहुँचा दी। रानी ने ऊपर चिट्ठी (१४) से आँखें अपनी (१५) मलीं और मालिन को एक थाल भर के मोती दिए और ऊपर (१६) चिट्ठी की पीठ पर अपने मूँह (१७) की पीक से

(१) म: नहीं है

(२) श : और अपने लोगों से कहा

(३) म : और ऊपर

(४) श: सुनी -लडने के लिए

(५) म : लड़न

(६) आ : अपना अपना . म: अपने

(७) श : भोदों के दिल बादल

(८) आ व व : दोनो

(९) अ व व व म : दोनो

(१०) आ व व : दोनो

(११) अ : बुला लो

(१२) आ में यह जुमला नहीं है ।

(१३) म : फूल की पंखड़ी

(१४) श : चिट्ठी को अपनी आँखों से लगाया

(१५) आ: अपनी आँखे (१६) म : नहीं है। (१७) म : मूँह

یہ لکھا: 'اے میرے جی کے گاہک، جو تو مجھے بوٹی بوٹی کر
 چیل کوڑوں کو دے ڈالے تو بھی میری آنکھوں^۱ چین کلیجے^۲ سکھ
 ہو^۳ پر یہ بات بھاگ چلنے کی اچھی نہیں، اس میں ایک باپ دادے کو
 چٹ لگ جاتی ہے۔ اور جب تک ما باپ جیسا کچھ ہوتا چلا آیا
 ہے، اوسی ڈول سے بیٹا بیٹی کو کسی پر پٹک نہ ماریں، اور سر سے
 کسی کے چپیک نہ دیں تب تک یہ ایک جی تو کیا^۴ جو کروڑ جی جاتے
 رہیں، کوئی بات ہمیں تو رچتی نہیں^۵ یہ چٹھی پیک^۶ بھری^۷ جو کنور
 تک جا پہنچتی ہے، اوس^۸ پر کئی ایک سونے کے تھال^۹ ہیرے،
 موتی، پکھراج کے کھچا کھچ بھرے ہوئے^{۱۰} نچھاور کر کے لٹادیتا
 ہے۔ اور جتنی سے اوس کی^{۱۱} بیکلی تھی چوگنی^{۱۲} پچگنی^{۱۳} ہو جاتی
 ہے، اور اوس^{۱۴} چٹھی کو اپنے اوس^{۱۵} گورے^{۱۶} ڈنڈ پر باندھ
 لیتا ہے۔

- ۱ — م : کوئے -
 ۲ — م : انکھیں کو -
 ۳ — م : کلیجہ میں -
 ۴ — م : ہوئے -
 ۵ — م : میں اس طویل جملے کی جگہ صرف اتنا ہے : پر یہ بات بھاگ چلنے کی
 اچھی نہیں - ڈول سے بیٹا بیٹی کے باہر ہے - جی تجھ سے پیارا نہیں - ایک
 تو کیا، جو کروڑ جی جاتے رہیں، پر بھاگنے کی کوئی بات ہمیں رچتی نہیں -
 ۶ — م : تو اچھی -
 ۷ — م : بس بھری -
 ۸ — آ : بھری ہوئی -
 ۹ — م : وہ -
 ۱۰ — م : میں یہ لفظ نچھاور سے قبل آیا ہے -
 ۱۱ — آ : ہوئے -
 ۱۲ — م : جتنی اوسے بیچینی تھی -
 ۱۳ — م : اور چٹھی سے اس کی بیکلی چوگنی -
 ۱۴ — آ : ندارد -
 ۱۵ — م : اس -
 ۱۶ — م : ندارد -

यह लिखा: "ऐ मेरे जी क गाहक, जो तू मुझे बोटी बोटी कर चील कौवों (१) को दे डाले तो भी मेरी आँखों (२) चैन, कलेजे (३) सुख हो (४) पर यह बात भाग चलने की अच्छी नहीं, इस में एक बाप दादे को चिट लग जाती है। और जब तक मा बाप जैसा कुछ होता चला आया है, उसी डौल से बेटा बेटा को किसी पर पटक न मारें, और सिर से किसी के चपेक न दें तब तक यह (५) एक जी तो क्या जो करोड़ जी जाते रहें, कोई बात हमें तो रुचती नहीं" (६) यह चिट्ठी (७) पीक भरी (८) जो कुँवर तक जा पहुँचती है, उस (९) पर कई एक सोने के थाल (१०) हीरे, मोती, पुखराज के खचाखच भरे हुए (११) निछावर करके लुटा देता है, और जितनी से ऊस की (१२) बेकली थी (१३) चौगुनी पचगुनी (१४) हो जाती है, और ऊस (१५) चिट्ठी को अपने ऊस (१६) गोरे (१७) डंड पर बाँध लेता है।

(१) म : कव्वे (२) म : आखें को (३) म : कलेजा में

(४) म : होवे

(५) म : मैं इस बड़े वाक्य की जगह केवल इतना है :--

पर यह बात भाग चलने की अच्छी नहीं। डौल से बेटा बेटा के बाहर है। जो तुझ से प्यारा नहीं। एक तो क्या, जो करोड़ जी जाते रहें, पर भागने की कोई बात हमें रुचती नहीं।

(६) मन : तो अच्छी

(७) श : बस भरी

(८) आ : मरी हुई

(९) म : वह

(१०) म : मैं यह शब्द निछावर से पहले आया है।

(११) आ : हुवे

(१२) श : जितनी ऊसे बेचनी थी

(१३) म : और चिट्ठी से उसकी बेकली चौगुनी।

(१४) आ : नहीं है

(१५) म : उस

(१६) म : नहीं है

(१७) म : गोये

۱ آنا جوگی مہندر گر کا کیلاس پہاڑ سے اور ہرن
ہرنی کر ڈالنا کنور اودے بہان اور اوس کے ما باپ کا

جگت پرکاش اپنے گرو کو جو کیلاس پہاڑ پر رہتا تھا، یوں لکھ
بھیجتا ہے: 'کچھ ہماری سہاے کیجیے۔' ما کٹھن ہم بیتا^۲ ماروں کو
پڑی ہے۔ راجا سورج بہان کو اب یہاں تک باوبھک نے لیا ہے،
جو انہوں^۳ نے ہم سے مہاراجوں سے ناتے کا ڈول کیا ہے^۴۔
کیلاس پہاڑ اکڈال^۵ چاندی کا ہے۔ اس پر راجا جگت پرکاش کا گرو
مہندر گر^۶ جس کو اندر لوک کے سب لوگ کہتے تھے، دھیان گیان میں
کوئی نوے لاکھ ایتوں کے ساتھ ٹھا کر کے بھجن میں دن رات
رہا کرتا تھا۔ سونا، روپا، تانبے رانگے کا بنانا تو کیا، اور گٹکا
مونہ^۷ میں لیکے اوڑنا ورے^۸ رہے، اوس کو^۹ اور اور باتیں اس
اس^{۱۰} ڈھب کی دھیان میں تھیں جو کہنے سننے سے باہر ہیں۔ مینہ^{۱۱}
سونے روپے کا برسا دینا، اور جس روپ میں چاھنا ہو جانا، سب
کچھ اوس^{۱۲} کے آکے ایک کھیل تھا۔ اور گانے میں اور بین بجانے
میں^{۱۳} مہادیو^{۱۴} چھٹ، سب اسکے آکے کان پکڑتے تھے۔ سرستی^{۱۵}

۱ - ش: و: آنا جوگی مہندر گر کا کیلاس پہاڑ پر سے اور کنور اودے بہان اور اس کے
ما باپ کو ہرنی ہرن کر ڈالنا۔

۲ - ش: بیتا بہار۔

۳ - آ: م: انہوں۔

۴ - ش: میں یہ سرخی زیادہ ہے دسراھنا جوگی کے استھان کا۔

۵ - آ: ایک ڈال۔ ش: اک ڈول۔ ۶ - م: میں مہندر گر۔ 'کہتے تھے'،

۷ - م: مونہ۔ سے پہلے آیا ہے۔

۸ - ش: برے رہے۔ ۹ - م: اس کی اور۔

۱۰ - آ: ندارد۔ ۱۱ - م: مینہ۔

۱۲ - م: اس۔ ۱۳ - م: ندارد ش: گانے بجانے میں۔

۱۴ - م: مہادیو جی۔ ۱۵ - م: سرستی۔

(१) आना जोगी महेन्द्रगिर का कैलास पहाड़ से और हिरन हिरनी कर डालना कुँवर उदयभान और उस के मा बाप का

जगत परकास अपने गुरु को जो कैलास पहाड़ पर रहता था यों लिख भेजता है : "कुछ हमारी सहाय कीजिए । महाकठिन हम विपता(२) मारों को पड़ी है । राजा सूरजभान को अब यहाँ तक भावभिक लिया है, जो उन्होंने (३) ने हम से महाराजों से नाते का डौल किया है ।" (४) कैलास पहाड़ एकडाल (५) चाँदी का है । उस पर राजा जगत परकास का गुरु, महेन्द्र गिर (६) जिसको इन्द्रलोक के सब लोग कहते थे, ध्यान ग्यान में कोई नब्बे लाख अतीतों के साथ ठाकुर के भजन में दिन रात रहा करता था । सोना, रूपा, ताँबे, राँगे का बनाना तो क्या, और गुटका मुँह (७) में लेके उड़ना वरे (८) रहे, उस को (९) और बातें इस इस (१०) ढव की ध्यान में थीं जो कुछ कहने सुनने से बाहर हैं । मेंह (११) सोने रूपे का वरसा देना, और जिस रूप में चाहना हो जाना, सब कुछ उस (१२) के आगे एक खेल था । और गाने में, और बान बजाने में (१३) महादेव (१४) छुट, सब उस के आगे कान पकड़ते थे । सरसती (१५)

(१) श : आना जोगी महेन्द्रगिर का कैलास पहाड़ पर से और कुँवर उदयभान और उसके माँ बाप को हिरनी हिरन कर डालना

(२) श : विपता भार

(३) आ व म : उन्होंने

(४) श : में यह सुरखी ज्यादा है "सराहना जोगी के स्थान का

(५) आ : एक डाल, श : इक डौल

(६) म : में महेन्द्रगिर " कहते थे " से पहले आया है ।

(७) : मुँह

(८) श : परे रहे

(९) म : उसकी और

(१०) आ : नहीं है

(११) म : मेंह

(१२) म : उस

(१३) म : नहीं है । श : गाने बजाने में

(१४) म : महादेवजी

(१५) म : सरस्वती

جس کو ہندو کہتے ہیں (آدھ شکتی) ^۱ اونے ^۲ بھی اسی سے کچھ ^۳
گنگنا سیکھا تھا۔ اوس ^۴ کے سامنے ^۵ چھ راگ، چھتیس راگیاں ^۶
آٹھ ہر روپ بندھوں ^۷ کا سا دھرے ہوئے اوس ^۸ کی سیوا میں ہاتھ
جوڑے۔ کھڑی رہتی تھیں وہاں ایتوں کو یہ کہہ کر پکارتے تھے:
بھیروں گر، بھاس گر ^۹ ہنڈول گر، میگھ ^{۱۰} ناتھ، کدار ^{۱۱} ناتھ، دیپک
داس ^{۱۲} جوتی سروپ ^{۱۳} سارنگ روپ۔ اور ایتنیاں ^{۱۴} اس ڈھب سے
کھلاتی ^{۱۵} تھیں: گوجری، ٹوڑی ^{۱۶} اساوری، گوری، مالسری، بلاولی ^{۱۷}
جب چاہتا تھا آدھر ^{۱۸} سنگاسن پر بیٹھ کے ^{۱۹} اوڑائے پھرتا تھا، اور
نوںے ^{۲۰} لاکھ ایت گٹکے اپنے اپنے مونہ ^{۲۱} لیے ہونے گیروے
بستر پہنے ^{۲۲} جٹا بکھیرے اوس ^۸ کے ساتھ ہوتے تھے۔ جس ^{۲۳}
گھڑی راجا جگت پرکاس کی چٹھی ایک بگولا لے ^{۲۴} پہنچتا ہے، جو
مہندر گر ایک ^{۲۵} چنگھاڑ مار کے ^{۲۶} دل بادلوں کو تھلکا ^{۲۷} دیتا ہے

- ۱ - آوب : ندارد مں : جس کو سب لوگ کہتے تھے۔
۲ - م ش : اون نے۔
۳ - آ : ندارد۔
۴ - م : اس کی اور۔
۵ - م : سامنے۔
۶ - آ : راگیاں۔
۷ - آوب : اس۔
۸ - م : اوس۔
۹ - م : بھاس۔ ب : بھاس۔
۱۰ - م : میگھ۔
۱۱ - آ : کدار۔
۱۲ - آوب : اس، مں : دیپک۔ مین۔
۱۳ - آوب : جوتی سروپ داس۔
۱۴ - آیتیاں من : آیتیاں مں : ایتنیاں۔
۱۵ - م : کھلاتی۔
۱۶ - ٹوڑی۔
۱۷ - ب : بلاولی۔ م : بلاول۔
۱۸ - م : ادھر۔
۱۹ - م : ندارد۔
۲۰ - ب : نوںے۔
۲۱ - م : مونہ۔
۲۲ - ب : پہنے ہونے۔
۲۳ - مں : جس گھڑی رانی کیتکی کے باپ کی چٹھی۔
۲۴ - م : بھگو، ش : ایک بگولا، اس کے گھر تک۔ پہنچا دیتا ہے۔
۲۵ - ب : اک۔
۲۶ - م : مں۔ مں : کر۔
۲۷ - م : تھلکا۔ مں : ڈھلکا دیتا ہے۔

जिस को हिन्दू कहते हैं (आद्य शक्ति) (१) उन्ने (२) भी इसी से कुछ (३) गुनगुनाना सीखा था। उस (४) के साम्हने (५) छः राग, छत्तीस रागिनियाँ, (६) आठ पहर रूप बंधों (७) का सा धरे हुए उस (८) की सेवा में हाथ जोड़े खड़ी रहती थीं वह अतीतों को यह कह कर पुकारते थे : भैरोंगिर, भिभास गिर (९) हिंडोल गिर, मेघ (१०) नाथ, किदार (११) नाथ, दीपक दास (१२) जोती सरूप (१३) सारंग रूप और अतीतनियाँ (१४) इस ढब से कहलाती (१५) थीं : गुजरी, टांडी (१६) असावरी, गौरी, मालसिरी, विलावली (१७) जब चाहता था, अधर (१८) में सिंगासन पर बैठ के (१९) उड़ाये फिरता था, और नब्बे (२०) लाख अतीत, गुटके अपने अपने मुँह (२१) लिए हुए गेरुए वस्तर पहने, (२२) जटा विखेरे उस (८) के साथ होते थे। जिस (२३) घड़ी राजा जगत प्रकास की चिट्ठी एक बगूला ले (२४) पहुँचता है, जो महेन्दरगिर एक (२५) चिघाड़ मार के (२६) दल वादलों को थलका (२७) देता है

-
- (१) आ ब व : नहीं है श : जिसको संवं लोग कहते थे (२) म, श : उन ने
 (३) आ : नहीं है (४) म : ऊपकी और
 (५) म : सामने
 (६) आ : रागनी (७) अ व ब, श : हिन्दनियों
 (८) म : उम (९) म : विभास, व : भिवास
 (१०) म : मेख (११) आ : केदार
 (१२) आ व ब : इस, श : दीपक सेन (१३) अ व ब : जोती सरूप दास
 (१४) अतीतियाँ, मन : अतीते, श : अतीतने
 (१५) म : खिलाई (१६) तोड़ी
 (१७) व : विलावनी, म : विलावल (१८) म : अधर
 (१९) म : नहीं हैं (२०) व : नौ
 (२१) म : मुँह (२२) व : पहने हुए
 (२३) श : जिस घड़ी रानी केतकी के बाप की चिट्ठी
 (२४) म : भगों, श : एक बगूला इसके घर तक पहुँचा देता है
 (२५) व : इक (२६) म, श : कर
 (२७) म : तहलका, श : ढलकादेता है .

بگھمرا^۱ پر بیٹھ بہبھوت^۲ اپنے مونہ^۳ کو^۴ مل کچھ کچھ پڑھنت کرتا
 ہوا باو کے گھوڑے کی پیٹھ^۵ لاگا اور سب اتیت مرگ چھالوں پر
 بیٹھے ہوئے^۶ گٹکے مونہ^۷ میں لیے ہوئے^۸ بول اوٹھے :-
 «گورکھ جاگا»۔ ایک آنکھ کی جھپک میں وہاں آ^۹ پہونچتا ہے،
 جہاں دونوں^{۱۰} مہاراجوں میں لڑائی ہو رہی تھی۔ پہلے تو ایک کالی
 آندھی آئی، پھر اولے برسے، پھر ایک ٹنڈی^{۱۱} آئی، کسی کو اپنی
 سدھ^{۱۲} نہ رہی۔ ہاتھی، گھوڑے اور جتنے لوگ اور بھیڑ بھاڑ راجا^{۱۳}
 سورج بھان کی تھی، کچھ نہ سمجھا گیا کدھر^{۱۴} گئی، اونہیں کون اٹھا لے
 گیا^{۱۵} اور راجا^{۱۶} جگت پرکاس کے لوگوں پر اور رانی کیتکی^{۱۷} کے
 لوگوں پر کیوڑے کی بوندوں کی ننھی ننھی^{۱۸} پھار سی پڑنے لگی۔
 جب یہ سب کچھ ہو چکا، تو گرو جی نے اپنے^{۱۹} اتیتوں سے کہہ
 دیا: «اودے بھان، سورج بھان، لچھمی باس، ان تینوں کو ہرن ہرنی
 بنا کے کسی بن میں چھوڑ دو، اور جو ان کے ساتھی ہوں اون^{۲۰} سبھوں
 کو توڑ پھوڑ دو، جیسا کچھ گرو جی نے کہا جھٹ پٹ وہیں^{۲۱} کیا۔

-
- ۱ - ب : بگھمرا - م : باگھمرا ش : بگھمرا - ۲ - ب ، م : بہوت
 ۳ - م : منہ - ۴ - آ : ندارد - ب : سے -
 ۵ - م : پیٹھ پر - ۶ - آ : ندارد -
 ۷ - ش : گورکھ جاگا اور مچندر بھاگا - ۸ - م : آن -
 ۹ - آ و ب : دونو - ۱۰ - م : بڑی آندھی ، ش : ایک ، نہیں ہے -
 ۱۱ - م : سدھ بدھ - ۱۲ - م : راجہ -
 ۱۳ - آ : کدھر -
 ۱۴ - ش : راجا سورج بھان کے جتنے ہاتھی گھوڑے اور جتنے لوگ اور بھیڑ بھاڑ تھی
 کچھ نہ سمجھا کہ کیا کدھر گئی اور انہیں کون اٹھا لے گیا -
 ۱۵ - م : م ، جی ، کا اضافہ ہے - ۱۶ - م : ننھی ننھی -
 ۱۷ - م : ان - ۱۸ - م ، ش : وہی -

वधम्बर (१) पर बैठ भभूत (२) अपने मुँह (३) को (४) मल
कुछ कुछ पढ़त करता हुआ बाव के घोड़े की
पीठ (५) लगा और सब अतीत मृग छालों पर बैठे हुए (६)
गुटके मुँह (३) में लिए हुए (६) बोल उठे : "गोरख जागा" (७)।
एक आँख की झपक में वहाँ आ (८) पहुँचता है, जहाँ दोनों (९) महा-
राजों में लड़ाई हो रही थी। पहले तो एक काली आँधी आयी, फिर
ओले वरसे, फिर एक टिड्डी (१०) आयी, किसी को अपनी सुध (११)
न रही। हाथी घोड़े और जितने लोग और भीड़ भाड़ राजा (१२)
सूरजभान की थी, कुछ न समझा गया किधर (१३) गई, उन्हें कौन
उठा ले गया (१४), और राजा (१२) जगत परकास के लोगों पर और रानी
केतकी (१५) के लोगों पर केवड़े की बूंदों की नन्हीं नन्ही (१६)
पुहारसी पड़ने लगी। जब यह सब कुछ हो चुका, तो गुरुजी ने अपने (६)
अतीतों से कह दिया : "उदयभान, सूरज भान, लछमीवास, इन
तीनों को हिरन हिरनी बना के किसी वन में छोड़ दो,
और जो इन के साथी हों उन (१७) सभों को तोड़ फोड़ दो"
जैसा कुछ गुरुजी ने कहा झटपट वही (१८) किया।

-
- (१) वधवर, मः बाघवर, शः विधम्बर (२) व, मः भभूत,
(३) मः मुँह (४) आः नहीं है, वः से
(५) मः पीठ पर (६) आः नहीं है
(७) शः गोरख जागा और मुछन्दर भागा (८) मः आन
(९) आ व वः दोनों (१०) मः बड़ी आँधी, शः "एक" नहीं है
(११) मः सुध बुध (१३) आः किधर
(१२) मः राजा
(१४) शः राजा सूरजभान के जितने हाथी घोड़े और जितने लोग और भीड़
भड़क्का थी कुछ न समझा कि क्या किधर गई और उन्हें कौन उठा ले गया
(१५) मः 'जी' का एजाफ़ा है
(१६) मः न्ही न्ही
(१७) मः उन
(१८) म, शः वही

بیت کا مارا کنور اودے بہان^۱ اور^۲ اوس^۳ کا باپ وہ مہاراجا^۴
 سورج بہان اور اوس^۳ کی ما وہ^۵ مہارانی لجمی باس، ہرن ہرنی^۶ بن
 بن کی ہری گھاس کئی برس تک چگتے^۷ رہے اور اوس بھیڑ
 بھڑکے کا تو کچھ نھل بیڑا نہ ملا جو کدھر گئی اور کہاں تھی۔ یہاں
 کی یہیں^۸ رہنے دو، پھر سنیو^۹، اب رانی کیتکی کی بات^{۱۰} اور
 مہاراجا جگت پرکاس کی سنیے^{۱۱} اون^{۱۲} کے گھر کا گھر گرو جی کے
 پانو^{۱۳} پر گرا اور سب نے سر جھکا کر کہا: «مہاراج یہ آپ نے بڑا کام
 کیا۔ ہم سب کو رکھ لیا۔ جو آج^{۱۴} آپ نہ آ پھونچتے^{۱۵} تو کیا رہا
 تھا۔ سب نے مر مٹنے کی ٹھان لی تھی، ان پاپیوں سے کچھ نہ چلے
 گی یہ جان لی تھی^{۱۶}۔ راج پاٹ سب ہمارا آپ^{۱۷} پھاور کر کے جس کو
 چاہیے^{۱۸} دے ڈالیے۔ ہم سب کو ایت بنا کے اپنے ساتھ لیجیے، راج
 ہم سے نہیں تھم سکتا^{۱۹} سورج بہان کے ہاتھ سے آپ نے بچایا۔ کوئی
 اون^{۲۰} کا چچا چندر بہان چڑھ آوے گا، تو کیونکر بچنا ہوگا؟ اپنے آپ
 میں تو سکت نہیں، پھر ایسے راج^{۲۱} کا پھٹے مونہ^{۲۲} کہاں^{۲۳} تک آپ کو

۱ - م : وجی، کا اضافہ ہے۔	۲ - ب : ندارد۔
۳ - م : اس۔	۴ - م : مہاراجہ۔
۵ - م : ندارد۔	۶ - ش : ہرن ہرنی بن گئے۔
۷ - ش : چرتے رہے۔	۸ - یہاں ہی۔
۹ - م : آگے سنیو۔	۱۰ - ش : رانی کیتکی کے باپ۔
۱۱ - م : سنیو۔	۱۲ - م : ان۔
۱۳ - آ و ب : پانوں۔	۱۴ - آ : ندارد۔
۱۵ - م : آپ آج آ نہ پہنچتے۔	۱۶ - ش : یہ جانتے تھے۔
۱۷ - ب، م، ش : اب۔	۱۸ - م : چاہئے۔
۱۹ - م : تھمتا۔	۲۰ - ان۔
۲۱ - ایسی راجہ۔	۲۲ - م : منہ۔
	۲۳ - م : ہم کہاں۔

विपत का मारा कुंवर उदयभान (१) और (२) उस (३) का बाप वह महाराजा (४) सूरजभान और उस (३) की मा वह (५) महारानी लछमीवास, हिरन हिरनी (६) वन, वन की हरी हरी घास कई बरस तक चुगते (७) रहे और उस भीड़ भड़कके का तो कुछ थल बेड़ा न मिला जो किधर गई और कहाँ थी। यहाँ की यहीं (८) रहने दो, फिर सुनियो (९) अब रानी केतकी की बात (१०) और महाराजा जगत परकास की सुनियो (११) ऊन (१२) के घर का घर गुरुजी के पाँव (१३) पर गिरा और सब ने सिर झुका कर कहा: "महाराज यह आप ने बड़ा काम किया। हम सब को रख लिया। जो आज (१४) आप न आ पहुँचते (१५) तो क्या रहा था। सब ने मर मिटने की ठान ली थी, इन पापियों से कुछ न चलेगी यह जान ली थी। (१६) राज पाट सब हमारा आप (१७) निछावर करके जिस को चाहिए (१८) दे डालिए। हम सब को अतीत बना के अपने साथ लीजिए, राज हम से नहीं थम सकता (१९) सूरजभान के हाथ से आप ने बचाया। कोई ऊन (२०) का चचा चन्द्रभान चढ़ आवेगा, तो क्योंकर बचना होगा? अपने आप में तो सक्त नहीं, फिर ऐसे राज (२१) का फटे मुँह (२२) कहाँ (२३) तक आपको

(१) म: "जी" का इजाफा है

(२) व: नहीं है

(३) म: इस

(४) म: महाराजा

(५) म: नहीं है

(६) श: हिरन हिरनी वन गये

(७) श: चरते रहे

(८) यहाँ ही

(९) म: आगे सुनो

(१०) श: रानी केतकी के बाप

(११) म: सहती

(१२) म: उन

(१३) आ व व: पावो

(१४) आ: नहीं है

(१५) म: आप आज आन पहुँचते

(१६) श: यह जानते थे

(१७) व व म श: अब

(१८) म: चाहिए

(१९) म: थमता

(२०) इन

(२१) ऐसी राजा

(२२) म: मुँह

(२३) म: हम कहाँ

ستایا کریں گے، یہ سن کر 'جوگی مہندر گرنے کہا': 'تم سب ہمارے بیٹا بیٹی ہو، انندیں کرو، دندناؤ، مکھ چین سے رہو۔ ایسا وہ کون ہے جو تمہیں آنکھ بھر کر اور ڈھب سے دیکھ سکے؟ یہ بگھمر اور یہ بھبھوت ہم نے تمہیں دیا۔ آگے جو کچھ ایسی گاڑہ پڑے، تو اس بگھمر میں سے ایک رونگٹا توڑ کر آگ پر دھر کے پھونک دیجو وہ رونگٹا پھونکنے نہ پاوے گا جو ہم آن پہنچیں گے۔ رہا بھبھوت سو اس لیے ہے، جو کوئی چاہے جب اسے آنجن کرے وہ سب کچھ دیکھے اور اسے کوئی نہ دیکھے۔ جو چاہے کرے۔ گرو مہندر گر، جن کے پانو پوجیے اور دھن مہاراج کہیے اون سے تو کچھ چھپاؤ نہ تھا مہاراجا جگت پرکاس اون کو مورچھل کرتے ہوئے رانیوں کے پاس لے گئے۔ سونے روپے کے پھول (ہیرے موتی) گود بھر بھر سب نے نچھاور کیے اور مانھے رگڑے۔ اونہوں نے سب کی پیٹھیں ٹھونکیں رانی کیتکی نے بھی ڈنڈوت کی،

۱ - م : کے	۲ - ش : جوگی مہندر گرنے یہ سن کر کہا
۳ - م : ندارد ش : آگ میں پھونک دیجو	
۴ - م : بگھمر - من : یا گھمر ش : اس میں سے	
۵ - ب و م : بھبھوت	۶ - آ و ب : ندارد
۷ - م : گاڑ	۸ - م : یہ
۹ - ب : پھکنے - م : پھونکنے	۱۰ - ش : جو بات کی بات میں
۱۱ - م : پہنچیں	۱۲ - م : دیکھ لے
۱۳ - م : اسے	۱۴ - ش : میں یہ سرخی زیادہ ہے - جانا گرو جی کا راجا کے گھر
۱۵ - ب : پاوں	۱۶ - ب : کہے ش : دھن دھن مہاراج کہے -
۱۷ - م : ان -	۱۸ - م : نہیں -
۱۹ - م : مہاراجہ	۲۰ - ش : اپنی رانیوں
۲۱ - آ و ب : ندارد	۲۲ - م : انہوں
۲۳ - م : ٹھونکیں	۲۴ - م : گرو جی کو ڈنڈوت کی

सताया करेंगे" यह सुनकर (१) जोगी महेन्द्रगिर ने कहा (२): "तुम सब हमारे बेटा बेटा हो, अनन्दें करो, दन्दनाओ; सुख चैन से रहो, ऐसा वह कौन है जो तुम्हें आँख भरकर (३) और ढव से देख सके? यह वधम्मर (४) और यह भभूत (५) हमने तुम्हें दिया। आगे (६) जो कुछ ऐसी गाढ़ (७) पडे, तो इस वधम्मर (४) में से एक रोंगटा तोड़ कर आग पर (३) धर के फूँक दीजियो वह (८) रोंगटा फूकने (९) न पावेगा जो (१०) हम आन पहुँचेंगे (११) रहा भभूत सो इस लिय है, जो कोई चाहे जब उसे अंजन करे वह सब कुछ देखे (१२) और उसे (१३) कोई न देखे जो चाहे करे (१४)। गुरु महेन्द्रगिर जिन के पाँव (१५) पूजिए और धन महाराज कहिए (१६) उन (१७) से तो कुछ छिपाव न था (१८) महाराजा (१९) जगत परकास उन (१७) को मोरछल करते हुए (२०) रानियों के पास ले गये। सोने रूपे के फूल (हीरे (२१) मोती) गोद भर भर सब ने निछावर किए और माथे रगड़े। ऊन्हों (२२) ने सब की पीठें ठोंकीं (२३) रानी केतकी ने भी (२४) डंडवत की,

-
- (१) म : के (२) श : जो की महेन्द्र गिरने यह सुन कर कहा
(३) म : नहीं है, श : आग में फूँक दी जो
(४) म : वधम्मर, मन : वाधाम्बर (५) व व म : भवूत
(६) आ व व : नहीं है (७) म : गाड
(८) म : : यह (९) व : फुकने म : फूँकने
(१०) श : जो बात की बात में
(११) म : पहुँचें (१२) म : देख ले
(१३) म : इसे
(१४) श : में यह सुरखी ज्यादा है "जाना गुरु जी का राजा के घर"
(१५) व : पाँव
(१६) व : कहे, श्या.: धनधन महाराज कहे (१७) म : उन
(१८) म : नहीं (१९) म : महाराजा
(२०) श : अपनी रानियों
(२१) आ व व : नहीं है (२२) म : उन्हों
(२३) म : ठोंकीं (२४) गुरुजी को डंडवत की

پرجی ہی جی میں بہت سی گروجی کو گالیاں دیں۔ گروجی^۱ سات دن
سات راتیں یہاں رہ کے راجا^۲ جگت پرکاس کو سنگاسن پر^۳ بٹھا
کے^۴ اپنے^۵ اوس بگھمر^۶ پر بیٹھ^۷ اوسی ڈول سے کیلاس پہاڑ پر
آدھمکے۔ راجا جگت پرکاس اپنے اگلے^۸ سے ڈھب^۹ راج کرنے
لگے^{۱۰}۔

رانی کتیکی کا مدن بان کے آگے رونا اور^{۱۱} پچھلی باتوں کا
دھیان کر کے جی سے ہاتھ^{۱۲} دھونا^{۱۳} اپنی بولی کے دوہوں^{۱۴} میں

رانی کو بہت سی بے کلی تھی
کب سوچتی کچھ^{۱۵} بری بھلی تھی
چپکے چپکے کراہتی تھی
جینا اپنا نہ چاہتی تھی
کہتی تھی کبھی: ماری مدن بان
ھے آٹھ پھر^{۱۶} مجھے وہی دھیان
یاں^{۱۷} پیاس کسے بھلا کسے بھوکھ
دیکھوں ہوں وہی ہرے ہرے روکھ

-
۱- آ : گروجی نے	۲- م : راجہ
۳- م : میں	۴- م : کر
۵- م : اس اسی	۶- م : بگھمر
۷- ب و م : ندارد	۸- ب : ندارد
۹- م و ش : اگلے ڈھب سے	۱۰- ب : لگا
۱۱- م : ندارد	۱۲- م : ہاتھ جی سے دھونا ش : جان سے ہاتھ دھونا
۱۳- ش : دوہرا : (اپنی بولی کی دھن میں)	۱۴- ب : دھوں م : دھن
۱۵- م : سوچتی وہ	۱۶- ش : پر
۱۷- ش : یاں پیاس کسے کسے بھلا بھوکھ	

पर जो ही जी में बहुत सी गुरु जी को गालियाँ दीं । गुरुजी (१) सात दिन सात रातें यहाँ रह के राजा (२) जगत परकास को सिंगासन पर (३) बिठा के (४) अपने (५) उस बधम्मर (६) पर बैठ (७) उसी डौल से कैलास पहाड़ पर आ धमके । राजा जगत परकास अपने अगले (८) से ढब (९) राज करने लगे । (१०)

रानी केतकी का मदनवान के आगे रोना और (११) पिछली बातों का ध्यान करके जी से हाथ (१२) धोना (१३) अपनी बोली की दोहों (१४) में :

रानी को बहुत सी बे कली थी
 कब सूझती कुछ (१५) बुरी भली थी ।
 चुपके चुपके कराहती थी
 जीना अपना न चाहती थी
 कहती थी कभी : "अरी मदनवान
 है आठ पहर (१६) मुझे वही ध्यान
 याँ (१७) प्यास किसे भला किसे भूख
 देखूं हूँ वही हरे हरे रूख

-
- (१) आ : गुरुजी ने
 (२) म : राजा
 (४) म : कर
 (६) म : विघम्बर
 (८) ब : नहीं है
 (१०) ब : लगा
 (१२) म : हाथ जी से धोना, श : जान से हाथ धोना
 (१३) श : दोहरा (अपनी बोली की धुन में)
 (१५) म : सोचती वह
 (१७) श : याँ प्यास किसे किसे भला भूख
- (३) म : में
 (५) म : इस, इसी
 (७) ब व म : नहीं है
 (९) म व श : अगले ढब से
 (११) म : नहीं है
 (१४) ब : धून, म : धुन
 (१६) श : पर

ٹپکے گا^۱ ڈر ہے اب یہ کہیے^۲
 چاہت کا گھر ہے اب یہ کہیے^۲
 امریوں میں اون^۳ کا وہ اترنا
 اور رات کا سائیں سائیں کرنا
 اور چپکے سے اوٹھ کے میرا جانا
 اور تیری^۴ وہ چاہ کا جتانانا
 اون^۳ کی وہ اوتار انگوٹھی لینی
 اور اپنی انگوٹھی اون^۳ کو دینی
 آنکھوں میں میری^۵ وہ پھر^۶ رہی ہے
 جسی کا جو روپ تھا وہی ہے
 کیوں کر انہیں^۷ بھولوں، کیا کروں میں؟
 ما^۸ باپ سے کب تلک^۹ ڈروں میں؟
 اب میں نے سنا ہے، اے مدن بان
 بن بن کے ہرن ہوئے اودے بہان
 چرتے ہوں گے ہری ہری دوب
 کچھ تو بھی پسچ، سوچ میں ڈوب

۲ - م : کہی
 ۴ - من و مں : تیرا
 ۶ - آ : پھر
 ۸ - م : ماں

۱ - ٹپکے کا
 ۳ - م : ان
 ۵ - مں : آنکھوں میں میرے
 ۷ - م : انہیں
 ۹ - مں : تک

टपके गा (१) डर है अब ये कहिए (२)
 चाहत का घर है अब ये कहिए (२)
 अमरियों में ऊन (३) का वह उतरना
 और रात का सायँ सायँ करना
 और चुपके से उठ के मेरा जाना
 और तेरी (४) वह चाह का जताना
 ऊन (३) की वह उतार अँगूठी लेनी
 और अपनी अँगूठी ऊन (३) को देनी
 आँखों में मेरी (५) वह फिर (६) रही है
 जी का जो रूप था वही है ।
 क्योंकि ऊन्हे (७) भूलूँ, क्या करूँ मैं ?
 मा (८) वाप से कब तक (९) डरूँ मैं ?
 अब मैं ने सुना है, ऐ मदनवान
 वन वन के हिरन हुए उदयभान
 चरते होंगे हरी हरी डूब
 कुछ तू भी पसीज, सोच में डूब

-
- (१) श : टपके का
 (२) म : कभी
 (३) म : उन
 (४) मन श : तेरा
 (५) श : आँखों में मेरे
 (६) आ : भर
 (७) म : उन्हें
 (८) म : माँ
 (९) श : तक

میں اپنی گئی ہوں چوکڑی بھول
 مت مجھ کو سنگھا^۱ یہ ڈھڈھے بھول
 پھولوں کو اٹھا کے یہاں سے لے جا
 سو ٹکڑے میرا ہوا^۲ کلیجا
 بکھرے جی کو نہ کر اکٹھا
 اس^۳ گھاس کا لا کے رکھ دے پٹھا^۴
 ہریالی^۵ اوسی^۶ کی دیکھ لوں میں
 کچھ اور تو تجکو^۷ کیا کہوں میں
 ان آنکھوں میں ہے بھڑک^۸ ہرن کی
 پلکیں ہوئیں جیسی گھاس بن کی
 جب دیکھیے ڈبڈبا رہی ہیں
 اوسیں آنسو کی چھا رہی ہیں
 یہ بات جو جی میں گڑ گئی ہے
 ایک اوس سی مجھ^۹ پہ پڑ گئی ہے

اسی ڈول سے جب اکیلی ہوتی تھی، تب مدن بان کے ساتھ

۲ - م و ش : ہوا میرا

۴ - م و ش : گٹھا

۶ - م : اس

۸ - ش : بھڑک

۱ - م : سونگھا

۳ - م : ایک

۵ - آ : ہریالی

۷ - م : تجھ کو

۹ - آ : لے

मैं अपनी गई हूँ चौकड़ी भूल
 मत मुझको सुँघा (१) यह डहडहे फूल
 फूलों को उठा के यहाँ से ले जा
 सौ टुकड़े मेरा हुआ (२) कलेजा
 बिखरे जी को न कर इकट्ठा
 एक (३) घास का ला के रख दे पट्ठा (४)
 हरियाली (५) उसी (६) की देख लूँ मैं
 कुछ और तो तुजको (७) क्या कहूँ मैं
 इन आँखों में है भड़क (८) हिरन की
 पलकें हुई जैसी घास बन की
 जब देखिए डबडवा रही हैं
 धोसों आँसू की छा रही हैं
 यह बात जो जी में गड़ गई है
 एक ओस सी मुझ (९) पे पड़ गई है ।

इसी (१०) डौल से जब अकेली होती थी, तब मदनवान के साथ

-
- (१) म : सुँघा
 (२) म व श : हुआ मेरा
 (३) म : एक
 (४) म व श : गड़ा
 (५) आ : हरियाई
 (६) म : उस
 (७) म : तुझको
 (८) श : फडक
 (९) आ : ले

ایسے ہی کچھ^۱ موتی پروتی تھی^۲۔

بہبھوت^۳، مانگنا رانی کیتکی کا اپنی ما^۴ رانی کام لتا سے
آنکھ مچھولی کھیلنے کے لیے اور روٹھ رہنا، اور راجا جگت
پرکاس کا بلانا اور پیار سے کچھ کچھ کہنا^۵ اور وہ بہبھوت دینا

ایک رات رانی کیتکی نے اپنی ما^۶ رانی کام لتا کو^۷ بھلاوے میں
ڈال کے یہ پوچھا^۸ : «گرو جی گوسائیں^۹ مہندر گرنے جو بہبھوت^{۱۰}
میرے^{۱۱} باپ کو دیا تھا، وہ کہاں رکھا ہوا ہے اور اوس^{۱۲} سے کیا
ہوتا ہے؟» اوس^{۱۳} کی ما^{۱۴} نے کہا : «میں تیرے واری! تو کیوں
پوچھتی^{۱۵} ہے؟» رانی کیتکی کہنے^{۱۶} لگی : «آنکھ مچھولی کھیلنے
کے لیے چاہتی ہوں جب اپنی سہیلیوں کے ساتھ کھیلوں اور چور بنوں،
تو کوئی مجکو^{۱۷} پکڑ نہ سکے»۔ رانی^{۱۸} کام لتا نے کہا : «وہ کھیلنے
کے لیے نہیں ہے۔ ایسے لٹیکے کسی برے دن کے سمہال^{۱۹} کو ڈال

۱ - م : ندارد

۲ - ش : اسی ڈول جب اکیلی ہوتی تو مدن بان کے ساتھ ایسے کچھ موتی پروتی۔

۳ - ش : رانی کیتکی کا چاہت سے بیکل ہونا اور مدن بان کا ساتھ دینے سے ناہیں

کرنا اور لینا اسی بہبھوت کا، جو گرو جی دے گئے تھے، آنکھ مچھولی کے
بہانے اپنی ما رانی کام لتا سے

۴ - ب و م : بہبھوت ۵ - م : ما ش : رانی کام لتا بول انہی

۶ - آ میں یہ پورا فقرہ نہیں ہے، اور ب میں وہ، نہیں ہے

۷ - م : سے ۸ - پونچھا

۹ - آ : گوسائیں ۱۰ - ب و م : ندارد

۱۱ - م : اس ۱۲ - پونچھتی ش : تیرے واری تو کیوں پوچھتی ہے

۱۳ - م : تیری ۱۴ - ب و م : مجھ کو

۱۵ - ش : مہارانی نے کہا ۱۶ - م، ش : سمہال لینے کو

ऐसे ही कुछ (१) मोती पुरोती थी । (२)

भभूत (३, ४) माँगना रानी केतकी का अपनी मा (५)
रानी कामलता से आँख मिचौली खेलने के लिए और
रूठ रहना, और राजा जगत परकास का बुलाना और
प्यार से कुछ कुछ कहना (६) और वह भभूत देना

एक रात रानी केतकी ने अपनी मा (५) रानी (१) कामलता
को (७) भुलावे में डाल के यह पूछा (८) : “गुरुजी गुसाईं (९)
महेन्द्र गिर ने जो भभूत (२) मेरे (१०) बाप को दिया था, वह कहाँ
रक्खा हुआ है और उस (११) से क्या होता है” ? उस की
माँ (५) ने कहा: “मैं तेरे वारी ! तू क्यों पूछती (१२) है” ? रानी
केतकी कहने (१३) लगी: आँख मिचौल खेलने के लिए चाहती हूँ,
जब अपनी सहेलियों के साथ खेलूँ और चोर बनूँ, तो कोई मुझको (१४)
पकड़ न सके।” रानी (१५) कामलता ने कहा: “वह खेलने के लिए
नहीं है ऐसे लटके किसी बुरे दिन के सम्हाल (१६) को डाल

(१) म : नहीं है

(२) श: इसी डौल जब अकेली होती तो मदनवान के साथ ऐसे कुछ मोती पुरोती

(३) श : रानी केतकी का चाहत से बेकल होना और मदनवान का साथ देने से
नाहीं करना और लेना उसी भभूत का जो गुरुजी दे गये थे आँख मिचौल के
बहाने अपनी माँ रानी कामलता से

(४) व व म : भभूत

(५) म : माँ, श : रानी कामलता बोल उठी

(६) आ : मैं यह पूरा क्याँश नहीं है, और व में “वह” नहीं है ।

(७) म : से

(८) पूँछा

(९) आ : गोसाईं

(१०) व व म : नहीं है

(११) म : उस

(१२) पूँछती, श : तेरे वारी तू क्यों पूछती है ।

(१३) म : तेरी

(१४) व व म : मुझको

(१५) श : महारानी ने कहा

(१६) म, श : सम्हाल लेने को

رکھتے ہیں کیا جانے، کوئی گھڑی کیسی ہے، کیسی نہیں رانی کیتکی اپنی ما کی اس بات سے اپنا مونہ^۲ تھتھا کے اوٹھ گئی اور دن بھر کھانا نہ کھایا^۳ مہاراج نے جو بلایا، تو کہا مجھے رُچ نہیں۔ تب رانی کام لٹا بول اٹھیں:- «اجی، تم نے کچھ سنا بھی یا نہیں^۴ بیٹی تمہاری^۵ آنکھ مچول کھیلنے کے لیے وہ بھوت^۶ گروجی کا دیا ہوا مانگتی تھی۔ میں نے نہ دیا اور کہا: «لڑکی یہ لڑکپن کی باتیں اچھی نہیں۔ کسی برے دن کے لیے گروجی دے گئے ہیں»۔ اسی^۷ پر مجھ سے روٹھی ہے۔ بہتیرا بہلاتی پھسلاتی ہوں، مانتی نہیں، مہاراج نے کہا: «بہوت^۶ کیا^۸ مجھے تو اپنا جی بھی اوس^۹ سے پیارا نہیں۔ اوس^۹ کے^{۱۰} ایک گھڑی بھر^{۱۱} کے بہل جانے پر ایک جی تو کیا جو لاکھ^{۱۲} جی ہوں تو دے ڈالیے، رانی کیتکی کو ڈبیا میں سے تھوڑا سا^{۱۳} بھوت^۶ دیا۔ کئی دن تلک آنکھ مچول اپنے ما^{۱۴} باپ کے سامنے سہیلیوں^{۱۵} کے ساتھ کھلتی، سب کو ہنساتی رہی^{۱۶} جو سو سو تھال موتیوں کے بچھاور ہوا کیے کیا کہوں ایک چہل تھی جو کہیے تو کروڑوں^{۱۷-۱۸} پوتھیوں میں جیوں کی تیوں^{۱۹} نہ آسکے۔

۱ - م : ماں	۲ - م : منہ
۳ - م : بن کھانے پیسے پڑی رہی	۴ - م ش : اجی کچھ تم نے سنا بھی
۵ - م : تمہاری بیٹی	۶ - ب و م : بھوت
۷ - آ : اس	۸ - م : تو کیا
۹ - م : اس	۱۰ - م : کی
۱۱ - آ : ندارد ش : پھر	۱۲ - ش : کروڑ
۱۳ - آنکھ مچولی اپنی سہیلیوں	۱۴ - م : رہتی
۱۵ - ش : میں کروڑ لکھا ہے جو دیوناگری نسخہ ہے اردو میں کروڑ ہی ہے	
۱۶ - آ و ب : کروڑوں	۱۷ - ب : جوں کی توں م : جیوں کے تیوں

रखते हैं क्या जाने, कोई घड़ी कैसी है, कैसी नहीं” रानी केतकी अपना मा (१) की इस बात से अपना मुँह (२) थुथा के रूठ गई और दिनभर खाना न खाया (३) महाराज ने जो बुलाया, तो कहा मुझे रुच नहीं। तब रानी कामलता बोल उठी :— अजी तुम ने कुछ सुना भी या नहीं (४) बेटी तुम्हारी (५) आँख मिचौवल खेलने के लिए वह भभूत (६) गुरुजी का दिया हुआ माँगती थी। मैं ने न दिया और कहा : “लड़की यह लड़कपन की बातें अच्छी नहीं। किसी बुरे दिन के लिए गुरुजी दे गये हैं। इसी (७) पर मुझ से रूठी है। बहुतेरा वहलाती फुसलाती हूँ, मानती नहीं” महाराज ने कहा: “भभूत (६) क्या (८) मुझे तो अपना जी भी उस (९) से प्यारा नहीं। उस (९) के (१०) एक घड़ीभर (११) के वहल जाने पर एक जी तो क्या जो लाख (१२) जी हों तो दे डालिए” रानी केतकी को डिविया में से थोड़ा सा (११) भभूत (६) दिया। कई दिन तक आँख मिचौवल अपने मा (११) बाप के सामने सहेलियों (१३) के साथ खेलती, सब को हँसाती रही (१४) जो सौ सौ थाल मोतियों के निछावर हुआ किए। क्या कहूँ एक चुहल थी जो कहिए तो करोड़ों (१५, १६) पोथियों में ज्यों की त्यों (१७) न आ सके।

(१) म : माँ

(२) म : मुँह

(३) म : बिन खाये पिये पडी रही

(४) म, श : अजी कुछ तुमने सुना भी

(५) म : तुम्हारी बेटी

(६) व व म : भभूत

(७) आ : इस

(८) म : तो क्या

(९) म : उस

(१०) म : की

(११) आ : नहीं है, श : फिर

(१२) श : ककरोर

(१३) आँख मिचौली अपनी सहेलियों

(१४) म : रहती

(१५) श : मैं करोर लिखा है जो देवनागरी प्रति है। और उर्दू में कराडे ही है

(१६) आ व व : करोड़ों

(१७) व : जूँ की तूँ, म : ज्यों के त्यों

رانی کیتکی کا چاہت سے بیکل ہو اوپہر^۱ نا
اور مدن بان کا ساتھ دینے سے نہیں کرنا

ایک رات رانی کیتکی اوسی^۲ دھیان میں اپنے^۳ مدن بان سے کہہ
اوٹھی: «اب میں نگوڑی لاج سے کٹ کرتی^۴ ہوں۔ تو میرا ساتھ
دے، مدن بان نے کہا: کیوں کر؟، رانی کیتکی نے وہ بھہوت^۵ کا
لینا اسے جتایا^۶ اور یہ سنایا: «سب یہ آنکھ مجھول کی چھاین میں نے
اسی دن کے لیے کر رکھیں^۷ تھیں^۸ مدن بان بولی^۹: «میرا کلیجا
تھر تھرانے لگا^{۱۰} اے یہ مانا^{۱۱} جو تم اپنی آنکھوں میں اس بھہوت
کا انجن کر لوگی اور میرے بھی لگا دوگی، تو ہمیں تمہیں کوئی^{۱۲} نہ
دیکھے گا اور ہم تم سب کو دیکھیں گے^{۱۳} پر ایسے ہم کہاں گے^{۱۴}
جی چلے ہیں جو بن لیے جو بن ساتھ پڑے بھٹکا کریں^{۱۵} اور
ہرنوں کے سینگوں میں دونو^{۱۶} ہاتھ ڈال کے لٹکا کریں۔ اور جس کے
لیے یہ سب کچھ ہے سو وہ کہاں؟ اور ہووے^{۱۷} تو کیا جانے جو

-
- ۱ - م : ہوا پھرنا ش : بیکل ہونا
۲ - م : م : اسی
۳ - م : اپنی ش : مدن بان سے بول بول انھی
۴ - م : کٹ کرتی
۵ - ب و م : بھہوت
۶ - م : جتایا بن : چتایا ش : بتایا
۷ - آ : رکھی م : رکھیں
۸ - یہ سب آنکھ مجھول کے جھانیں چہبے میں نے اوسی دن کے لیے کر رکھے تھے
۹ - م : کہنے لگی
۱۰ - م : ندارد
۱۱ - م : ندارد
۱۲ - م : کوئی کوئی
۱۳ - ش : دیکھیں گی
۱۴ - ب و م : سے ش : پر ایسی ہم کہاں جی چلی ہیں
۱۵ - م : جو بن لیے ساتھ جو بن ساتھ بن بن بھٹکا کریں ش : جو بن ساتھ ،
جو بن لیے بن بن میں پڑی بھٹکا کریں
۱۶ - آ و ب : دونوں
۱۷ - ب : ہوے

रानी केतकी का चाहत से बेकल हो फिर (१) ना
और मदन बान का साथ देने से नहीं करना

एक रात रानी केतकी ऊसी (२) ध्यान में अपने (३) मदनवान से कह उठी ! "अब मैं निगोड़ी लाज से कुट करती (४) हूँ । तू मेरा साथ दे" मदनवान ने कहा ! "क्यों कर ?" रानी केतकी ने वह भभूत (५) का लेना उसे जताया (६) और यह सुनाया : "सब यह आँख मिचौवल की चुहलें मैं ने इसी दिन के लिए कर रक्खीं (७) थीं" (८) मदनवान बोली (९) : "मेरा कलेजा थरथराने लगा (१०) ऐ यह माना (११) जो तुम अपनी आँखों में इस भभूत का अँजन कर लोगी और मेरे भी लगा दो गी तो हमें तुम्हें कोई (१२) न देखेगा और हम तुम सब को देखेंगे, (१३) पर ऐसे हम कहां के (१४) जी चले हैं जो बिन लिए जोवन साथ पड़ भटका करें (१५) और हिरनों के सींगों में दोनो (१६) हाथ डाल के लटका करें । और जिसके लिए यह सब कुछ है सो वह कहां ? और होवे (१७) तो क्या जाने जो

-
- (१) म : हुआ फिर, श्या.: बेकल होना (२) म : उसी
(३) म : अपनी, श्या : मदनवान से यों बोल उठी (४) म : कट गिरती
(५) ब व म : भभूत (६) म : जिताया मन: चनाया श्या.:
बताया
(७) आ : रक्खी म : रक्खीं
(८) श्या. : यह सब आँख मिचौवल के झार्ये झपड्ये मैं ने उसी दिन के लिए कर ररक्खे थे ।
(९) म : कहने लगी (१०) श्या. : देखेंगी,
(११) म : नहीं है (१२) ब : कोई कोई (१३) श: है
(१४) ब व म : से, श्या. पर ऐसी हम (१५) म : जोबिन लिए साथ, जोवन
कहां जी चली है साथ बन बन भटका करें, श्या.: जो बिन
साथ, जोवन लिए बन-बन में पड़ी भटका
करें ।
(१६) आ व ब : दोनो (१७) ब : हुए

یہ رانی کیتکی جی^۱ اور یہ مدن بان نگوڑی نوچی^۲ کھسوٹی اون^۳ کی سہیلی ہے۔ چھوٹے اور بھاڑ میں جائے یہ چاہت جس کے لیے ما^۴ باپ، راج پاٹ، سکھ، نیند، لاج کو چھوڑ کر ندیوں^۵ کے کچھاروں^۶ میں پھرنا پڑے! سو بھی بے ڈول۔ جو اپنے^۷ روپ میں ہوتے، تو بھلا کچھ^۸ تھوڑا بہت آسرا تھا۔ نہ جی، یہ ہم سے نہ ہوسکے گا جو^۹ مہاراج جگت پرکاس اور مہارانی کام لتا کا ہم جان بوجھ کر گھر اجاڑیں اور بہکا کے اون^{۱۰} کی بیٹی، جو اکلوتی لاڈلی ہے اوس^{۱۱} کو لے جاویں^{۱۲} اور جہاں تھاں اوسے^{۱۳} بھٹکاویں^{۱۴} اور بناس پتی کھلاویں اور اپنے چونڈے کو ہلاویں۔ اے جی، اوس^{۱۵} دن تمہیں یہ^{۱۶} بوجھ نہ آتی تھی، جب تمہارے اور اس کے ما^{۱۷} باپ میں لڑائی ہو رہی تھی، اونے^{۱۸} اوس^{۱۹} مالن کے ہاتھ تمہیں لکھ بھیجا تھا 'بھاگ چلیں'؟ تب تو اپنے مونہ^{۲۰} کی پیک سے اوس^{۲۱} کی چٹھی کی پیٹھ پر جو لکھا تھا سو کیا بھول گئی ہو^{۲۲} تب تو وہ تاو بھاو دکھایا تھا اب جو وہ کنور اودے بہان اور اون^{۲۳} کے ما باپ تینوں^{۲۴} جنے بن بن کے ہرن ہرن بنے ہوئے کیا جانے^{۲۵} کدھر ہونگے کہ

۱ - ش : م	۲ - م : نجی
۳ - م : ان	۴ - م : ماں
۵ - م : ندی	۶ - م : کچھاروں
۷ - م : اپنی	۸ - ب : م : تھوڑا بہت کچھ
۹ - م : ندارد	۱۰ - م : ان
۱۱ - م : اس	۱۲ - ش : ان کی جو اکلوتی لاڈلی بیٹی ہے اس کو بھگالے جاویں
۱۳ - م : اے	۱۴ - م : بھٹکا بناس ب : بھٹکا اور
۱۵ - آ : میں ، یہ ، اس دن سے پہلے آیا ہے	۱۶ - مان
۱۷ - م : اس نے	۱۸ - م : اپنی منہ
۱۹ - آ : ب : تینوں ش : تینوں جی	۲۰ - م : جانے

यह रानी केतकी जी (१) और यह मदनवान निगोड़ी नोची (२) खसोटी ऊन (३) की सहेली है। चूल्हे और भाड़ में जाये यह चाहत जिसके लिए मा (४) बाप, राज पाट, सुख नींद, लाज को छोड़कर नदियों के (५) कछारों (६) में फिरना पड़े। सो भी बे डौल। जो अपने (७) रूप में होते, तो भला कुछ (८) थोड़ा बहुत आसरा था। न जी, यह हम से न हो सकेगा जो (९) महाराज जगत परकास और महारानी कामलता का हम जान बूझ कर घर उजाड़े और वहका के ऊन (१०) की बेटी, जो इकलौती लाडली है उस (११) को ले जावे (१२) और जहाँ वहाँ उसे (१३) भटकावे (१४) और बनास पत्ती खिलावे और अपने चौड़े को हिलावे। उस (११) दिन तुम्हें यह (१५) बूझ न आयी थी, जब तुम्हारे और उस के मा (१६) बाप में लड़ाई हो रही थी, उन्ने (१७) उस (११) मालिन के हाथ तुम्हें लिख भेजा था “भाग चले” तब तो अपने मुँह (१८) की पीक से उस (११) की चिठ्ठी की पीठ पर जो लिखा था सो क्या भूल गई हो (९) तब तो वह ताव भाव दिखाया था अब जो वह कुँवर उदयभान और ऊन (९) के मा बाप तीनों (१९) जने वन वन के हिरन हिरनी बने हुए क्या जाने (२०) किधर होंगे कि

(१) श : है

(२) म : नुची

(४) माँ

(५) म व व : नदी

(७) म : अपनी

(९) म : नहीं है

(१०) म : उन

(११) म : उस (१२) श : ऊन की जो इकलौती लाडली बेटी है उसको भगा ले जावे

(१३) म : उसे

(१४) म : भटका बनास व : भटका और (१५) आ : मैं 'यह' उस दिन, से

(१६) म : माँ

पहले आया है।

(१७) म : उसने

(१८) म : अपनी मुँह

(१९) आ व व : तीनों, श्या. : तीनों जी (२०) म : जानिए

اون^۱ کے^۲ دھیان پر وہ کر بیٹھے^۳ جو کسی نے تمہارے گہرانے بہر^۴ میں نہیں کی۔ اس بات پر مائی^۵ ڈال دو، نہیں تو بہت^۶ پچھتاؤ گی اور اپنا کیا پاؤ گی۔ مجھ سے تو کچھ نہ ہو سکے گا۔ تمہاری^۷ کچھ اچھی بات ہوتی، تو^۸ جیسے جی میرے مونہ^۹ سے نہ نکلتی پر یہ بات میرے پیٹ میں نہیں پچ سکتی۔ تم ابھی الٹھڑ ہو۔ تم نے کچھ دیکھا نہیں۔ جو اسی^{۱۰} بات پر سچ مچ تمہیں^{۱۱} ڈھلا^{۱۲} دیکھوں گی، تو تمہارے^{۱۳} ما^{۱۴} باپ سے کہہ کر وہ بہہوت،^{۱۵} جو وہ^{۱۶} موا نگوڑا بہوت، مچھندر کا پوت، ابدہوت دے گیا ہے، ہاتھ مڑوڑوا^{۱۶} کے چھنوا لوں گی۔ رانی کیتکی نے یہ رکھائیاں مدن بان کی سن کر ہنس کے ٹال دیا اور کہا: «جس کا جی ہاتھ میں نہ ہو، او سے ایسی لاکھوں سو جھتی ہیں^{۱۷} پر کہنے اور کرنے سے بہت سا پھیر ہے۔ یہ^{۱۸} بھلا کوئی اندھیر ہے، جو مین^{۱۹} ما^{۲۰} باپ کو چھوڑ ہرنوں^{۱۹} کے پیچھے بڑی دوڑتی اور کر چھالیں مارتی پھروں^{۲۰} پر اری، تو بڑی باولی چڑیا ہے، جو تو نے یہ بات ٹھیک ٹھاک کر جان لی^{۲۱} اور مجھ^{۲۲} سے لڑنے لگی۔»

۱ - م : ان	۲ - م : کی
۳ - ب و م : بیٹھی	۴ - آ : ندارد ش : گہرانے میں نہ کی اچھی نہیں
۵ - آ و ب، ش : پانی	۶ - آ : ندارد ش : جو ما باپ راج پاٹ، لاج چھوڑ کر
۷ - م : تمہاری	۸ - م : ہوتی ہو
۹ - م : منہ	۱۰ - آ : اوسی
۱۱ - ش : تمہیں، نہیں ہے	۱۲ - م : ڈھلنا
۱۳ - م : تمہارے	۱۴ - م : ماں
۱۵ - م و ب : بہہوت	۱۶ - آ و ش : مڑوڑوا کے
۱۷ - م : وہ ایسی ایسی لاکھوں سو جھتی ہے۔ من : سو جھتی ہے	۱۸ - آ : ندارد
۱۹ - آ : ہرنو	۲۰ - آ : دوڑتی کر چھالیں۔ م : ہرنوں کے لئے بڑی
	دوڑتی پھروں من : پیچھے دوڑتی کر چھال مارتی
۲۱ - ش : جو یہ بات سچ جانی	۲۲ - آ و ب : مجھے

ऊन (१) के (२) ध्यान पर वह कर बैठी (३) जो किसी ने तुम्हारे घराने भर (४) में नहीं की। इस बात पर माटी (५) डाल दो, नहीं तो बहुत (६) पछताओगी और अपना किया पाओगी। मुझ से तो कुछ न हो सकेगा। तुम्हारी (७) कुछ अच्छी बात होती तो (८) जीते जी मेरे मुँह (९) से न निकलती। पर यह बात मेरे पेट में नहीं पच सकती। तुम अभी अल्हड़ हो। तुमने कुछ देखा नहीं। जो इसी (१०) बात पर सचमुच तुम्हें (११) ढला (१२) देखूंगी, तो तुम्हारे (१३) मा (१४) बाप से कहकर वह भभूत, (१५) जो वह (६) मुवा निगोड़ा भूत, मूछन्दर का पूत, अबधूत दे गया है, हाथ मडोड़वा (१६) के छिनवा लूंगी।” रानी केतकी ने यह रुखाइयाँ मदन वान की सुनकर हँस के टाल दिया और कहा : “जिसका जी हाथ में न हो, उसे ऐसी लाखों सूझती हैं (१७) पर कहने और करने से बहुत सा फेर है। यह (१८) भला कोई अन्धेर है, जो मैं (६) मा (१३) बाप को छोड़ हिरनों (१९) के पीछे पडी दौड़ती और करछालं मारती फिरुं (२०) पर ‘अरी’ तू बडी वावली चिडिया है, जो तू ने यह बात ठीक ठाक कर जान ली (२१) और मूझ (२२) से लड़ने लगी।

-
- (१) म : ऊन (२) म : की (३) व व म : बैठी
(४) आ : नहीं है, श : घराने में न की (५) आ व व, श : पानी
अच्छी नहीं
(६) आ : नहीं है, श : जो मा बाप (७) म : तुम्हारी
राजपाट, लाज छोड़कर
(८) म : हुई हो (९) म : मुँह
(१०) आ : उसी, (११) श : ‘तुम्हें’ नहीं है (१२) म : ढलता
(१३) म : तुम्हारे (१४) म : माँ
(१५) म व व : भभूत (१६) आ व श : मुडडवाके
(१७) म : वह ऐसी ऐसी लाखों सोचती है। मन : सूझती है।
(१८) आ : नहीं है (१९) आ : हिरनो
(२०) आ : दौडती करछालें। म : हिरनों के लिए पडी दौडतो फिरुं मन :
पीछे दौडती करछाल मारती
(२१) श : जो यह बात सच जानी (२२) आ व व : मुजसे

رانی کیتکی کا بھبھوت^۱ آنکھوں میں لگا^۲ کر گھر سے
باہر نکل جانا اور سب چھوٹے بڑوں کا تلملانا

دس پندرہ دن پیچھے ایک رات رانی کیتکی بن کے
مدن بان کے، وہ بھبھوت آنکھوں میں لگا کر گھر سے باہر نکل گئی۔
کچھ^۳ کنیے میں نہیں آتا جو ما^۴ باپ پر ہوئی سب نے^۵ یہ بات
لہرادی^۶ گروجی نے کچھ سمجھ کر رانی کیتکی کو اپنے پاس بولا^۷
لیا ہوگا۔ مہاراجا^۸ جگت پرکاس اور مہارانی کام لتا راج پاٹ سب
کچھ اس بروگ میں چھوڑ چھاڑ^۹ ایک پہاڑ کی چوٹی پر جا بیٹھے
اور کسی کو اپنے لوگوں میں سے راج تھامنے کے لیے چھوڑ گئے^{۱۰}
تب مدن بان نے وہ سب باتیں کھولیاں^{۱۱}۔ رانی کیتکی کے ما^{۱۲}
باپ نے یہ کہا: ہاری مدن بان جو تو بھی اون^{۱۳} کے ساتھ
ہوتی^{۱۴} تو کچھ ہمارا جی ٹھرتا^{۱۵} اب جو وہ تجھے لے جائیں^{۱۶}،
تو تو کچھ ہجر مچر^{۱۷} نہ کیجو^{۱۸} اون^{۱۹} کے ساتھ ہو لیجو جتنا
بھبھوت^{۲۰} ہے، تو اپنے پاس رکھ۔ ہم کیا اس راکھ کو چولھے

۲- ش: بھبھوت لگا کر

۱- م و ب: بھبھوت

۴- م: ماں

۳- م: اور کچھ

۶- م و ش: لہرادی۔ آ: لہرانی

۵- م: ندارد

۸- م: مہاراجہ

۷- آ: بولا یا ہوگا۔ م: بلا یا

۱۰- م: آنے

۹- آ: چھوڑ چھاڑ کر

۱۱- ش: بہت دنوں پیچھے ایک دن مہارانی نے مہاراج جگت پرکاس سے کہا

رانی کیتکی کا کچھ بھید جانتی ہوگی تو مدن بان جانتی ہوگی اسے بلا کر تو پوچھو،

مہاراج نے اسے بولا کر پوچھا تو مدن بان نے سب باتیں کھولیاں۔

۱۳- م: تو ایک سے دو بھل تھی

۱۲- م: اس

۱۵- ش: جاوے

۱۴- م: ٹھرتا، ش: بھرتا

۱۷- ب و: کیجو

۱۶- ش: ہجر مچر

۱۹- ب و م: بھبھوت

۱۸- م: ان

रानी केतकी का भभूत (१) आँखों में लगा (२) कर घर से बाहर निकल जाना और सब छोटे बड़ों का तिलमिलाना

दस पन्द्रह दिन पीछे एक रात रानी केतकी बिन कहे मदनबान क, वह भभूत आँखों में लगाकर घर से बाहर निकल गई। कुछ (३) कहने में नहीं आता जो मा (४) बाप पर हुई सब ने (५) यह बात लहरा दी (६) गुरुजी ने कुछ समझ कर रानी केतकी को अपने पास बुला (७) लिया होगा। महाराजा (८) जगत परकास और महारानी कामलता राजपाट सब कुछ इस विरोग में छोड़ छाड़ (९) एक पहाड़ की चोटी पर जा बैठे और किसी को अपने लोगों में से राज थामने के लिए छोड़ गये (१०) तब मदनबान ने वह सब बातें खोलियाँ। (११) रानी केतकी के मा (३) बाप ने यह कहा: "अरी मदनबान जो तू भी उन (१२) के साथ होती (१३) तो कुछ हमारा जो ठहरता (१४) अब जो वह तुझे ले जाये (१५) तो तू कुछ हचर मचर (१६) न की जो, (१७) उन (१८) के साथ हो लीजो। जितना भभूत (१९) है,। तू अपने पास रख। हम क्या इस राख को चूल्हे

(१) म व व : भभूत, (२) श : भभूत लगाकर (३) म : और कुछ

(४) म : माँ (५) म : नहीं है

(६) म श : ठहरा दी, आ : ठहराई

(७) आ : बुलाया हागा, म : बुलाया (८) म : महाराजा

(९) आ : छोड़ छाड़कर (१०) म : आये

(११) श : बहुत दिनों पीछे एक दिन महारानी ने महाराज जगतपरकास से कहा :

रानी केतकी का कुछ भेद जानती होगी तो मदनबान जानती होगी उसे बुलाकर तो पूछो, महाराज ने उसे बुलाकर पूछा तो मदनबान ने सब बातें खोलियाँ।

(१२) म : उस

(१३) मन : तो एक से दो भली थी

(१४) म : ठहरता, श्या. : भरता

(१५) श : जावे

(१६) श : हिचर पिचर

(१७) व व : कोनियो

(१८) म : उन

(१९) व व म : भभूत

میں ڈالیں گے۔ گروجی نے تو^۱ دونوں^۲ راجوں کا کھوج کھویا،^۳
کنور اودے بہان اور اس کے ما^۴ باپ و وں ٹھور^۵ رہے اور
جگت پرکاس اور کام لتا کو یوں تلپٹ کیا۔ بہبوت^۶ نہ ہوتا، تو یہ
باتیں کا ھے کو سامنے^۷ آتیں۔ (ندان)^۸ مدن بان بھی اون^۹ کے
ڈھونڈنے کو نکلی، آنجن لگائے ہوئے رانی^{۱۰} کیتکی، رانی کیتکی
کہتی^{۱۱} چلی جاتی۔ بہت دنوں پیچھے کہیں^{۱۲} رانی کیتکی بھی ہرنوں
کی ڈاروں^{۱۳} میں اودے بہان، اودے بہان چنگھاڑتی ہوئی آنکی۔ جو
ایک نے ایک کو تاڑ کر یوں پکارا: «اپنی اپنی^{۱۴} آنکھیں دھو ڈالو»۔
ایک ڈیرے پر بیٹھ کر^{۱۵} دونوں کی مٹ بھیڑ ہوئی گلے مل کے ایسی
روٹیاں جو پہاڑوں میں کوک سی پڑگئی۔

دوہا اپنی بولی کا^{۱۶}

جھاگئی ٹھنڈی سانس جھاڑوں میں

پڑگئی کوک سی پہاڑوں میں

دونوں جنیاں ایک ٹیلے پر اچھی سی چھانہ^{۱۷} تاڑ کے آبیٹھیاں
اپنی اپنی باتیں دوہرانے لگیں۔

۱- آ : ندارد	۲- آ و ب : دونو
۳- م : کھودیا	۴- م : ماں
۵- م : دونوں بے ٹھور رہے	۶- ب و م : بہبوت
۷- م : سامنے	۸- آ و ب : ندارد
۹- م : ان	۱۰- م : ندارد
۱۱- م : کہتی ہوئی	۱۲- آ : ندارد
۱۳- م : دھاڑوں	۱۴- م : اپنی تہی
۱۵- آ : کے	۱۶- ب : ندارد
۱۷- م : چھان	۱۷- م : دوہرا بجائے دوہا

में डालेंगे। गुरुजी ने तो (१) दोनों (२) राजों का खोज खोया, (३) कुंवर उदयमान और उसके मा (४) बाप वूँ ठौर (५) रहे और जगत परकास और कामलता को यूँ तलपट किया। भभूत (६) न होता, तो यह बातें काहे को साम्हने (७) आतीं। [निदान] (८) मदनवान भी उन (९) के ढूँढने को निकली, अँजन लगाये हुए रानी (१०) केतकी, रानी केतकी कहती (११) चली जाती बहुत दिनों पीछे कहीं (१२) रानी केतकी भी हिरनों की डारों (१३) में उदयभान, उदयभान चिंघाड़ती हुई आ निकली। जो एक ने एक को ताड़ कर यों पुकारा। “अपनी अपनी (१४) आँखे धो डालो।” एक डेरेपर बैठकर (१५) दोनों की मुठभेड़ हुई गले मिल के ऐसी रोइयाँ जो पहाडों में कूक सी पड़ गई।

दोहा अपनी बोली का (१६)
छा गई ठँडी साँस झाडों में
पड़ गई कूक सी पहाडों में।

दोनों जनियाँ एक टोले पर अच्छी सी छाना (१७) ताड़ के आ बैठियाँ अपनी अपनी बातें दोहराने लगीं।

(१) आ : नहीं है	(२) आ व ब : दोनो
(३) म : खो दिया	(४) म : माँ
(५) म : दोनो बे ठौर रहे, श : दोनों
अलग हो रहे	(६) ब व म : भभूत
(७) म : सामने	(८) आ व ब : नहीं है
(९) म : उन	(१०) म : नहीं है
(११) म : कहती हुई, श : कहती हुयी
पड़ी फिरती थी	(१२) आ : नहीं है
(१३) श : दहाडूँ	(१४) श : अपनी तनी
(१५) आ : के	(१६) ब : नहीं है, श : दोहरा बजाय
दोहा।
(१७) म : छाँ	

بات چیت مدن بان کی رانی کیتکی کے ساتھ^۱

رانی کیتکی نے اپنی بیٹی سب کہی^۲ اور مدن بان^۳ وہی اگلا
جھینکنا جھینکا کی، اور اون^۴ کے ماہ^۵ باپ نے اون^۶ کے لیے جو
جوگ سادھا اور جو بروگ لیا تھا سب کہا۔ جب مدن بان یہ سب
کچھ^۷ کہ چکی، تو پھر ہنسنے لگی۔ رانی کیتکی یہ^۸ لگی پڑھنے،
دوہے اپنی بولی کے:

ہم نہیں ہنسنے سے^۹ روکتے، جس کا جی چاہے ہنسنے
ہے وہی اپنی کہات: آ پھنسنے جی آ پھنسنے
اب تو سارا^{۱۰} اپنے پیچھے جھگڑا جھانٹا لگ گیا
پانو^{۱۱} کا کیا ڈھونڈتی ہے؟ جی میں کانٹا لگ گیا

مدن بان سے^{۱۲} کچھ رانی کیتکی کے آنسو پونچھتے سے
چلے^{۱۳} اونے^{۱۴} یہ بات ٹھہرائی^{۱۵}: جو تم کہیں ٹھہرو،^{۱۶} تو میں
تمہارے^{۱۷} اون^{۱۸} او جڑے ہوئے ماہ^{۱۹} باپ کو چپ چاپ^{۲۰} یہیں لے

-
- ۱ - م : بات چیت رانی کیتکی کی مدن بان سے ش : بات چیت رانی کیتکی کی مدن بان کے ساتھ
۲ - آ : کہیں
۳ - ب : مدن بان نے
۴ - م : آن
۵ - م : ماہ
۶ - م : ندارد
۷ - م : یہ دوہا
۸ - ب و م : ندارد ش : رانی کیتکی اوس کے کہنے پر رک کر کہنے لگی۔ دوہرا
۹ - م : کو
۱۰ - م : پیچھے سارا جھگڑا
۱۱ - م : پاؤں - ب : پانوں
۱۲ - م : ندارد ش : (پر) مدن بان سے
۱۳ - م : چلی
۱۴ - م : ان نے
۱۵ - م : ٹھہرائی، ٹھہرو، ٹھہراؤں، ٹھہرا کے
۱۶ - م : تمہارے
۱۷ - ش : چپ چاپ نہیں ہے

बातचीत मदनवान की रानी केतकी के साथ (१)

रानी केतकी ने अपनी बीती सब कही (२) और मदनवान (३) वही अगला झोंकना झोंका की, और ऊन (४) के मा (५) बाप ने उन (४) के लिए जो जोग साधा और जो विरोग लिया था सब कहा। जब मदनवान यह सब कुछ (६) कह चुको, तो फिर हँसने लगी। रानी केतकी यह (७) लगी पढ़ने। दोहे अपनी बोली के (८) :-

हम नहीं हँसने से (९) रोकते, जिसका जी चाहे हँसे है वही अपनी कहावतः आ फँसे जी आ फँसे अब तो सारा (१०) अपने पीछे झगड़ा झाँटा लग गया पाँव (११) का क्या ढूँढती है ? जी में काँटा लग गया।

मदनवान से (१२) कुछ रानी केतकी के आँसू पाँछते से चले (१३) उन्ने (१४) यह बात ठहरायी (१५) : “जो तुम कहीं ठहरो, (१५) तो मैं तुम्हारे (१६) ऊन (४) उजड़े हुए मा (५) बाप को चुपचाप (१७) यहीं ले

(१) म ; बात चीत रानी केतकी की मदनवान से, श : बात चीत रानी केतकी की मदनवान के साथ

(२) आ : कहीं (३) ब : मदनवान ने,

(४) म : उन (५) म : माँ

(६) म : नहीं है (७) म : यह दोहा

(८) ब, म : नहीं है, श : रानी केतकी (९) म : को

ऊस के कहने पर रुककर कहने लगी। दोहरा बजाय दोहा अपनी बोलीके

(१०) म : पीछे सारा झगड़ा (११) म : पाँव, ब : पाँवो

(१२) म : नहीं है, श : () में है (१३) म : चली

(१४) म : उन ने (१५) म : ठहरानी, ठहरो, ठहराके,

(१६) म : तुम्हारे ठहरा के

(१७) श : 'चुप चाप' नहीं है।

آؤں اور اونہیں^۱ سے اوس^۲ بات کو^۳ ٹھہراؤں^۴ گسائیں مہندرگر، جس کے یہ سب کرتوت ہیں، وہ بھی اونہیں^۱ دونوں^۵ اوجڑے ہوووں کی منھی میں ہے۔ اب بھی^۶ میرا کہا جو تمہارے^۷ دھیان چڑھے تو گئے ہوئے دن پھر پھر سکتے ہیں، پر تمہارے^۸ کچھ بھاویں نہیں، ہم کیا پڑے بکتے ہیں^۹۔ میں اس پر بیڑا اوٹھاتی ہوں، بہت دنوں^{۱۰} میں رانی کیتکی نے اس پر اجھا کہا اور مدن بان کو اپنے ما^{۱۱} باپ^{۱۲} پاس بھیجا اور چٹھی اپنے ہاتھوں^{۱۳} سے لکھ بھیجی، جو آپ سے کچھ ہو سکے، تو اوس^{۱۴} جوگی سے یہ ٹھہرا^{۱۵} کے آویں۔

مہاراج^{۱۵} اور مہارانی کے پاس مدن بان

کا پھر آنا اور چت چاہی بات کا سنانا

مدن بان رانی کیتکی کو اکیلا^{۱۶} چھوڑ کر راجا^{۱۶} جگت پرکاس اور رانی کام لتا جس پہاڑ پر بیٹھے^{۱۷} ہوئے تھے وہاں چھٹ سے آدیس کر کے^{۱۸} آ کھڑی ہوتی ہے اور کہتی ہے^{۱۹} لیجے^{۲۰} آپ کا گھر نئے سر سے بسا اور اچھے دن آئے رانی کیتکی کا ایک بال بھی

۱- م : انہیں	۲- م : یہ
۳- م : ندارد ش : اس بات کو	۴- م : ٹھہرائی، ٹھہرو، ٹھہراؤں، ٹھہرا کے
۵- آ : دونو	۶- م : بھی جو
۷- م : تمہارے	۸- م : تمہاری
۹- ش : ہم کیا پڑی بکتی ہیں	۱۰- آ : دنو ش : بہت دنوں پیچھے
۱۱- م : ماں	۱۲- م و ش : کے پاس
۱۳- م : ہاتھ	۱۴- م : اس
۱۵- آ و ش : مدن بان کا مہاراج	۱۶- م : راجہ
۱۷- ش : بیٹھی تھی جھٹ	۱۸- آ : کہ کے
۱۹- ش : کہنے لگی	۲۰- م : لیجیے - ش : لیجیے آپ راج کیجیے

आऊँ ओर ऊन्हीं (१) से उस (२) बात को (३) ठहराऊँ (४) गुसाईं महेन्दर गिर, जिस के यह सब करतूत हैं, वह भी ऊन्हीं (१) दोनों (५) उजड़े हुआं की मुट्ठी में है। अब भी (६) मेरा कहा जो तुम्हारे (७) ध्यान चढे तो गये हुए दिन फिर फिर सकते हैं, पर तुम्हारे (८) कुछ भावें नहीं, हम क्या पड़े बकते हैं (९)। मैं इसपर बेड़ा उठाती हूँ” बहुत दिनों (१०) में रानी केतकी ने उस पर अच्छा कहा और मदनवान को अपने मा (११) वाप (१२) पास भेजा और चिट्ठी अपने हाथों (१३) से लिख भेजी, जो आप से कुछ हो सके, तो उस (१४) जोगी से यह ठहरा (४) के आवें।

महाराज (१५) और महारानी के पास मदनवान का फिर आना और चित-चाही बात का सुनाना

मदनवान रानी केतकी को अकेला (३) छोड़ कर राजा (१६) जगत परकास और रानी कामलता जिस पहाड़ पर बैठी (१७) हुए थे, वहाँ छट से आदेस करके (१८) आ खडी होती है और कहती है (१९) “लीजिए” (२०) आप का घर नये सिर से वसा और अच्छे दिन आये, रानी केतकी का एक बाल भी

(१) म : उन्ही	(२) म : यह
(३) म : नहीं है, श : इस रात को	(४) म : ठहराई, ठहरो, ठहराऊँ, ठहरा के
(५) आ : दोनों	(६) म : भी जो
(७) म : तुम्हारे	(८) म : तुम्हारी
(९) श. : हम क्या पड़ी बकती है	(१०) आ : दिनों, श. : बहुत दिनों पीछे
(११) म : माँ	(१२) म, श. : के पास
(१३) म : हाथ	(१४) म : उस
(१५) आ, श : मदनवान का महाराज	(१६) म : राजा
(१७) श. : बैठी थी झट	(१८) आ : कह के
(१९) श. : कहने लगी,	(२०) म : लीजिए, श. : लीजिए आप राज कीजिए

بیکا نہیں^۱ ہوا، اونہیں^۲ کے ہاتھ کی یہ چٹھی لائی ہوں۔ آپ پڑھ^۳
 لیجیے۔ آگے جو^۴ چاہیے سو کیجیے۔ مہاراج نے اسی بگھمر^۵
 میں سے ایک رونگٹا توڑ کر آگ پر دھر دیا^۶۔ بات کی بات میں
 گسائیں مہندر گر آپونچے^۷ اور کچھ یہ نیاسانگ جوگی اور جوگن کا
 آیا تھا آنکھوں دیکھا۔ سب کو چھاتی سے لگایا اور کہا: بگھمر^۸
 تو اسی^۹ لیے میں^{۱۰} سونپ گیا تھا^{۱۱} (کہ) جو تم پر کچھ ہوئے^{۱۲} تو
 اوس^{۱۳} کا ایک رونگٹا پھونک دیجو۔ تمہارے^{۱۴} گھر کی یہ گت ہوگئی۔
 اب تک تم کیا کر رہے تھے اور کن نیندوں (میں) سوتے تھے؟^{۱۵}
 پر تم کیا کرو؟ وہ کھلاڑی جو^{۱۶} جو روپ چاہے سو دیکھاوے،^{۱۷}
 جو جو ناچ چاہے سو نچاوے۔ بھہوت^{۱۸} لڑکی کو کیا دینا تھا۔
 ہرن ہرنی تو^{۱۹} اودے بہان اور سورج بہان اوس^{۲۰} کے باپ کو اور
 لچھمی باس اور اوس کی ما^{۲۱} کو میں نے کیا تھا،^{۲۲} میرے آگے
 پھر^{۲۳} اون^{۲۴} تینوں کو جیسے کاتیسا کرنا کچھ بڑی بات نہ تھی۔ اچھا،

۱- م : نہ ش : بانکا نہیں ہوا	۲- م : انہیں
۳- م : پڑ لیجئے	۴- م : سو چاہے ش : جو جی چاہے
۵- م : بگھمر	۶- ش : رکھ کے پھونک دیا
۷- م : پہنچے ش : آپنچا	۸- م : ندارد ش : ہرنی ہرن
۹- ب : ندارد آ : تو میں اس لیے	۱۰- ش : (کہ) جو
۱۱- م : ہوئے	۱۲- م : اس
۱۳- م : تمہارے ش : تمہاری یہ گت	۱۴- م : سوتے تھے
۱۵- م : دیکھا دے	۱۶- ب و م : بھہوت
۱۷- ب و م : ندارد	۱۸- ش : میرے آگے ، نہیں ہے
۱۹- م : ان	

वेका नहीं (१) हुआ, ऊन्हीं (२) के हाथ को यह चिट्ठी लाई हूँ। आप पढ़ (३) लीजिए। आगे जो (४) चाहिए सो कीजिए” महाराज ने इसी बघंमर (५) में से एक रोंगटा तोड़ कर आग पर धर दिया (६)। बात की बात में गुसाईं महेन्दर गिर आ पहुँचे (७) और जो कुछ यह नया सांग जोगी और जोगिन का आया था आँखो देखा। सब को छाती से लगाया और कहा: बिघम्मर (५) तो इसी (८) लिए मैं (९), सौंप गया था (१०) (कि) जो तुम पर कुछ होए (११) तो ऊस (१२) का एक रोंगटा फूंक दीजो। तुम्हारे (१३) घर की यह गत हो गयी। अब तक तुम क्या कर रहे थे और किन नींदों में सोते थे? (१४) पर तुम क्या करो? वह खिलाड़ी जो (८) जो रूप चाहे सो दिखावे, (१५) जो जो नाच चाहे सो नचावे। भभूत (१६) लड़की को क्या देना था? हिरन हिरनी तो (८) उदयभान और सूरजभान ऊस (१२) के बाप को और लछमीबास और उस की मा (१७) को मैं ने किया था, (१८) मेरे आगे फिर (८) ऊन (१९) तीनों को जैसे का तैसा करना कुछ बड़ी बात न थी। अच्छा,

(१) म : न, . श: बाँका नहीं हुआ	(२) म : उन्हीं
(३) म : पढ़ लीजिए	(४) म : सोचा है, श : जो जी चाहे
(५) म : बिघम्बर	(६) श : रख के फूंक दिया
(७) म : पहुँचे, श : आ पहुँचा	(८) म : नहीं है, श : हिरनी हिरन
(९) व : नहीं है, आ: तो मैं इसलिए	(१०) श : (कि) जो
(११) म : हो वे	(१२) म : उस
(१३) म : तुम्हारे, श : तुम्हारी यह गत	(१४) म : सो रहे थे
(१५) म : देखा दे	(१६) व व म : भभूत
(१७) व व म : नहीं है	(१८) श : “मेरे आगे” नहीं है।
(१९) म : इन	

ہوئی سو^۱ ہوئی اب چلو اوٹھو،^۲ اپنے راج پر براجو اور بیاہ
 کے^۳ ٹھانھ کرو۔ اب تم اپنی بیٹی کو سمیٹو، کنور اودے بہان کو
 میں نے اپنا بیٹا کیا اور اوس^۴ کو لیکے میں بیاہنے چڑھوں گا۔ مہاراج
 یہ سنتے ہی اپنے راج کی گدی پر آبیٹھے اور اوسی^۵ گھڑی کہہ دیا
 ساری^۶ چھتوں کو اور کوٹھوں کو گوٹے سے منڈھ لو،^۷ اور سونے روپے
 کے روپلے سنہرے سہرے^۸ سب جھاڑ اور پہاڑوں پر باندھ^۹ دو، اور
 پیڑوں میں موتی کی لڑیاں گوندھو،^{۱۰} اور کہہ دو، چالیس دن چالیس
 رات^{۱۱} تک جس گھر میں^{۱۲} ناچ آٹھ پہر نہ رہے گا، اوس^{۱۳} گھر والے
 سے میں روٹھ رہوں گا اور جانوں گا، یہ میرے دکھ^{۱۴} سکھ کا ساتھی
 نہیں (اور) چھ مہینے جد کوئی چلنے والا کہیں نہیں ٹھہرے^{۱۵} اور
 رات دن چلا جائے^{۱۶} اس ہیر پھیر میں وہ راج تھا^{۱۷}، سب کہیں
 یہی ڈول ہو گیا۔^{۱۸}

جانا مہاراج اور مہارانی اور گسانیں
 مہندرگر کا رانی کیتکی کے لینے کے لیے

۱ - ب : ندارد	۲ - آوم : اٹھو
۳ - م : کا	۴ - م وٹس : اور اس
۵ - م : اسی	۶ - آ : سارے کوٹھوں کو م : سارے چھتوں - ش : ساری چھتوں اور کوٹھوں کو
۷ - ش : منڈھو	۸ - م : ندارد
۹ - م : باند	۱۰ - ش : باندھ دو
۱۱ - ش : چالیس دن رات	۱۲ - ب : دوکھ
۱۳ - م : ٹھہرے	۱۴ - ش : جاوے
۱۵ - م : وہ راج سب کہیں تھا، یہی ڈول ہو گیا	۱۶ - ش : ڈول تھا

हुई सो (१) हुई अब चलो उठो, (२) अपने राज पर विराजो और ब्याह के (३) ठाठ करो। अब तुम अपनी बेटी को समेटो, कुंवर उदयभान को मैं ने अपना बेटा किया उस (४) को लेके मैं व्याहने चढूंगा," महाराज यह सुनते ही अपने राज की गद्दी पर आ बैठे और उसी (५) घडी कह दिया सारी (६) छतों को और कोठों को गोटे से मँढ़ लो (७) और सोने रुपये के रूपहले सुनहरे सेहरे (८) सब झाड़ और पहाड़ों पर बांध (९) दो, और पेड़ों में मोती की लड़ियाँ गूँधो, (१०) और कह दो, चालीस दिन चालीस रात (११) तक जिस घर में (७) नाच आठ पहर न रहेगा, उस (४) घरवाले से मैं रूठ रहूँगा और जानूँगा, यह मेरे दुख (१२) सुख का साथी नहीं" (और) छ महीने जद कोई चलने वाला कहीं नहीं ठहरे (१३) और रात दिन चला जाये (१४) इस हेर फेर में वह राज था (१५), सब कहीं यही डौल हो गया। (१६)

जाना महाराज और महारानी और गुसाईं महेंदर गिर का रानी केतकी के लेने के लिए

- (१) ब. : नहीं है
 (२) आ व म : उठो
 (३) म : का
 (४) म, श : और उस
 (५) म : इसी
 (६) आ : सारे कोठों को म : सारे छतों को श : सारी छतों और कोठों को
 (७) श : मँढ़ो (८) म : नहीं है
 (९) म : बाँध (१०) श : बाँध दो
 (११) श : चालिस दिन रात (१२) ब : दोख
 (१३) म : ठहरे
 (१४) श : जावे
 (१५) म : वह राज सब कहीं था, यही डौल हो गया
 (१६) श : डौल था

پھر^۱ گروجی اور مہاراج اور مہارانی، مدن بان کے ساتھ وہاں
 آپہنچے جہاں رانی کیتکی چپ چاپ سون^۲ کھینچے ہوئے^۳ بیٹھی
 ہوئی^۴ تھی گروجی نے رانی کیتکی کو اپنی^۵ گود میں لیکے کنوراودے
 بہان کا چڑھاوا چڑھا^۶ دیا اور کہا لو^۷ تم اپنے ما^۸ باپ کے ساتھ اپنے
 گھر سدھارو^۹۔ اب میں اپنے بیٹے کنور^{۱۰} اودے بہان کو لیے
 ہوئے^{۱۱} آتا ہوں۔

گروجی گسائیں، جن کو ڈنڈوت ہے، سوتو ووں^{۱۲} سدھارتے^{۱۳} ہیں۔
 آگے جو ہوگی سو کہنے میں آوے گی۔ یہاں کی^{۱۴} یہ دھوم دھام
 اور پھیلاوا^{۱۵} یہ دھیان کیجے۔

مہاراج^{۱۶} جگت پرکاس نے اپنے سارے دیس میں، کہا^{۱۷}، یہ پکار
 دین "جو یہ نہ کرے گا اوس^{۱۸} کی بری گت ہوگی^{۱۹}۔ گانو گانو^{۲۰} میں
 آمنے سامنے^{۲۱} ترپولے بنا بنا کے سوھے کپڑے اون^{۲۲} پر لگادو^{۲۳}، اور
 گوٹ دھنک^{۲۴} کی اور گوگھرو روپہلی سنہری اور کرنیں^{۲۵} اور ڈانگ ٹانگ^{۲۶}
 رکھو، اور جتے بڑھ، پیل کے پرانے پرانے^{۲۷} پیڑ جہاں جہاں ہوں اون^{۲۸}

-
- ۱- ش: پھر مہاراج اور مہندر گر مدن بان کے ساتھ جہاں رانی کیتکی
 ۲- م: سن ۳- ش: م: نہیں ہے ۴- ش: چپ چپاتے وہاں آن پہنچے
 ۵- م: ش: اپنے ۶- م: چڑھاوا چڑھا ۷- م: ماں
 ۸- م: سدھارو، سدھارے ۹- آ: ندارد ۱۰- م: یوں
 ۱۱- آ: وہاں کی، ندارد ۱۲- م: مہاراجہ ۱۳- ش: کہہ دیا
 ۱۴- م: اس ۱۵- ش: گت ہوگی
 ۱۶- آوم: سامنے ش: چھپولے بجائے ترپولے،
 ب: میں دوسرے گانو کا املا و گانوں، لکھا ہے ۱۷- م: ان
 ۱۸- ش: لگا کے ۱۹- ش: دھنک ۲۰- آ: کرنے ش: روپہلی سنہری کی کرنیں
 ۲۱- ش: ٹانگ ٹانگ ۲۲- آ: دھرانے ش: نشے پرانے

फिर (१) गुरुजी और महाराज और महारानी, मदनवान के साथ वहाँ आ पहुँचे जहाँ रानी केतकी चुपचाप सोन (२) खींचे हुए (३) बैठी हुई (३) थी। गुरुजी (४) ने रानी केतकी को अपनी (५) गोद में लेके कुँवर उदयभान का चढ़ावा चढ़ा (६) दिया और कहा लो (३) तुम अपने मां (७) बाप के साथ अपने घर सिधारो (८) अब मैं अपने बेटे कुँवर (९) उदयभान को लिए हुए (१०) आता हूँ।”

गुरु जी गुसाई, जिन को डंडवत है, सो तो वों (९) सिधारते (७) हैं। आगे जो होगी सो कहने में आवेगी। यहाँ की (११) यह धूम धाम और फैलावा (३) ये ध्यान कीजिए।

महाराज (१२) जगत परकास ने अपने सारे देस में, कहा (१३), यह पुकार दें “जो यह न करेगा उस (१४) की बुरी गत होगी (१५)। गाँव गाँव (३) में आमने साम्हने (१६) तिरपोलिये बना बना के सूहे कपड़े ऊन (१७) पर लगा दो, (१८) और गोट धनुक (१९) की और गोघेरू रूप. हल्ली सुनहरी और किरनें (२०) और डाँग टाँक (२१) रखो, और जितने बड़, पीपल के पुराने पुराने (२२) पेड़ जहाँ जहाँ हों ऊन (१७)।”

-
- (१) श : फिर महाराज और महेन्द्र गिर मदनवान के साथ जहाँ रानी केतकी
 (२) म : सुन (३) श, म : नहीं है
 (४) श : चुप चपाते वहाँ आन पहुँचे, (५) म, श : अपने
 (६) म : चढ़ावा चढ़ा (७) म : माँ
 (८) म : सिधारो, सिधारे (९) आ : नहीं है
 (१०) म : यों (११) आ : ‘यहाँ की’ नहीं है
 (१२) म : महाराजा (१३) श : कह दिया
 (१४) म : उस (१५) श : गत होवेगी
 (१६) आ व म : सामने, श : छिपोले, बजाय तिरपोलिये, ब : मे दूसरे गाँव का
 ईमला “गांवों” लिखा है,
 (१७) म : उन, श्या : ऊन के फूल के
 (१८) श : लगा के (१९) श : धनुष
 (२०) आ : करने, श : रुपहले सुनहरे की किरनें
 (२१) श : टाँक टाँक (२२) आ : धराने, श : नये पुराने

پر گوٹے^۱ کے پھولوں کے^۲ سرے بڑے بڑے^۳ ایسے جس میں سر سے
 لگا جڑ تک اون کی تھلک^۴ اور جھلک پہنچے بانندہ دو، چوتک^۵
 پودھوں^۶ نے رنگا کے سوھے جوڑے پہنے، سب^۷ پانوں^۸ میں^۹ ڈالیوں
 نے توڑے پہنے، بوٹی^۹ بوٹی پھول پھل^{۱۰} کے گہنے، جو بہت نہ تھے
 تو تھوڑے تھوڑے پہنے۔ جتنے ڈھڈھے^{۱۱} اور ہریاوں میں لہلہے پات
 تھے، سب نے^{۱۲} اپنے اپنے ہاتھ میں چھچی مہندی^{۱۳} کی رچاوت^{۱۴}
 سجاوت کے ساتھ جتنی سماوت^{۱۴} میں سما سکی، کر اور جہاں تلک^{۱۵} نول
 بیاہی دلہنیں^{۱۶} ننھی ننھی^{۱۷} پہلیوں کی^{۱۸} اور سہا گنیں نئی نئی کلیوں کی^{۱۸}
 جوڑے پنکھڑیوں کے^{۱۹} پہنے ہوئی تھیں، سب نے اپنی اپنی گود سہاگ
 پیار کے پھول اور پھلوں^{۲۰} سے بھری۔ اور تین برس کا پیدسا، جو لوگ^{۲۱}
 دیا کرتے تھے اوس^{۲۲} راجا^{۲۳} کے راج بھر میں جس جس ڈھب سے
 ہوا، کھیتی باڑی کر کے، ہل جوت کے اور کپڑا لٹا بیچ^{۲۴} کھونچ کے،

۱- م : گوٹوں	۲- ش : ان کے پھول کے
۳- م : ہرے ہرے ش : پیر تلک پہنچے	۴- م : ڈھک
۵- م : ندارد	۶- م : پودوں
۷- م : سو	۸- ب و م : پانوں
۹- ش : بوٹے بوٹے	۱۰- ش : پھول پھول
۱۱- م : ڈھڈھے ب : دندے	۱۲- ب : مہدی
۱۳- م : چاوت	۱۴- ب : سجاوت
۱۵- م : تک ش : اور جہاں جہاں	۱۶- م : دلہن
۱۷- ب : ننھی ننھی	۱۸- م : کے
۱۹- ب : نے	۲۰- آ : پہلیوں
۲۱- آ : جو لوگ اوس راجا	۲۲- م : اس
۲۳- م : راجہ	۲۴- آ : بیچ

पर गोटे (१) के फूलों के (२) सेहरे वड़ वड़ (३) ऐसे जिस में सिर से लगा जड तक उनकी थलक (४) और झलक पहुँचे बाँध दो," चूँकि (५) पौधों (६) ने रंगा के सोहे जोड़ पहने सब (७) पाँव (८) में (४) डालियों ने तोड़े पहने, बूटी (९) बूटी ने फूल फल (१०) के गहने जो बहुत न थे तो थोड़े थोड़े पहने। जितने डहडहे (११) और हरियावल में लहलहे पात थे, सब ने (४) अपने अपने हाथ में चहचही मेंहदी (१२) की रचावट (१३) सजावट के साथ जितनी समावट (१४) में समा सकी, कर और जहाँ तलक (१५) नवल ब्याही दुल्हीनें (१६) नन्ही नन्ही (१७) फलियों की (१८) और सुहागिनें नई नई कलियों की (१८) जोड़े पंखुरियों के (१९) पहने हुई थीं, सब ने अपनी अपनी गोद सुहाग प्यार के फूल और फलों (२०) से भर ली। और तीन बरस का पैसा, जो लोग (२१) दिया करते थे उस (२२) राजा (२३) के राज भर में जिस जिस ढव से हुआ, खेती वाडी करके, हल जोत के और कपड़ा लत्ता बेंच (२४) खोंच के,

(१) म : गोटे	(२) श : ऊन के फूल के
(३) म : हरे भरे, श : पैर तलक पहुँचे	(४) म : तक
(५) म : नहीं है	(६) म : पौधों
(७) म : सो	(८) व व म : पाँवो
(९) श : बोटे बोटे	(१०) श : फूल फूल
(११) म : डहडहे, व : डुहदहे	(१२) व : महदी
(१३) म : चावट	(१४) व : सजावट
(१५) म : तक, श : और जहाँ जहाँ	(१६) म : दुल्हन
(१७) व : नन्हीं नन्हीं	(१८) म : के
(१९) व : ने	(२०) आ : फलियों
(२१) आ : जो लोग उस राज।	(२२) म : उस
(२३) म : राजा।	(२४) आ : बीच

سو سب اون^۱ کو چھوڑ دیا جو^۲ اپنے گھروں میں بناؤ کے ٹھانہ
 کریں اور جتنے راج بھر میں کنویں^۳ تھے کھنڈ سالوں کی کھنڈ
 سالیں (لے جا) اون^۴ میں اونڈیلی^۵ گئیں اور سارے بنوں میں
 اور پہاڑ تلیوں میں لالٹینوں کی^۶ جہم جہماہٹ راتوں کو دکھائی^۷
 دینے لگی۔ اور جتنی جہلیں تھیں اون^۸ سب میں کُسنسبہ^۹ اور
 ٹیسو اور ہار سنگار پڑ گیا، اور کیسر^{۱۰} بھی تھوڑی تھوڑی
 گھولنے^{۱۱} میں آگئی، اور پھنگ^{۱۲} سے لگا جڑ تلک^{۱۳} جتنے
 جھاڑ جھنکاروں میں پتے اور پتوں کے بندھے چھتے^{۱۴} تھے،
 اون^{۱۵} پر روپلے سنہرے ڈانک گوند لگا لگا کے چکا دیے
 اور سبھوں کو^{۱۶} کہہ دیا گیا جو سوھی پگڑی اور سوھے باگے بن

۱- م : ان

۲- م : ندارد

۳- م : کوئیں

۴- م : اونڈیلیں

۵- م : بہار ش : سارے بنوں اور پہاڑتلیاں میں لال پشوں کی (ڈاکٹر عبد الحق کے

نسخے کی عبارت کے مقابلے میں (ش) کی عبارت زیادہ صحیح معلوم ہوتی

ہے، اسلیے کہ اس میں صبح سے پہلے پہاڑ کی اوٹ کی لالی کا بیان کیا گیا

ہے، اگر اسے قبول کیا جائے تو لفظ لال ٹین، بدیسی شبد کی حیثیت سے

ہماری بحث سے نکل جاتا ہے۔

۶- م : کسم

۷- م : دیکھائی

۸- م : کیسری

۹- م : تیز گیا

۱۰- آ : پھنگ وب : پھنگ

۱۱- م : گھولنے

۱۲- م : جھولنے

۱۳- م : نک

۱۴- م : ندارد

۱۵- م : میں

सो सब ऊन (१) को छोड़ दिया जो (२) अपने घरों में वनाव के ठाठ करें और जितने राज भर में कुवें (३) थे खंडसालों की खंडसालें (ले जा) (४) ऊन (१) में उंडेली (५) गई और सारे वनों में और पहाड़ तलियों में लाल-टेनों की (६) झमझमाहट रातों को दिखायी (७) देने लगी। और जतनी झीलें थीं उन (१) सब में कुसुंभ (८) और टेसू और हार सिंगार पड़ (९) गया, और केसर (१०) भी थोड़ी थोड़ी घोलने (११) में आ गई, और फुनंग (१२) से लगा जड़ तलक (१३) जितने झाड़ झंकाड़ों में पत्ते और पत्तों के बंधे छत्ते (१४) थे, उन (१) पर (१५) रूपहले सुनहरे ड़ांक गोंद लगा लगा के चिपका दिए और सभों को (१६) कह दिया गया जो सूही पगड़ी और सूहे वागेविन।

(१) म : उन

(२) म : नहीं है

(३) म, श : कुएँ

(४) आ व व : नहीं है

(५) म : उंडेलें

(६) म : बहार, श : सारे वनों और पहाड़तलियां में लाल पट्टों की (डाँ. अब्दुल हक की प्रति के मुक्काविले में (श) की प्रति ज्यादा सही मालूम होती है। इसलिए कि इसमें सुबह से पहले पहाड़ की ओट की लाली का बयान किया गया है। अगर इसे कबूल किया जाये तो लफ्ज लालटेन विदेशी शब्द की हैसियत से हमारी बहस से निकल जाता है।)

(७) म : दिखायी

(८) म : कुसुम

(९) म : तीर गया

(१०) म : केसरी

(११) म : घोलने

(१२) आ : फुनंग व व : नहनग

(१३) म : तक

(१४) म : छोटे

(१५) म : में

(१६) म : नहीं है

کوئی کسی ڈول کا^۱ کسی روپ سے^۲ نہ پھرے چلے اور جتنے
 گوئے نچوئے^۳ بھانڈ بھگتے^۴ رس^۵ دھاری اور سنگیت پر ملونا^۱
 ناچتے ہوئے ہوں سب کو کہہ دیا، جن جن گانوں^۶ میں جہاں جہاں
 ہوں اپنے اپنے ٹھکانوں سے نکل کر اچھے اچھے بچھونے بچھا^۱
 بچھا کر گاتے^۷ بجاتے، دھومیں مچاتے، ناچتے کودتے رہا کریں۔

ڈھونڈھنا گسائیں^۸ مہندر گر کا کنور اودے بھان^۹ اور اوس^{۱۰}
 کے ما^{۱۱} باپ کو اور نہ پانا اور بہت سا تلہ ملانا^{۱۲}
 اور راجا^{۱۳} اندر^{۱۴} کا اوس^{۱۰} کی چٹھی پڑھ کے آنا

یہاں کی بات اور چہاں جو کچھ ہیں سو یہیں رہنے دو، اب
 آگے یہ سنو۔ جوگی مہندر گر اور اوس^{۱۰} کے نوے لاکھ اتیتوں^{۱۵}
 نے سارے بن کے بن چھان مارے، کہیں کنور اودے
 بھان اور اوس^{۱۰} کے ما^{۱۲} باپ کا ٹھکانا نہ لگا، تب ان نے^{۱۶}

۱- م : ندارد

۲- آ : کسی روپ سے ندارد

۳- م : گوئے نچوئے - من : نچنیے

۴- م : بھگتے ڈھاڑی

۵- م : راس دھاری ش : رھس دھاری

۶- آوم : گانوں - ب : گانو

۷- ش : گاتے ناچتے

۸- م : گوسائیں

۹- آ : بھان کو

۱۰- م : اس

۱۱- م : ماں

۱۲- ش : تلعلانا کے بعد کی عبارت (ش) میں نہیں ہے

۱۳- م : راجہ

۱۴- آ : اندر گر کا گسائیں جی کی

۱۵- ش : جتیوں

۱۶- م : اون نے

कोई किसी डौल का (१) किसी रूप से (२) न फिरे चले और जितने नवैये नचवैये (३) भाँड भगलिए (४) रस (५) धारी और सिंगार पर मलोना (१) नाचते हुए हों सब को कह दिया, जिन जिन गाँवों (६) में जहाँ जहाँ हों अपने अपने ठिकानों से निकल कर अच्छे अच्छे विछौने विछा (१) विछा कर गाते (७) वजाते, धूमें मचाते, नाचते कूदते रहा करें।

ढूँढना गुसाई (८) महेन्दर गिर का कुँवर उदयभान (९) और उस (१०) के मा (११) बाप को और न पाना और बहुत सा तिलमिलाना (१२) और राजा (१३) इन्दर (१४) का उस (१५) की चिट्ठी पढ़ के आना ।

यहाँ की बात और चुहलें जो कुछ हैं सो यहीं रहने दो, अब आगे यह सुनो : जोगी महेन्दर गिर और उस (१०) के नव्वे लाख अतितों (१५) ने सारे वन के वन छान मारे, कहीं कुँवर उदयभान और उस (१०) के मा (१३) बाप का ठिकाना न लगा, तब उन ने (१६)

-
- (१) म : नहीं है (२) आ : किसी रूप से नहीं है
 (३) म : गषैये नचवैये, मनः नचने
 (४) मः भगते ढाडी
 (५) म : रस धारी, श : रहस धारी.
 (६) आ व म : गाँवों, ब : गाँव
 (७) श : गाते नाचते
 (८) मः गोसाई
 (९) आ : मान को
 (१०) म : उस
 (११) म : माँ
 (१२) श : तिलमिलाना के बाद की इबारत शः में नहीं है ।
 (१३) म : राज
 (१४) आ : इन्दरगिर का गुसाई जी की
 (१५) श : जतियों
 (१६) म : उन ने

راجا اندر کو چٹھی لکھ بھیجی۔ اوس چٹھی میں یہ لکھا ہوا تھا 'ان تینوں جنوں کو میں نے ہرن اور ہرنی کر ڈالا تھا۔ اب اون^۲ کو ڈھونڈتا پھرتا ہوں، کہیں نہیں ملتے۔ اور میری جتنی سکت تھی، اپنے سے کر چکا ہوں۔ اور اب میرے مونہ^۴ سے نکلا، کنور اودے بہان میرا بیٹا اور میں اوس کا باپ۔ اوس کی مسرال میں سب بیاہ کے ٹھائیم ہو رہے ہیں۔ اب مجھ پر نپٹ گاڑا ہے۔ جو تم سے ہو سکے سو کرو،

راجا اندر گرو مہندر گر^۰ کے دیکھنے کو سب اندراسن سمیت^{۶-۷} آپ آن پہنچتا^۸ ہے اور کہتا ہے 'جیسا آپ کا بیٹا تیسرا^۹ میرا بیٹا۔ آپ کے ساتھ میں سارے اندر لوک کو سمیٹ کے کنور اودے بہان کو بیاہنے چڑھوں گا، گسائیں مہندر گر نے راجا اندر سے کہا: 'ہماری آپ کی ایک ہی بات ہے۔ پر کچھ ایسی سوجھائیسے، جس میں وہ کنور^۲ اودے بہان ہاتھ آویں^{۱۰}۔ یہاں جتنے گوئے اور گائیں ہیں ان سب کو ساتھ لیکے ہم اور آپ سارے بنوں میں پھریں کہیں نہ کہیں ٹھکانا لگ جائے گا'۔

ہرن اور ہرنی^{۱۲} کے کھیل کا بگڑنا^{۱۳} اور کنور اودے

بہان اور اون کے ما باپ کا نشے سر سے روپ پکڑنا^{۱۴}

-
۱- م : راجہ	۲- م : ندارد	۳- م : ان
۴- م : منہ	۵- ب : ندارد	۶- آ : سب اندراسن سمیت، ندارد
۷- م : سمیٹ کر آہنچے اور کہا	۸- م : پہنچتا	
۹- م : ویسا	۱۰- م : راجا اندر نے کہا یہاں جتنے	
۱۱- م : گرو نے کہا اچھا	۱۲- ب و م : ہرنیوں	
۱۳- ب و م : پکڑنا	۱۴- ب و م : اور نشے سر سے کنور اودے بہان کا روپ پکڑنا	

राजा (१) इन्दर को चिट्ठी लिख भेजी। उस चिट्ठी में यह लिखा हुआ था “उन (२) तीनों जनों को मैं ने हिरन और हिरनी कर डाला था। अब ऊन (३) को ढूँढता फिरता हूँ, कहीं नहीं मिलते। और मेरी जितनी सकत थी, अपने से कर चुका हूँ। और अब मेरे मुँह (४) से निकला, कुँवर उदयभान मेरा बेटा और मैं उसका बाप। उस की (२) ससुराल में सब ब्याह के ठाठ हो रहे हैं। अब मुझ पर निपट गाढ़ है। जो तुम से हो सके सो करो।”

राजा (१) इन्दर गुरु महेन्दर गिर (५) के देखने को सब इन्दरासन समेत (६) (७) आप आन पहुँचता (८) है और कहता है जैसा आप का बेटा तैसा (९) मेरा बेटा। आप के साथ में सारे इन्दर लोक को समेट के कुँवर उदयभान को ब्याहने चढूंगा” गुसाईं महेन्दर गिर ने राजा (१) इन्दर से कहा : “हमारी आप की एक ही बात है। पर कुछ ऐसी सुझाइये, जिस में वह कुँवर (२) उदयभान हाथ आवें (१०) यहाँ जितने गवैये और गायनें हैं, उन सब को साथ ले के हम और आप सारे वनों में फिरें कहीं न कहीं ठिकाणा लग जायेगा (११)।

हिरन और हिरनी (१२) के खल का बिगड़ना (१३) और कुँवर उदयभान और उन के मा बाप का नये सिर से रूप पकड़ना (१४)

(१) म : राजा	(२) म : नहीं है
(३) म : उन	(४) म : मुँह
(५) व : नहीं है	(६) आ : “सब इन्दरासन समेत” नहीं है
(७) श. : समेट कर आ पहुँचे और कहा	
(८) म : पहुँचता	(९) मन श. : वैसा
(१०) श. : राजा इन्दर ने कहा यहाँ जितने	
(११) श. : गुरु ने कहा अच्छा	
(१२) व व म : हिरनियो	(१३) व व म : पकड़ना
(१४) व व म : और नये सिर से कुँवर उदयभान का रूप पकड़ना।	

ایک رات راجا^۱ اندر اور گسائیں^۲ مہندر گر نکھری ہوئی چاندنی میں بیٹھے راگ سن رہے تھے۔ کروڑوں ہرن آس پاس آن^۳ کے راگ کے دھیان میں چوکڑی بھولے سر جھکائے کھڑے تھے اس میں راجا^۱ اندر نے کہدیا^۴ : ان سب ہرنوں پر میرے سکت گرو کی بھگت پھوڑی^۵ منتری، ایسری باچا، پڑھ کے^۶ ایک ایک چھینٹا پانی کا دو « کیا جانے وہ کیسا پانی^۷ تھا : پانی کے چھینٹے کے ساتھ ہی کنور اودے بہان اور اون^۸ کے ما^۹ باپ تینوں جنے ہرنوں کا روپ چھوڑ کر جیسے تھے ویسے ہو جاتے ہیں۔ مہندر گر اور راجا^{۱۰} اندر ان تینوں کو گلے لگاتے ہیں اور پاس اپنے بڑی آوبھگت سے بٹھاتے ہیں۔ اور وہی پانی کا گھڑا اپنے لوگوں کو دے کر وہاں بھجوا^{۱۱} دیتے ہیں جہاں سر مونڈاتے^{۱۲} ہی اولے پڑے تھے۔ راجا^{۱۰} اندر کے لوگ جو پانی کے چھینٹے وہی ایسری باچا^{۱۲} پڑھ کے دیتے ہیں، جو جو مرٹھے تھے، سب اوٹھ کھڑے ہوتے ہیں۔

۱ - ب و م : راجہ

۲ - ب : گسائیں

۳ - م : ان

۴ - ش : بھرے

۵ - ب : ان سب ہرنوں پر پڑھ کے میرے بھگت گرو کی سکت پھوڑی منتری۔

۶ - م : میری سنگت گرو کے بھگت پھرو منتر من : ایسرو باچ

۷ - م : ان

۸ - ب : پانی کیسا م : پانی کیا

۹ - م : راجہ

۱۰ - م : ماں

۱۱ - م : منڈواتے

۱۲ - م : پہنچا۔ من : پہنچا

۱۳ - م : باچ۔ ب : ایسر

एक रात राजा (१) इन्दर और गुसाई (२) महेन्दर गिर निखरी हुई चाँदनी में बैठे राग सुन रहे थे। करोड़ों हिरन आस पास आन (३) के राग के ध्यान में चौकड़ी भूले सिर झुकाये खड़े थे। इस में राजा (१) इन्दर ने कह दिया (४) इन सब हिरनों पर मेरे सकत गुरु की भगत फोडी (५) मंत्री, इसरी वाचा, पढ़ के (६) एक एक छींटा पानी का दो' क्या जाने वह कैसा पानी (७) था। पानी के छींटे के साथ ही कुँवर उदयभान और उन (८) के मा (९) बाप तीनों जने हिरनों का रूप छोड़ कर जैसे थे वैसे हो जाते हैं। महेन्दर गिर और राजा (१०) इन्दर इन तीनों को गले लगाते हैं और पास अपने बड़ी आव भगत से विठाते हैं और वही पानी का घड़ा अपने लोगों को दे कर वहाँ भिजवा (११) देते हैं जहाँ सिर मुँडाते (१२) ही ओले पड़े थे। राजा (१०) इन्दर के लोग जो पानी के छींटे वही इसरीवाचा (१३) पढ़ के देते हैं, जो जो मर मिटे थे, सब उठ खड़े होते हैं।

(१) ब व म : राजा

(२) व : गुसाई

(३) म : इन

(४) म : कहा कि सब

(५) श : फरे

(६) व : इन सब हिरनों पर पढ़ के मेरे भगत गुरु की सकत फूरी मंत्री

म : मेरी संगत गुरु के भगत फिरू मंतर । मन : इसरो वाचा

(७) व : पानी कैसा नः पानी क्या

(८) म : इन

(९) म : माँ

(१०) म : राजा

(११) म : पहुँचवा, मनः पहुँचा

(१२) म : मुँडवाते

(१३) म : वाच वः इसर

اور جو^۱ ادھوے ہو کے بھاگ بچے تھے، سب سمٹ^۲ آتے ہیں۔
 راجا^۳ اندر اور منہدرگر کنور اودے بہان اور راجا^۴ سورج بہان اور
 رانی لچھی باس کو لے کر ایک اوژن کھٹولے پر بیٹھ کر بڑی دھوم
 دھام سے اون^۵ کو اپنے راج پر بٹھا کے^۶ بیاہ کے ٹھانہ کرتے ہیں۔
 پنسیروں^۷ ہیرے موتی اون^۸ سب پر نچھاور ہوتے ہیں۔ راجا^۹
 سورج بہان اور اودے بہان اور اون^{۱۰} کی ما^{۱۱} رانی لچھی باس چت
 چاہی آس پا کر پھولے^{۱۲} اپنے آپ میں نہیں سماتے، اور سارے اپنے
 راج کو یہی کہتے جاتے ہیں: 'جونرے بھونرے کے مونہ^{۱۳} کھول
 دو اور جس جس کو جو جو اوکت^{۱۴} سوجھے، بول دو۔ آج
 کے دن سے اور کونسا دن ہوگا ہماری آنکھوں کی پتلیوں کا جس سے
 چین ہے^{۱۵}، اوس لاڈلے اکلوتے کا بیاہ اور ہم تینوں کا ہرنوں کے
 روپ سے نکل کر پھر راج پر بیٹھنا۔ پہلے تو یہ چاہیے جن جن کی
 بیٹیاں بن بیاہیاں^{۱۶} کواریاں^{۱۷} بالیاں ہوں اون^{۱۸} سب کو اتنا کر دو جو^{۱۹}
 اپنی جس^{۲۰} جس چاو چوچ سے چاہیں اپنی اپنی گڑیاں سنوار کے اوٹھاویں،
 اور جب تلک^{۲۱} جیتی رہیں ہمارے یہاں سے کھایا پیا پکایا ریندھا کریں،
 اور سب راج بھر کی بیٹیاں سدا سہا گنیں بنی رہیں اور سوئے راتے چھٹ

۱- آ : ندارد	۲- ب : سمٹ
۳- م : راجہ	۴- م : ان
۵- م : بے	۶- م : بیٹھا کر
۷- ش : پسیروں	۸- م : ماں
۹- ب : پھولوں	۱۰- م : منہ
۱۱- م : تاک	۱۲- م : کنواریاں
۱۳- م : کہ جو	۱۴- آ : تک

और जो (१) अधमुए हो के भाग वचे थे, सब सिमट (२) आते हैं । राजा (३) इन्दर और महेन्दर गिर कुँवर उदयभान और राजा (३) सूरजभान और रानी लछमीवास को ले कर एक उड़न खटोले पर बैठ कर बड़ी धूम धाम से ऊन (४) को (५) अपने राज पर बैठा के (६) ब्याह के ठाठ करते हैं । पसेरियों (७) हीरे मोती ऊन (४) सब पर निछावर होते हैं । राजा (३) सूरजभान और उदयभान और ऊन (४) की मा (८) रानी लछमीवास चितचाही आस पाकर फूले (९) अपने आप में नहीं समाते, और सारे अपने राज को यही कहते जाते हैं; जारे भारे के मुँह (१०) खोल दो और जिस जिस को जो जो उक्त (११) सूझे, बोल दो । आज के दिन से और कौन सा दिन होगा हमारी आँखों की पुतलियों का जिस से चैन है (१), उस लाडले इकलौते का ब्याह और हम तीनों का हिरनों के रूप से निकल कर फिर राज पर बैठना । पहले तो यह चाहिये जिन जिन की बेटियाँ विन ब्याहियाँ (१) कुवारियाँ (१२) वालियो हों ऊन (४) सबको इतना कर दो जो (१३) अपनी जिस (१) जिस चाव चोच रो चाहें अपनी अपनी गुड़ियाँ सँवार के उठावें, और जब तलक (१४) जीती रहें हमारे यहाँ से खाया पिया पकाया रींवा करें, और सब राज भर की बेटियाँ सदा सुहागिनें बनी रहें और सूहे राते छुट

(१) आ : नहीं है

(३) म : राजा

(५) म : के

(७) श : पसेरियों

(९) व : फूलों

(११) म : उक्त

(१३) म : कि जो

(२) ब : समेट

(४) म : उन

(६) म : बैठाकर

(८) म : मां

(१०) म : मुँह

(१२) म : कुँवारियाँ

(१४) आ : तक

کبھی کوئی کچھ نہ پہنا کرے^۱ اور سونے روپے کے کواڑ گنگا جمنی
 سب گھروں میں لگ جائیں اور^۲ سب کوٹھوں کے ماتھوں پر کیسر
 اور چندن کے ٹیکے لگے ہوں۔ اور جتنے پہاڑ ہمارے دیس میں ہوں
 اتنے^۳ ہی روپے سونے^۴ کے پہاڑ آمنے سامنے کھڑے ہو جائیں۔ اور سب
 ڈانگوں^۵ کی چوٹیاں موتیوں کی مانگ سے^۶ بن مانگے تانگے^۷ بھر جائیں۔
 اور پھولوں کے گہنے اور بدن واروں سے سب جھاڑ پہاڑ لدے
 پھندے رہیں۔ اور اس راج سے لگا اوس^۸ راج^۹ تلک^{۱۰} ادھر میں
 چھت سی باندھ دو۔ چپا چپا ایسا کہیں^{۱۱} نہ رہے جہاں بھیڑ بھڑکا
 دھوم دھڑکا نہ ہو^{۱۲} چاہیے پھول^{۱۳} اتنے بہت سارے کھنڈ جائیں،
 جو ندیاں جیسی سیج میچ پھولوں^{۱۴} کی بہتیاں ہیں،^{۱۵} یہ سمجھا جائے۔ اور
 یہ ڈول کر دو، جدھر سے دولہا^{۱۶} کو بیاہنے چڑھیں، سب لالڑی اور
 ہیرے اور پکھراج^{۱۷} کی ادھر^{۱۸} اودھر^{۱۹} کنول کی ٹٹیاں بن جائیں اور
 کیاریاں سی ہو جائیں، جن کے بیچوں بیچ سے ہو نکلیں۔ اور کوئی
 ڈانگ اور پہاڑ تلی کا اوتار چڑھاؤ^{۲۰} ایسا دکھائی^{۲۱} نہ دے جس کی گود

۱۔ م : کریں	۲۔ ب و م : ندارد
۳۔ م : اتنے اتنے	۴۔ آ : سونے روپے
۵۔ م : ڈالگوں	۶۔ آ : ندارد
۷۔ م : اس	۸۔ م : تک
۹۔ ب و م : ندارد	۱۰۔ م : ہونا چاہیے ش : ہو جائے
۱۱۔ ش : پھول بہت سارے بہا دو	۱۲۔ م : پھول
۱۳۔ م : چاہئے پھول کی بہتیاں ش : بہتیاں ہیں	
۱۴۔ آ : دولہ - ب : دولہم	۱۵۔ ش : پوکھراج
۱۶۔ آ : ایدھر	۱۷۔ م : ادھر
۱۸۔ آ : چڑھاؤ اوتار م : اتار چڑھاؤ	۱۹۔ م : دیکھائی

कभी कोई कुछ न पहना करे (१) और सोने रूपे के किवाड़ गंगाजमुनी सब घरों में लग जायें और (२) सब कोठों के माथों पर केसर और चंदन के टीके लगे हों । और जितने पहाड़ हमारे देस में हों उतने (३) ही रूपे सोने (४) के पहाड़ आमने सामने खड़े हो जायें । और सब डांगों (५) की चोटियाँ मोतियों की माँग से (६) बिन मांगे तांगे (७) भर जायें और फूलों के गहने और वन्दनवारों से सब झाड़ पहाड़ लदे फंदे रहें । और इस राज से लगा ऊस (७) राज (७) तक (८) अवर में छत से बाँध दो । चप्पा चप्पा ऐसा कहीं (९) न रहे जहाँ भीड़ भड़क्का धूम धड़क्का न हो (१०) चाहिए फूल (११) इतने बहुत सारे खुंड जायें, जो नदियाँ जैसी सचमुच फूलों (१२) की बहतियाँ हैं, (१३) यह समझा जाये । और यह डौल करदो, जिधर से दूल्हा (१४) को ब्याहने चढ़ें, सब लालड़ी और हीरे और पुखराज (१५) की इधर (१६) उधर (१७) कँवल की टट्टियाँ बन जायें और क्यारियाँ सी हो जायें, जिन के बीचों बीच से हो निकलें । और कोई डांग और पहाड़ तली का उतार-चढ़ाव (१८) ऐसा दिखाई (१९) न दे जिसकी गोद

(१) म : करे	(२) व व म : नहीं है
(३) म : उतने उतने	(४) आ : सोने रूपे
(५) म : डालगों	(६) आ : नहीं है
(७) म : उस	(८) म : तक
(९) व व म : नहीं है	(१०) म : होना चाहिए, श हो जाये
(११) श : फूल बहुत सारे बहा दो	(१२) म : फूल
(१३) म : चाहिए फूल की बहतियाँ, श : यहाँ हैं	
(१४) आ : दूल्हा, व : दूल्हा:	(१५) श : पोखराज
(१६) आ : इधर	(१७) म : उधर
(१८) आ : चढ़ाव उतार म:उतार, चढ़ाव	(१९) म : दिखायी

پکھروٹوں^۱ اور پھول^۲ اور پھلوں سے بھری بہتولی نہ ہو۔

راجا اندر کا کنور اودے بہان کے بیاب کا ٹھانہ کرنا^۳

راجا اندر نے کہہ دیا »وہ رنڈیاں چلبلیاں جو اپنے جو بن^۴ کے مدھ میں اوڑ چلیاں ہیں، اون^۵ سے کہہ دو سولہ^۶ سنگار بال بال گج موتی پرؤو، اور^۷ اپنے اپنے اچرج اور اچنبھے کے اوڑن کھٹولوں کے اس راج سے لے کے اوس^۸ راج تلک^۹ ادھر میں چھت سی باندھ دو، پر کچھ ایسے روپ سے اوڑ چلو جو اوڑن کھٹولوں کی کیریاں اور پھلواریاں سی سیکڑوں کوس تک ہو جائیں^{۱۰} اور اوپر^{۱۱} ہی اوپر مردنگ، بین، جاترنگ، مونہ^{۱۲} چنگ، گھونگھرو، تیلے، کٹ تال^{۱۳} اور سیکڑوں اس ڈھب کے انوکھے باجے بختے آئیں، اور اون^{۱۴} کیریاں کے بیچ میں ہیرے، پکھراج، ان بندھے موتیوں کے جھاڑ^{۱۵} اور لال ٹینوں^{۱۶} کی بھیڑ بھاڑ کی جھم جھماٹ دکھائی^{۱۷} دے، اور اونہیں^{۱۸} لال ٹینوں^{۱۹}

۱- ش : جس کی گود پکھڑوں سے بھری ہوتی نہ ہو

۲- م : ندارد ش : اپنے مد میں اوڑ چلیاں ہیں

۳- ب و م : راجہ اندر کا ٹھانہ کرنا اودے بہان

۴- م : راجہ کے بیابنے کے لیے، ش : کا ساتھ کرنا

۵- م : ان

۶- آ و ب : سولہ سو

۷- آ و م : ندارد

۸- ش : ادھر ہی ادھر

۹- م : منہ

۱۰- م : ان

۱۱- ش : لال پٹوں کی بھیڑ بھاڑ

۱۲- م : لال ٹینوں سے

पखरोटों (१) और फूल और (२) फलों से भरी भतौली न हो।

राजा इन्दर का कुँवर उदयभान के ब्याह का ठाठ करना (३)

राजा (४) इन्दर ने कह दिया "वह रंडियाँ चुलबुलियाँ जो अपने जोवन के मध में उड़ चलियाँ हैं, उन (५) से कह दो सोलह (६) सिंगार वाल वाल गंज मोती पिरोओ. और (७) अपने अपने अचरज और अचम्भे के उड़न खटोलों के इस राज से ले के उस (२) राज तक (८) अधर में छत सी बाँध दो, पर कुछ ऐसे रूप से उड़ चलो जो [उड़न खटोलों की, क्यारियाँ और फुलवारियाँ सी सैकड़ों कोस तक हो जायें (९) और ऊपर (१०) ही ऊपर मृदंग, बीन, जलतरंग मुँह (११) चंग, घूँघरू, तवले, कटताल (१२) और सैकड़ों इस ढव के अनोखे वाजे बजते आयें। और ऊन (१३) क्यारियों के बीच में हीरे, पुखराज, अनविंधे मोतियों के झाड (१४) और लाल टेनों (१५) की भीड़ भाड़ की झमझमाहट दिखाई (१६) दे, और उन्हीं (१७) लालटेनों (१८)

(१) श : जिस की गोद पंखडियों से भरी हुई न हो

(२) म श : नहीं है, : अपने मद में अड चलियाँ हैं

(३) व व म : राजा इन्दर का ठाठ करना उदयभान के व्याहने के लिए,
श :का साथ करना

(४) म : राजा

(५) म : उन

(६) आ व व : सोलह सौ

(७) आ व म : नहीं है

(८) म : उस राज तक

(९) आ व व : जावे

(१०) श : ऊधर ही ऊधर

(११) म : मुँह

(१२) मन : करताल, श : घंटताल

(१३) म : उन

(१४) आ : छाड

(१५) श : लाल पटों की भीड़ भाड़

(१६) म : दिखायी

(१७) म : उन्हीं

(१८) श : लाल पटों में से

میں سے ہتم پھول^۱، پہلجھڑیاں، جاہی، جوہیاں، گدم، گیندا،
 چنبیلی اس ڈھب سے چھٹے جو^۲ دیکھتوں کی چھاتیوں کے کواڑ کھل
 جائیں، اور پٹاخے جو اوچھل اوچھل کے پھوٹیں، اون^۳ میں سے^۴
 ہنستے ستارے^۵ اور بولتے پکھروٹے ڈھل ڈھل پڑیں۔ اور جب تم
 سب کو ہنسی آوے، تو چاہیے اوس^۶ ہنسی سے^۷ موتیوں^۸ کی
 لڑیاں جھڑیں جو سب کے سب اون^۹ کو چن چن کے راج کے راجے^{۱۰} ہو
 جاویں۔ ڈومنیوں کے روپ میں سارنگیاں چھیڑ چھیڑ سوہلے^{۱۱} گاؤ،
 دونوں^{۱۲} ہاتھ ہلاؤ، اونگلیاں نچاؤ، جو کسی نے نہ سنے ہوں وہ
 تاو بہاو، آو جاو، راو چاو دکھاؤ، ٹھڈیاں^{۱۳} کپکپاؤ اور ناک بھوین
 تان تان بہاو بتاؤ، کوئی پھوٹ کر رہ نہ جاو۔ ایسا جماؤ^{۱۴} لاکھوں
 برس میں ہوتا ہے، جو جو راجا^{۱۵} اندر نے اپنے^{۱۶} مونہ^{۱۷} سے نکالا
 تھا آنکھ کی^{۱۸} جھپک کے ساتھ ووہیں^{۱۹} ہونے لگا۔ اور جو کچھ اون^{۲۰}
 دونوں^{۲۱} مہاراجوں نے ادھر^{۲۲} اودھر کہہ دیا تھا، سب کچھ اوسی^{۲۳}
 روپ سے ٹھیک ٹھاک ہو گیا۔ جس بیاہنے کی یہ کچھ پھیلاوٹ اور

۲- چھوٹے کہ ش : چھوٹے لگیں

۴- آ : ندارد

۶- م : اس

۸- ب و م : موتی

۱۰- م : سوہلے

۱۳- ب : ٹھڈیاں ش : ٹھڈیاں گنگناؤ

۱۴- م : راجہ

۱۶- آ : ندارد، م : کے

۱۸- آ : ایدھر

۱- م : ہنپول

۳- م : ان

۵- ب ، م ، ش : ہنستی سپاری

۷- م : کے ساتھ

۹- م : راج راجے

۱۱- آ و ب : دونو

۱۳- م : بہاو جو

۱۵- م : منہ

۱۷- م : وہی

۱۹- م : اسی

में से हथफूल (१) फुल झडियाँ, जाही, जूहियाँ, कदम, गेंदा, चँवेली, इस ढब से छुटे जो (२) देखतों की छातियों के क्वाड़ खुल जायें, और पटाखे जो उछल उछल के फूटें, ऊन (३) में से (४) हँसते सितारे (५) और बोलते पखरुटे ढुल ढुल पड़ें । और जब तुम सब को हँसी आवे, तो चाहिए उस (६) हँसी से (७) मोतियों (८) की लडियाँ झड़ें जो सब के सब ऊन (३) को चुन चुन के राज के राजे (९) हो जावें । डोमिनियों के रूप में, सारंगियाँ छेड़ छेड़ सोहलें (१०) गाओ, दोनों (११) हाथ हिलाओ, उँगलियाँ नचाओ, जो किसी ने न सुने हों वह ताव भाव, आव जाव, राव चाव दिखाओ, ठुडियाँ (१२) कप-कपाओ और नाक भवें तान तान भाव बताओ, कोई फूट कर रह न जाओ । ऐसा जमाव (१३) लाखों वरस में होता है, जो जो राजा (१४) इन्दर ने अपने मुँह (१५) से निकाला था आँख की (१६) झपक के साथ वही (१७) होने लगा । और जो कुछ ऊन (३) दोनों (११) महाराजों ने इधर (१८) उधर कह दिया था, सब कुछ उसी (१९) रूप से ठीक ठाक हो गया । जिस ब्याह ने की यह कुछ फैलावट और

(१) म : हथफूल	(२) छोटे कह, श : छूटने लगीं
(३) म : उन	(४) आ : नहीं है
(५) ब व म श : हंसती सुपारी	(६) म : इस
(७) म : के साथ	(८) ब व म : मोती
(९) म : राज राजे	(१०) म : सोहिले
(११) अ ब व : दोनों	
(१२) ब : ठंडिया, श : ठंडियां गुनगुनाओं	(१३) म : भाव जो
(१४) म : राजा	(१५) म : मुँह
(१६) आ : नहीं है, म : के	(१७) म : वही
(१८) आ : इधर	(१९) म : उसी

جھاوٹ اور رچاوٹ^۱ اوپر تلے اس جمگھٹ^۲ کے ساتھ ہوگی،^۳ اوس^۴ کا اور کچھ پھیلاوا کیسا^۵ کچھ ہوگا، یہ دھیان کرلو۔

ٹھاٹھ^۶ کرنا^۷ گسانیں مہندر گر کا

جب کنور اودے بہان کو^۸ اس روپ سے بیاہنے چڑھے اور وہ بامہن جو اندھیری کوٹھری میں موندا ہوا تھا، اوس^۹ کو بھی ساتھ لے لیا اور بہت سے ہاتھ جوڑے اور کہا » بامہن دیوتا ہمارے کہنے سنئے^{۱۰} پر نہ جاؤ تمہاری جو ریت ہوتی چلی آئی ہے، بتاتے چلو، ایک اڑن کھٹولے پر وہ بھی ریت بتانے کو ساتھ ہوا۔ راجا^{۱۱} اندر اور گسانیں مہندر گر ایرایت^{۱۲} ہاتھی پر جھومتے جھامتے دیکھتے بھالتے سارا اکھاڑا لیے چلے جاتے تھے۔ راجا^{۱۳} سورج بہان دولہا^{۱۴} کے گھوڑے کے ساتھ مالا جپتا ہوا پیدل تھا۔ اتنے میں ایک سناٹا ہوا، سب گھبرا گئے۔ اس سناٹے میں سے وہ جو جوگی کے نوے لاکھ اتیت تھے^{۱۵} سب کے سب جوگی^{۱۶} بنے ہوئے سیلی تاگی^{۱۷} موتیوں کی لڑبوں کی گلوں میں ڈالے، گاتیاں اوسی ڈھب کی باندھے، مرگ چھالون اور بگھمروں^{۱۸} پر آتھر کے^{۱۹} لوگوں^{۲۰} کے

-
۱- ب : اور ہاوت	۲- م : جمگھٹے
۳- م : ہوکہ	۴- م : اس
۵- م : گیا	۶- م : ٹھاٹھوں
۷- م : ندارد، م : ٹھاٹھوں	۸- م : سنئے
۹- م : راجہ	۱۰- م : ایرایت
۱۱- م : دولہے	۱۲- ب : ندارد م : بنئے تھے
۱۳- آ و ب : جوگن	۱۴- م : میں تاگے نہیں ہے اور سیلی، گلوں سے پہلے واقع ہے
۱۵- م : بگھمروں	۱۶- م : ٹپکے
۱۷- م : انہوں	۱۸- م : لوگوں

जमावट और रचावट (१) उपर तले इस जमघट (२) के साथ होगी, (३) उस (४) का और कुछ फैलावा कैसा (५) कुछ होगा, यह ध्यान कर लो ।

ठाठ (६) करना (७) गुसाईं महेन्दर गिर का

जब कुँवर उदयभान को (७) इस रूप से व्याहने चढ़े और वह वाम्हन जो अँधेरी कोठरी में मूँदा हुआ था, उस (४) को भी साथ ले लिया और बहुत से हाथ जोड़े और कहा "वाम्हन देवता" हमारे कहने सुनने (८) पर न जाओ, तुम्हारी जो रीत होती चली आयी है, बताते चलो" एक उड़न खटोले पर वह भी रीत बताने को साथ हुआ । राजा (९) इन्दर और गुसाईं महेन्दर गिर ऐरायत (१०) हाथी पर झूमते झामते देखते भालते सारा अखाड़ा लिए चले जाते थे । राजा (९) सूरजभान दूल्हा (११) के घोड़े के साथ माला जपता हुआ पैदल था । इतने में एक सन्नाटा हुआ, सब घबरा गये । इस सन्नाटे में से वह जो जोगी के नब्बे लाख अतीत थे (१२) सब के सब जोगी (१३) बने हुए सैली तागी (१४) मोतियों की लड़ियों की गलों में डाले, गातियाँ उसी ढब की बाँधे, मिरिगछालों और बघम्मरों (१५) पर आ थर के (१६) लोगों (१७) के

(१) ब : और हावत	(२) म : जमघटे
(३) म : हो कह	(४) म : उस
(५) म : गया	(६) श : ठाटो
(७) म : नहीं है, श : ठाटो	(८) म : सुनने
(९) म : राजा	(१०) म : ऐरावत
(११) म : दूल्हे	(१२) ब : नहीं है, म : बने थे
(१३) आ व ब : भोगिन	
(१४) म : मैं तागे नहीं है और सेली, गलों से पहले मौजूद है	
(१५) म : बघम्मरों	(१६) म : टपके
(१७) म : उन्हीं	

جیون میں جتنی اومنگیں چھا رہی تھیں، وہ چوگنی پچگنی ہوگیاں^۱
 سکھپال اور چندولوں اور^۲ رتھوں^۳ پر جتنی رانیاں مہارانی لچھی باس
 کے پیچھے چلی آتیاں^۴ تھیں^۵ سب کو گدگدیاں می ہونے لگیں اس
 میں کہیں بھر تری کا سانگ آیا، کہیں جوگی جے پال^۶ آکھڑے ہونے
 کہیں مہادیو اور پارتی دکھائی^۷ پڑے، کہیں گورکھ جاگے، کہیں مچھندر
 ناتھ بھاگے، کہیں مچھ کچھ باراہ^۸ سنمکھ ہونے، کہیں پرسرام، کہیں
 باون روپ، کہیں ہرناکس اور نرسنگھ، کہیں رام لچھمن اور^۹ سیتا^{۱۰}
 سامہنے^{۱۱} آئے، کہیں راون اور لنکا کا بکھیڑا سارے کا سارا دکھائی^{۱۲}
 دینے لگا، کہیں کنھیا جی کا جنم اشٹمیں میں ہونا^{۱۳} اور بامدیو کا گوکل
 کو^{۱۴} لے جانا اون کا اس^{۱۵} روپ سے بڑھ چلنا اور گائیں^{۱۶} چرانی
 اور مرلی^{۱۷} پجانی اور گوپیوں^{۱۸} سے دھومیں^{۱۹} مچانی اور رادھکا^{۲۰}
 کارس^{۲۱} اور^{۲۲} کبجا^{۲۳} کا بس کرلینا، وہی کریل کی کنجیں،^{۲۴} بنسی پٹ،

۱- م : گئیں	۲- ب و م : پر اور
۳- آ و ب : رتوں	۴- م : آتی (۵)
۵- ب : ندارد	۶- ش : جوگی جتان
۷- م : مہادیو جی اور پارتی جی دیکھائی	۸- م : براہ
۹- ب و م : ندارد	۱۰- ب : سیتا جی
۱۱- م : سامنے	۱۲- م : دیکھائی
۱۳- آ : اشٹمیں ب : اشٹمیں - م : جنم اشٹمی ہونا	
۱۴- م : اس کا ان	۱۵- ب : گاڑ
۱۶- م : مورلی	۱۷- آ : گوپیوں
۱۸- ب : دھوں میں	۱۹- ب م : رادھکا جی ب م : رادھا ش : رادھیکارمس
۲۰- ش : رہس	۲۱- م : ندارد
۲۲- ب : لبجا	
۲۳- م : مین کرلینا، کے بعد کہیں، ھ اور کریل کی کنج، بندرا بن، کے بعد	
واقع ہوتی ھ -	

जीवन में जितनी उमंगें छा रही थीं, वह चौगुनी पचगुनी हो गईयाँ (१) सुखपाल और चंडोलों और (२) रथों (३) पर जितनी रानियाँ महारानी लछमी वास के पीछे चली आतियाँ (४) थी (५) सब को गुदगुदियाँ सी होने लगीं इसमें कहीं भरतरी का साँग आया, कहीं (६) जोगी जयपाल आ खड़े हुए, कहीं महादेव और पारवती दिखायी (७) पड़े, कहीं गोरख जागे कहीं मुछन्दर नाथ भागे, कही मच्छ, कच्छ वाराह (८) संमुख हुए, कहीं परसुराम, कहीं वावनरूप, कहीं हरिनाक्स और नरसिंघ, कहीं राम लछमन और (९) सीता (१०) साम्हने (११) आये, कहीं रावन और लंका का वखेड़ा सारे का सारा दिखाई (१२) देने लगा, कहीं कन्हैया जी का जन्माष्टमी में होना (१३) और वासदेव का गोकुल को ले जाना उनका उस (१४) रूप से बढ़ चलना और षायें (१५) चरानी और मुरली (१६) बजानी और गोपियों (१७) से घूमें (१८) मचानी और राधिका (१९) का रस (२०) और (२१) कुबजा (२२) का वस करलेना, वही करील की कुंजें (२३) बंसी बट,

-
- (१) म : गई (२) व व म :पर और
(३) आ व व : रतों (४) म : आती
(५) व : नहीं है (६) श : जोगी जतियाँ
(७) म : महादेव जी और पारवती जी दिखाई
(८) म : बराहे ।
(९) व व म : नहीं है (१०) व : सीताजी
(११) म : सामने (१२) म : दिखायी
(१३) आ : अस्टमी, व : अशतमी, म : जन्म अष्टमी होना
(१४) म : उसका उन (१५) व : गाँव
(१६) म : मुरली (१७) आ : गोपिनों
(१८) व : धों में (१९) व म : राधिका जी, व म : राधा
(२०) श : रहस श : राधिका रहीं
(२१) म : नहीं है (२२) व : बजा
(२३) म : 'में कर लेना' के बाद 'कही' है और 'करीला की कुंज' 'बिन्दरावन.' के बाद है ।

چیر گھاٹ، بندرا بن، سیوا گنج، برسانے میں رہنا، اور اوس^۱
کنہیا سے جو جو کچھ ہوا تھا سب کا سب جیوں کا تیوں آنکھوں
میں آنا اور دوار کا جانا^۲ اور وہاں^۳ سونے کے گھر بنانا اور پھر
برج کو نہ آنا اور سولہ سو گوپیوں^۴ کا تلملانا سامنے^۵ آ گیا۔ اون^۶
گوپیوں^۷ میں سے اودھو کا ہاتھ پکڑ کے^۸ ایک گوپی^۹ کے اس کہنے
نے سب کو رولا دیا، جو اس ڈھب سے بول کے روندھے ہوئے^{۱۰}
جی کو کھولتی تھی۔

گیت ۱۰

جب چھاڈ^{۱۱} کریل کی کنجن کوں^{۱۲} ہر دوار^{۱۳} کا جیو^{۱۴} ماں جائے چھنے^{۱۵}
کل دھوت^{۱۶} کے^{۱۷} دھام بنائے گھنے، مہراجن کے مہاراج بھنے،
تج مور مکٹ اور کا مریا کچھو^{۱۸} اور ہی ناتے جور لیے
دھرے روپ نئے، کیے نہ نئے، اور گیاں چرائیو^{۱۹} بھول گئے

اچھا پنا گھاٹوں کا^{۲۰} کونی^{۲۱} کیا کہہ سکے

۱- م : اس	۲- م : دوار کا میں جانا
۳- م : وہیں	۴- آ : گوپیوں
۵- م : سامنے	۶- م : ان
۷- ب و م : کر	۸- آ و ب : گوپی
۹- آ : اس ڈھب سے روندھے جی	۱۰- ش : چونکہ
۱۱- م : چھانٹر، ش : چھانڑی	۱۲- آ و ب : کان
۱۳- م و ش : ہری دوار کا	۱۴- آ : جی
۱۵- ب و م، ش : بسے	۱۶- م : مگدھوت
۱۷- آ : کا	۱۸- آ : کچھ
۱۹- آ : چرائیو ش : چراون	۲۰- ش : اچھا پنا گھاٹوں کا (صرف)
۲۱- ب و م : ندارد	

चिरघाट, विन्दरावन, सेवागंज, बरसाने में रहना, और उस (१) कन्हैया से जो जो कुछ हुआ था सब का सब ज्यों का त्यों आँखों में आना और दवारका जाना (२) और वहाँ (३) सोने के घर बनाना और फिर विरिज कोन आना और सोलह सो गोदियों (४) का तिलमिलाना, साम्हने (५) आ गया। उन (६) गोपियों (४) में से ऊधो का हाथ पकड़ के (७) एक गोपी (८) के इस कहने ने सब को रुला दिया, जो इस ढब से बोल के रूँधे हुए (९) जी को खोलती थी।

गीत (१०)

जब छाड (११) करील की कुंजन कों (१२) हरदवार (१३) का जीव (१४) मा जाय छिये (१५) कल घूत (१६) के (१७) धाम बनाये गहने, महाराजन के महाराज भये। तुज मोर मुकुट और कामरिया कछू (१८) और ही नाते जोर लिए। घरे रूप नये किए नियह, नये, और गय्यां चराइयों (१९) भूल गये।

अच्छापना घाटों का (२०) कोई (२१) क्या कह सकें

(१) म : उस	(२) म : दवारका में जाना
(३) म : वहीं।	(४) आ : गोपिनों
(५) म : सामने	(६) म : उन
(७) ब व म : कर	(८) आ व ब : गोपन
(९) आ : इस ढब से रूँधे जी	(१०) श : चौतुक्का
(११) म : छाँट, श : छाँडि	(१२) आ व ब : कां
(१३) म, श : हरीद्वारका	(१४) आ : जी
(१५) ब व म श : बसे	(१६) म : मगधूत
(१७) आ : का	(१८) आ : कुछ
(१९) आ : चराइबो, श : चरावन	
(२०) श : अच्छापना घाटों का (सिर्फ)	
(२१) ब वम : नहीं है	

جتنے گھاٹ دونوں^۱ راج کی ندیوں میں تھے پکی^۲ چاندی کے
تھکے سے ہو کر لوگوں کو ہکا بکا کر رہے تھے۔ نواڑے بھولے^۳
بجرے، لچکے، مور پنکھی، سونا مکھی، سیام سندر، رام^۴ سندر
اور جتنی ڈھب کی ناویں تھیں، ستھرے روپے^۵ سے سبھی بجاتی، کسی
کسانی سو سو لچکے^۶ کھاتیاں آتیاں جاتیاں لہراتیاں پڑی پھرتیاں^۷ تھیں۔
اون^۸ سب پر یہی گوئے^۹، کنچنیاں، رام جنیاں اور^{۱۰} ڈومیاں، کھچا
کھچ بھری اپنے اپنے کرتب میں ناچتی، گاتی بجاتی، کودتی پھاندتی،
دھومیں مچاتیاں، انگڑاتیاں، جمہاتیاں،^{۱۱} اونگلیاں نچاتیاں، اودھلی
پڑتیاں^{۱۲} تھیں اور کوئی ناو ایسی نہ تھی جو سونے روپے کے پتروں
سے منڈھی^{۱۳} ہوئی اور اسوری^{۱۴} سے ڈھپی^{۱۵} ہوئی نہ ہو اور بہت
سی ناؤں^{۱۶} پر ہنڈولے بھی اوسی^{۱۷} ڈھب کے، اون^{۱۸} پر گائیں بیٹھیں^{۱۸}
"جھولتی ہوئیں سوہلے^{۱۹} کدارے اور باگیسری کانہڑے میں گا رہیں
تھیں دل بادل ایسے نواڑوں کے سب جھیلوں میں بھی چھا رہے تھے۔"

آپہونچنا^{۲۰} کنور اودے بہان کا بیاہ^{۲۱} کے
ٹھائٹھ کے ساتھ دولہن کی ڈیوڑھی پر

۱- آ : و ب : دونو	۲- م : کچی	۳- ب : بھولے
۴- آ : اور رام سندر	۵- آ : روپے سے ، ندارد ش :	سزی روپہری
۶- م : لچکیں	۷- آ : پرتیاں	۸- م : ان
۹- ش : نہیں	۱۰- ب و م : ندارد	
۱۱- م : انگڑاتیاں جمہاتیاں	۱۲- م : اور ڈھلی پھرتیاں	
۱۳- م : منڈی	۱۴- (ن) اس ایشن	
۱۵- م : ڈھکی ، ش : سواری سے بھری ہوئی نہ ہو	۱۶- آ : ندارد	
۱۷- م : اسی	۱۸- م : بیٹھی	
۱۹- م : سوہلے	۲۰- م : پہنچنا	۲۱- م : بیاہے

जितने घाट दोनों (१) राज की नादियों में थे पक्की (२) चाँदी के थक्के से होकर लोगों को हक्का बक्का कर रहे थे। निवाड़, मौलिए, (३) बजरे, लचके, मोरपंखी, सोनामुखी स्यामसुन्दर, राम (४) सुन्दर और जितनी ढव की नावें थी, सुथरे रूप (५) से सजी सजाई, कसी कसाई सौ सौ लचके (६) खातियाँ, आतियाँ, जातियाँ लहरातियाँ पड़ी फिरतियाँ (७) थीं। ऊन (८) सब पर यही गवैय्ये, (९) कनचनियाँ रामजनियाँ और (१०) डोमनियाँ, खचाखच भरी अपने अपने करतब में नाचती, गाती बजाती, कूदती फाँदती, घूमें मचातियाँ, अँगड़ातियाँ, जम्हातियाँ (११) अँगलियाँ नचातियाँ उधली, पड़तियाँ (१२) थी। और कोई नाव ऐसी न थी जो सोने रूपे के पत्तों से मँडी (१३) हुई और असावरी (१४) से ढपी (१५) हुई न हो और बहुत सी नावों पर (१६) हिंडोले भी उसी (१७) ढव के, ऊन (८) पर गायनें बैठीं (१८) झूलती हुई सोहले (१९) केदारे और वागेसरी कान्हड़े में गा रहीं थीं दिल वादल से निवाड़ों एके सब झीलों में भी छा रहे थे।

आ पहुँचना (२०) कुँवर उदयभान का ब्याह (२१)
के ठाठ के साथ दुल्हन की ड्योढ़ी पर

(१) अ व ब : दोनो	(२) म : कछी
(३) ब : फुलये	(४) आ : और राम सुन्दर
(५) आ : "रूप से" नहीं है श: सुनेहरी, रूपेहरी	(६) म : लचके
(७) आ : परतियाँ	
(८) म : उन	(९) श : नहीं है ।
(१०) ब व म : नहीं है	(११) म : अँगड़ाइयाँ जगहाइयाँ
(१२) म : और ढीली फिरतियाँ	(१३) म : मंडी
(१४) न : इस उपटन,	
(१५) म : ढकी श : सवारीसे भरी हुवी न हो	
(१६) आ : नहीं है	
(१७) म : इसी	(१८) म : बैठी
(१९) म : झोलहे	(२०) म : पहुँचना
(२१) म : ब्याहने	

اس دھوم دھام کے ساتھ کنور اودے بہان سہرا باندھے^۱ جب دولہن^۲ کے گھر تلک آن پہنچا^۳ اور جو ریتیں اون^۴ کے گھرانے میں ہوتی چلی آتیاں تھیں، ہونے لگیاں، مدن بان رانی کیتکی سے ٹھٹھولی کر کے بولی^۵ لیجیے^۶ اب سکھ سمیٹے بھر بھر جھولی، سر نہوڑاے^۷ کیا بیٹھی^۸ ہو؟ آؤ نہ، ٹک ہم تم مل کے جھ-رو کوں سے اونہیں^۹ جھانکیں، رانی کیتکی نے کہا^{۱۰} نہ ری^{۱۱} ایسی نلجی^{۱۲} باتیں ہم سے نہ کر ایسی^{۱۳} کیا پڑی، جو اس گھڑی ایسی کڑی جھیل کر، ریل پیل کر، اوپٹن^{۱۴} اور تیل پھیل بھرے ہوئے^{۱۵} اون کے جھانکنے^{۱۶} کو جا کھڑی ہوں؟ مدن بان اس رکھائی کو اوڑان^{۱۷} گھائی کی^{۱۸} انٹیوں میں کر بولی^{۱۹}۔

دوہے اپنی بولی کے^{۲۰}

یوں تو دیکھو واچھڑے جسی واچھڑے جی واچھڑے
 ہم سے اب آنے لگی ہیں آپ یوں مہرے کڑے
 چھان مارے بن کے بن تھے آپ نے جن کے لیے
 وہ ہرن جو بن کے مدھ میں ہیں بنے دولہا^{۲۱} کھڑے

۱- م : باندھے	۲- م : دلہن	۳- م : آن پہنچا
۴- م : ان	۵- م : ندارد	۶- م : سر نہوڑانے
۷- م : انہیں	۸- م : اری	
۹- آ : نلج ب : بچ ش : ایسی نیچ	۱۰- ب : ہمیں ایسی م : ایسی ہمیں	
۱۱- م : پیلے میں انہیں - ب و من : اس اوپٹن	۱۲- م : پھیل میں بھری ہوتی ان	
۱۳- آ : جھانکنیں	۱۴- م : اوڑن	
۱۵- م : کے، ش : اوڑن جھائی	۱۶- م : باتوں میں ڈال کر بولی	
۱۷- م : میں، ش : بول چال مدن بان کی اپنی بولی کے دونوں میں		
۱۸- آ و ب : دولہ - م : دولہ		

इस घूम घाम के साथ कुँवर उदयभान सेहरा बाँधे (१) जब दूल्हन (२) के घर तलक आन पहुँचा (३) और जो रीतें उन (४) के घराने में होती चली आतियाँ थीं, होने लगियाँ, मदनवान रानी केतकी से ठिठोली करके बोली, “लीजिए (५) अब सुख समेटिए भर भर झोली ! सिर नेडड़ाये (६) क्या बैठी हो ? आओ न टुक हम तुम मिलके झरो कों से ऊन्हें (७) झाँकेँ” रानी केतकी ने कहा “न री (८) ऐसी निलजी (९) बातें हम से न कर ऐसी (१०) क्या पड़ी, जो इस घड़ी ऐसी कड़ी झेल कर, रेल पेल कर, ऊपटन (११) और तेल फुलेल भरे हुए (१२) उन के झाँकने (१३) को जा खड़ी हों ? ” मदनवान इस रुखाई को उड़ान (१४) घाई की (१५) अँटियों में कर बोली (१६) ।

दोहे अपनी बोली के (१७)

यों तो देखो वा छड़े जी वा छड़े जी वा छड़े
 • • हम से अब आने लगी हैं आप यों मुहरे कड़े
 छान मारे वन के वन थे आप ने जिनके लिए
 वह हिरन जो वन के मध में हैं बने दूल्हा (१८) खड़े

(१) म : बांधे	(२) म : दुल्हन
(३) म : आन पहुँचा	(४) म : उन
(५) म : नहीं है	(६) श : सिर निहुराये
(७) म : उन्हें	(८) म : अरी
(९) आ : नलज, ब : बच, श : ऐसी नीच	(१०) ब : हमें ऐसी म : ऐसी हमें
(११) म : पेल में उठें, ब व मन : इस उबटन	(१२) म : फलील में भरी हुई इन
(१३) आ : झाँकने	(१४) म : ऊड़न
(१५) म : के, श उड़न झाई	(१६) श : बातों में डालकर बोली
(१७) म : में, श : बोल चाल मदन वन की अपनी बोली के दोनों में है ।	
(१८) आ व ब : दूल्हा, म : दूल्हा	

تم نہ جاؤ دیکھنے کو جو اونہیں^۱، کچھ^۲ بات ہے
 جھانکنے^۳ کے دھیان میں ہیں اون کے^۴ سب چھوٹے بڑے
 ہے کہاوت^۵ جی کو بھاوے یوں ہیں^۶ پر منڈیا^۷ ہلائے،
 لے چلیں گے آپ کو، ہم ہیں^۸ اسی دھن پر اڑے
 سانس ٹھنڈی بھر کے رانی کیتکی بولی یہ^۹ سچ
 سب تو اچھا کچھ ہوا، پر اب بکھڑے میں پڑے

واری پھیری ہونا مدن بان کا رانی کیتکی پر اور
 اوس^{۱۰} کی باس^{۱۱} سونگھنا اور اونیدے پن سے اونگھنا

اوس گھڑی کچھ مدن بان کو رانی کیتکی کے مانجھے^{۱۲} کا
 جوڑا اور بھینا بھینا پن اور انکھڑیوں کا لجانا^{۱۳} اور بکھرا^{۱۴} بکھرا جانا
 بھلا لگ گیا، تو رانی کیتکی کی باس سونگھنے لگی اور اپنی آنکھوں
 کو ایسا کر لیا جیسے کوئی اونگھنے لگتا ہے^{۱۵} سر سے لگا پانوں^{۱۶}

۱- م : انہیں ۲- ش : کیا

۳- ش : لے چلیں گی آپ کو ہم ہیں اسی دھن پر اڑے

۴- م : جی کو بھاوے اور یوں منڈیا ہلائے

۵- م : جھانکنے کے دھیان میں ان کے ہیں سب چھوٹے بڑے

۶- م : جھانکنے اس دھیان میں ہیں ان کو

۷- ب : منڈیا ۸- آ : اب تو ہیں دھن

۹- م ، ش : کہ ۱۰- م : اس

۱۱- م : باس کا ۱۲- آ : مانجھے ش : بادلے

۱۳- م : لجانا ۱۴- آ : بکھرا جانا

۱۵- م : کوئی کسی کو اونگھنی لگتی ہے ۱۶- آ و ب : پانوں - م : پانوں

तुम न जावो देखने को जो ऊन्हें, (१) कुछ (२) बात है
 झाँकने (३) के ध्यान में हैं उनके (४) सब छोटे बड़े
 है कहावत "जी को भावे यों है (५) पर मुँडिया (६) हिलाए"
 ले चलेंगे आप को, हम हैं (७) इसी धुन पर अड़े
 साँस ठँड़ी भर के रानी केतकी बोली "यह (८) सच
 सब तो अच्छा कुछ हुआ, पर अब बखेड़े में पड़े।

वारी फेरी होना मदनवान का रानी केतकी पर और
 उस (९) की बास (१०) सूँघना और उनीदेपन से ऊँघना

उस घड़ी कुछ मदनवान को रानी केतकी के भाँझे (११) का
 जोड़ा और भीना भीना पन और अँखड़ियों का लजियाना (१२) और
 विखरा (१३) विखरा जाना भला लग गया, तो रानी केतकी की बास
 सूँघने लगी और अपनी आँखों को ऐसा कर लिया जैसे कोई
 ऊँघने लगता है (१४) सिर से लगा पाँव (१५)

(१) म : उन्हें	(२) श : क्या
(३) श : ले चलेंगी आप को हम हैं इसी धुन पर अड़े
है कहावतजी को भावे और यों मुँडियाहिले
झाँकने के ध्यान में उन के हैं सब छोटे बड़े।	
(४) म : झाँकते इस ध्यान में हैं उन को	(५) म : ही
(६) व : मुँडिया	(७) आ : अब तो है धन
(८) म : श : कि	(९) म : उस
(१०) म : बासका	(११) आ : माँजे, श्या. बादले
(१२) म : लजाना	(१३) आ : विखरा जाना
(१४) म : कोई किसीको ऊँघनी लगनी है	(१५) आ व ब। पावों, म : पाँवों

تک^۱ جوواری پھیری ہو کے تلوے سہلانے^۱ تب لگی^۲ رانی کیتکی
 جھٹ سے دھیمی سی سسکی لچکے کے ساتھ اونٹھی^۳ مدن بان بولی
 میرے ہاتھ کے ٹھوکے سے وہ ہی پانوں^۴ کا چھالا دوکمہ گیا ہوگا
 جو ہرنوں کی ڈھونڈ ڈھانڈہ^۵ میں پڑ گیا تھا۔ ایسی دکھتی چٹکی کی
 چوٹ سے مسوس کر^۶ رانی کیتکی نے کہا کانٹا اڑا تو اڑا اور
 چھالا پڑا تو پڑا، پر نگوڑی تو کیوں میری^۷ پنچھالا ہوئی۔

سراہنا رانی کیتکی کے جو بن کا^۸

رانی کیتکی کا بھلا لگنا لکھنے پڑھنے سے باہر ہے وہ دونوں^۹
 بھوؤں^{۱۰} کی کھچاوٹ اور پتلیوں میں لاج کی سماوٹ اور نوکیلی^{۱۱}
 پلکوں کی^{۱۲} روندھاٹ اور ہنسی کی لگاوٹ^{۱۳} دنتڑیوں میں مسی^{۱۴}
 کی اودھاٹ اور اتنی بات^{۱۵} پر روکاوٹ سے ناک اور تیوری چڑھا
 لینا اور سہلیوں کو^{۱۶} گالیاں دینا اور چل نکلنا^{۱۷} اور ہرنیوں^{۱۸} کے
 روپ سے کرچھالیں مار کر پڑے^{۱۹} اوچھلنا، کچھ کہنے میں نہیں آنا۔

۱- م: ندارد ۲- ش: لگی تب

۳- م: دھیمے سے ہنس کے اٹھی ۴- آ و م: پانو

۵- م: دھونڈا دھونڈہ ۶- آ: میں کہا سے پہلے مسوس کر، ۷

۷- م: میرا

۸- ب: میں یہ عنوان داخل عبارت ہے اور پیرا گراف کے آغاز کے لفظ رانی کیتکی

کا، کی جگہ ربط کے لیے ب میں اور، پایا جاتا ہے

۹- آ و ب: دو تو ۱۰- ش: بھنور

۱۱- م: نکلی ۱۲- آ: اور ہنسی کی لگاوٹ، ندارد

۱۳- م: مسیوں کے ۱۴- ب و م، ش: اتنی سی رکاوٹ سے

۱۵- م: کا ۱۶- آ: چل نکلنا، ندارد

۱۷- م: ہرنوں ۱۸- م: مار برے، ش: مار کر برے

तक (१) जो वारी फेरी होके तलवे सहलाने (१) तब लगी (२) रानी केतकी झट से धीमी सी सिसकी लचके के साथ उठी (३) मदनवान बोली "मेरे हाथ के ठोके से वह ही पाँवों (४) का छाला दुख गया होगा, जो हिरनों की ढूँढ ढाँढ (५) में पड़ गया था "। ऐसी दुखती चुटकी की चोट से मसोस कर (६) रानी केतकी ने कहा "काँटा अड़ा तो अड़ा और छाला पड़ा तो पड़ा पर निगोड़ी तू क्यों मेरी (७) पनछाला हुई । "

सराहना रानी केतकी के जोबन का (८)

रानी केतकी का भला लगना लिखने पढ़ने से बाहर है। वह दोनों (९) भवों (१०) की खिचावट और पुतलियों में लाज की समावट और नोकेली (११) पलकों की (१२) रूँदाहट और हँसी की लगावट (१२) दंतड़ियों में मिस्सी (१३) की उदाहट और इतनी वांत (१४) पर रुकावट से नाक और त्यूरी चढ़ा लेना और सहेलियों को (१५) गालियाँ देना ओर चल निकलना (१६) और हरिनियों (१७) के रूप से करछालें मार कर पडे (१८) ओछलना, कुछ कहने में नहीं आता ।

(१) म : नहीं है	(२) श : लगीतब :
(३) म : धीमे से हँस के-उठी	(४) आ व म : पाँव
(५) म : धूँडा धुन्ध	(६) आ : मे कहा से पहले "मसोस कर" है ।
(७) म : मेरा	
(८) व : में यह शीर्थक शामिल है और पैराग्राफ के शुरू के शब्द "रानी केतकी का" की जगह जोडने के लिए व में "और" पाया जाता है ।	
(९) अ व ब : दोनो	(१०) श : भवों
(११) म : नुकीली	(१२) आ : "और हँसी की लगावट" नहीं है ।
(१३) म : मसियों के	(१४) ब व म श : इतनी सी एकावट से
(१५) म : का	(१६) आ : "चल निकलना" नहीं है
(१७) म : हिरनो	(१८) म : मार परे श : मारकर परे

سراہنا کنور جی کے جوہن کا

کنور اودے بہان کے اچھے پنے^۱ میں کچھ چل نکلنا کس سے
 ہو سکے^۲؟ ہوئے^۳ رے! اون^۴ کے اوہار کے دنوں کا سہانا پن اور
 چال ڈھال کا اچھن بچھن^۵ اوٹھتی ہوئی کونپیل کی^۶ پھن، اور مکھڑے
 کا گدرا یا ہوا جوہن، جیسے بڑے تڑکے^۷ ہرے بھرے پہاڑوں کی
 گود سے^۸ سورج کی کرن نکل آتی ہے، یہی روپ تھا۔ اون^۹ کی
 بھیگتی^۹ مسوں سے رس کا ٹپکا پڑنا اور اپنی پرچھائیں دیکھ کر اکڑنا۔
 جہاں جہاں^{۱۰} چھانہ تھی^{۱۱} اوس^{۱۲} کا ڈول ٹھیک ٹھاک، اون کے
 پانوں^{۱۳} تلے جیسے دھوپ تھی^{۱۴}۔

دولہا^{۱۵} اودے بہان کا سنگاسن پر بیٹھنا^{۱۶}

دولہا^{۱۷} اودے بہان سنگاسن پر بیٹھا، اور^{۱۸} ادھر ادھر^{۱۸}
 راجا^{۱۹} اندر اور جوگی مہندر گر جم گئے اور^{۲۰} دولہا^{۲۱} کا باپ اپنے
 بیٹے کے پیچھے مالا لیے کچھ کچھ گنگنا نے لگا اور ناچ

۱- م : پن	۲- م : کسی سے ہو نہ سکے
۳- م : ہامے	۴- م : ان کی
۵- م : بچھن	۶- ش : کالی پھن
۷- ش : دھندلے کے ہرے بھرے	۸- م : ندارد
۹- آ : بھیگی	۱۰- م : تھاں
۱۱- م : ندارد	۱۲- م : اس
۱۳- آوب : پانو	۱۴- آوب : تھا
۱۵- ب : دولہ	۱۶- آ : سنگاسن پر بیٹھا دولہا اودے بہان کا
۱۷- آوب : دولہ	۱۸- م : ادھر
۱۹- م : راجہ	۲۰- م : ندارد
	۲۱- آوب : دولہ

सराहना कुँवरजी के जोवन का

कुँवर उदयभान के अच्छे पने (१) में कुछ चल निकलना किस से हो सके (२) होवे (३) रे ! ऊन (४) के उभार के दिनों का सुहानापन और चाल ढाल का अच्छन वच्छन (५) उठती हुई कोंपल की (६) फवन, और मुखड़े का गदराया हुआ जोवन, जैसे वड़ तड़के (७) हरे भरे पहाड़ों की गोद से (८) सूरज की किरन निकल आती है, यही रूप था । ऊन (४) की भीगती (९) मसों से रस का टपका पड़ना और अपनी परछाई देखकर अकड़ना । जहाँ जहाँ (१०) छाँह थी, (११) उस (१२) का डौल ठीक ठीक, उनके पाँवों (१३) तले जैसे धूप थी । (१४)

दूल्हा (१५) उदयभान का सिगासन पर बैठना (१६)

दूल्हा (१७) उदयभान सिगासन पर बैठा, और (११) इधर ऊधर (१८)

राजा (१९) इन्दर और जोगी महेन्दर गिर जम गये और (२०) दूल्हा (२१) का बाप अपने बेटे के पीछे माला लिए कुछ कुछ गुनगुनाने लगा और नाच

(१) म : पन

(२) म : किसीसे हो ना सके

(३) म : हाय

(४) म : उन की

(५) म : पच्छन

(६) श : काली फवन

(७) श : धुंदले के हरे भरे

(८) म : नहीं है

(९) आ : भीगी

(१०) म : तहाँ

(११) म : नहीं है

(१२) म : उस

(१३) आ व व : पाँव

(१४) आ व व : था

(१५) व : दूल्हा

(१६) आ : सिगासन पर बैठना दूल्हा उदयभान का

(१७) आ व व : दूल्हा

(१८) म : उधर

(१९) म : राजा

(२०) म : नहीं है

(२१) अ व व व म : दूल्हा

لگا ہونے اور ادھر میں جو اوژن کھٹولے اندر کے اکھاڑے کے
 تھے، سب کے سب اوسی^۱ روپ سے چہت باندھے ہوئے تھر کا
 کیے۔ مہارائیاں دونوں^۲ سمدھنیں^۳ بن کے^۴ آپس میں ملیاں چلیاں^۵
 اور دیکھنے دا کہنے کو کوٹھوں پر چندن کے کواڑوں کے اڑتلوں
 میں آبیٹھیاں۔ سانگ^۶، سنگیت، بھنڈتال، رھس^۷ ہونے لگا۔ جتنے
 راگ اور راگنیاں تھیں: یمن^۸ کلیان، سُدھ کلیان^۹، ججونتی^۹، کانہڑا^{۱۰}،
 کھنجاچ^{۱۱}، سوہنی، پرج^{۱۲}، بھاگ^{۱۲}، سوہرٹ، کانگڑا، بھروی^{۱۳}،
 کھٹ لٹ، بھروں، روپ پکڑے ہوئے سچ میچ کے جیسے گانے
 والے ہوتے ہیں، اوسی^{۱۴} روپ سے اپنے اپنے سمیں^{۱۵} پر گانے
 لگے اور گانے لگیاں۔ اوس^{۱۶} ناچ کا جو بھاو تاو رچاوت کے
 ساتھ ہوا کس کا منہ^{۱۷} جو کہہ سکے؟ جتنے مہاراجا^{۱۸} جگت پرکاس
 کے سکھ چین کے گھر تھے: مادھو بلاس، رس دھام، کشن نواس،
 مچھی بھون، چندر بھون، سب کے سب لپے سے لپیٹے^{۱۹} اور

-
۱- م : اس	۲- آوب : دونو
۳- ب : سمدھن	۴- م : ندارد
۵- ب : چلیاں	۶- ش : سوانگ
۷- ش : ہنسی ہونے لگی	
۸- ش : ایمن کلیان، سدھ کلیان، جھنجھوٹی، کنہاڑا، کھنجاچ، سوہنی، پرج، بھاگ، سوہرٹ، کانگڑا، بھروی، گیت، لٹ بھرو	
۹- م : جھجونتی	۱۰- م : کانڑا
۱۱- م : کھنجاچ	۱۲- م : پرج
۱۳- م : بھروں	۱۴- م : اسی
۱۵- م : سمے	۱۶- م : اس
۱۸- م : وہاں۔ ب : میں دو تین لفظوں کی جگہ سادہ چھوڑی گئی ہے	۱۷- م : مونہ
۱۹- ب و م : لپی	

लगा होने और ईघर में जो उड़न खटोले इन्दर के अखाड़े कें थे, सब के सब उसी (१) रूप से छत बाँधे हुए थिरका किए। महारानियाँ दोनों (२) समधिनें (३) वन के (४) आपस में मिलियाँ चलियाँ और देखने दाखने को कोठों पर चन्दन के किवाड़ों के आड़तलों (५) में आवैठियाँ। साँग (६) संगीत, भँडताल, रहस (७) होने लगा। जितने राग और रागिनियाँ थीं : यमन (८) कल्यान, सुध कल्यान, (४) जजवंती, (९) कान्हड़ा (१०), खँवाच ११), सोहनी, परज (१२), विहाग, सोहरट, कालिंगड़ा, भैरवी, (१३) खटललित, भैरों, रूप पकड़े हुए सचमुच के जैसे गाने वाले होते हैं उसी (१४) रूप से अपने अपने समय (१५) पर गाने लगे और गाने लगियाँ। उस (१६) नाच का जो भाव ताव रचावट के साथ हुआ, किसका मुँह (१७) जो कह सके ? जितने महाराजा (१८) जगत परकास के सुख चैन के घर थे : माघो विलास, रसधाम, किसन निवास, मच्छीभवन, चन्दरभवन, सब के सब लप्पे से लपेटे (१९) और

(१) म : उस	(२) आ व व : दोनों
(३) व : समाधिनें	(४) म : नहीं है
(५) व : चलियाँ	(६) श : स्वाँग
(७) श. : हँसी होने लगी	(८) श : ईमन कल्यान सुध कल्याण
(९) म : झजोंटी	झिझोटी, कन्हड़ा, खम्माव,
(१०) म : काँडा	सोहनी, परच विहाग, सोरछ,
(११) म : खमाच	कालेगड़ा भैरवी गीत, ललिता भैरों
(१२) म : परच	
(१३) म : भैरवी	(१४) म : उसी
(१५) म : समय	(१६) म : उस
(१७) म : मुँह	(१८) म : वहाँ, व : में दो तीन शब्दों
(१९) व व म : लिपटी	की जगह सादा छोड़ी गयी है

سچے موتیوں کے جھالریں اپنی اپنی گانٹھ میں سمیٹے ہوئے ایک پہن^۱ کے ساتھ متوالوں کے روپ سے جھوم جھوم^۲ بیٹھنے والوں کے مونہ^۳ چوم رہے تھے بیچوں بیچ اون^۴ سب گھروں کے ایک آرسی دھام^۵ بنایا تھا، جس کی چھت اور کواڑ اور آنگن میں آرسی چھت^۶ کہیں^۷ لکڑی اینٹ پتھر کی^۸ پٹ، ایک اونگلی کے پورے بھر^۹ نہ تھی چاندنی^{۱۰} کا جوڑا پہنے ہوئے چودھویں رات جب گھڑی چم ایک رات^{۱۱} رہ گئی^{۱۲} تب رانی کیتکی سی دولہن^{۱۳} کو اوسی^{۱۴} آرسی بھون میں بٹھا^{۱۵} کر دولہا^{۱۶} کو بلا بھیجا۔ کنور اودے بھان کنھیا بنا ہوا سر پر مکٹ دھرے سہرا باندھے^{۱۷} اوسی^{۱۸} تڑاوے اور جگھٹ کے ساتھ چاند سا مکھڑا لیے جا پہنچا^{۱۹} جس جس ڈھب سے بامہن اور پنڈت کہتے گئے اور جو^{۲۰} جو مہاراجوں میں ریتیں ہوتی^{۲۱} چلی آتیاں تھیں، اوسی^{۱۸} ڈول سے اوسی^{۱۸} روپ سے بھونری^{۲۱} گٹھ جوڑا سب کچھ ہولیا۔

- ۱- ش : بھیس کے ساتھ متوالوں کے بیٹھنے والوں کے منہ چوم رہے تھے۔
 ۲- من : جام
 ۳- م : منہ
 ۴- م : ان
 ۵- م : دھام
 ۶- ش : چھت
 ۷- م : وہاں - ب : میں دو تین لفظوں کی جگہ سادہ چھوڑی گئی ہے
 ۸- م : کے
 ۹- آوب : برابر
 ۱۰- م : جالی
 ۱۱- ب و م : ندارد
 ۱۲- ش : چاندنی سا جوڑا پہنے تب رات گھڑی ایک رہ گئی تھی
 ۱۳- م : دلہن
 ۱۴- م : اس
 ۱۵- م : بیٹھا
 ۱۶- م : دولہ
 ۱۷- م : باندھے
 ۱۸- م : اسی
 ۱۹- م : پہنچا - ب : پہنچا
 ۲۰- ب : میں دو تین لفظوں کی جگہ سادہ
 ۲۱- ا : بھونری
 چھوڑ دی گئی ہے

सच्चे मोतियों के झालरें अपनी अपनी गाँठ में समेटे हुए एक फवन (१) के साथ मतवालों के रूप से झूम झूम (२) बैठने वालों के मुँह (३) चूम रहे थे बीचों बीच उन (४) सब घरों के एक आरसी धाम (५) बनाया था, जिसकी छत और किवाड़ और आँगन में आरसी छत, (६) कहीं (७) लकड़ी ईंट पत्थर की (८) पुट, एक ऊँगली के पौरे भर (९) नथी। चाँदनी (१०) का जोड़ा पहने हुए चौदहवीं रात जब घड़ी छ एक रात (११) रह गई, (१२) तब रानी केतकी सी दूल्हन (१३) को उसी (१४) आरसी भवन में बिठा (१५) कर दूल्हा (१६) को बुलाभेजा। कुँवर उदयभान कन्हैया बना हुआ सिर पर मुकुट धरे सेहरा बाँधे (१७) उसी (१८) तड़ावे और जमघट के साथ चाँद सा मुखड़ा लिए जा पहुँचा (१९) जिस जिस ढव से वाम्हन और पंडित कहते गये और जो (२०) जो महाराजों में रीतें होती (२०) चली आतियाँ थीं, उसी (१८) डौल से उसी (१८) रूप से मँवरी (२१) गठ जोड़ा सब कुछ हो लिया।

-
- (१) श भेस के साथ मतवालों के बैठने वालों के मुँह चूम रहे थे
 (२) म न : जाम (३) म : मुँह
 (४) म : उन (५) म : धाम
 (६) श : छुट (७) म : वहाँ, ब : में दो तीन शब्दों की जगह सादा छोड़ी गई है
 (८) म : के (९) आ व ब : बराबर,
 (१०) म : जाली (११) ब व म : नहीं है
 (१२) श : चाँदनी सा जोड़ा पहने तब रा घड़ी एक तरह गई थी ।
 (१३) म : दूल्हन (१४) म : उस
 (१५) म : बैठा (१६) म : दूल्हा
 (१७) म : बाँधे (१८) म : उसी
 (१९) म : पहुँचा, ब : पुहचा (२०) ब : में दो तीन शब्दों की जगह सादा छोड़ दी गयी है
 (२१) आ : भौरी

دوہے^۱ اپنی بولی کے :

اب اودے بھان اور رانی کیتکی دونوں^۲ ملے

آس کے جو پھول کھلانے^۳ ہوئے تھے پھر کھلے

چین ہوتا ہی نہ تھا جس ایک کو اوس^۴ ایک بن

رہنے سہنے سو لگے آپس میں اپنے رات دن

اے کھلاڑی، یہ بہت تھا کچھ نہیں تھوڑا ہوا

آن کر آپس میں جو دونوں^۵ کا گٹھ جوڑا ہوا

چاہ کے ڈوبے ہوئے، اے میرے داتا سب تریں

دن پھرے جیسے اونہوں^۶ کے ویسے سب کے^۷ دن پھریں^۸

وہ^۹ اوڑن کھٹولے والیاں جو ادھر میں چھت باندھے ہوئے تھہرک

رہی تھیں، بھر بھر جھولیاں اور مٹھائیاں ہیرے اور موتیوں سے بچھاور

کرنے کے لیے اوتر آئیاں اور اوڑن کھٹولے جیوں کے تیسوں^{۱۰}

ادھر میں^{۱۱} چھت باندھے ہوئے کھڑے رہے۔ دولہا دلہن^{۱۲} پر

۲- آ و ب : دونو

۱- م : میں نہیں ے

۴- م : اس

۳- م : کھلانے

۶- م : انہوں

۵- آ : دونوں کے

۷- ب : ویسے ہی اپنے - م : ایسے اپنے

۸- م : دن پھرے جیسے انہوں کے ویسے دن اپنے پھریں

۱۰- ب و م : جیوں کے تیسوں

۹- م : وے

۱۲- م : دولہ دلہن

۱۱- آ : ادھر میں ، ندارد

दोहे (१) अपनी बोली के :

अब उदयभान और रानी केंतकी दोनों (२) मिले
आस के जो फूल कुम्हलाए (३) हुए थे फिर खिले
चैन होता ही न था जिस एक को उस (४) एकविन
रहने सहने सो लगे आपस में अपने रात दिन
ऐ खिलाड़ी, यह बहुत था कुछ नहीं थोड़ा हुआ
आन कर आपस में जो दोनों (५) का गठ जोड़ा हुआ
चाह के डूबे हुए, ऐ मेरे दाता सब तिरें
दिन फिरे जैसे ऊन्हों (६) के वैसे सब के (७) दिन फिरें (८)

वह (९) उड़न खटोले वालियाँ जो अधर में छत बाँधे हुए
थिरक रही थीं, भरभर झोलियाँ और मिठाईयाँ हीरे और मोतियों से
निछावर करने के लिए उतर आइयाँ और उड़न खटोले ज्यों के त्यों (१०)
अधर में (११) छत बाँधे हुए खड़ रहे । दूल्हा-दूल्हन (१२) पर

(१) श : में नहीं है ।

(२) आ व व : दोनों

(३) म : कुमलाएँ

(४) म : उस

(५) आ : दोनों के

(६) म : ऊन्हों

(७) व : वैसे ही अपने, म : ऐसे अपने

(८) श : दिन फिरे जैसे इन्हों के वैसे
दिन अपने फिरे ।

(९) म : वे

(१०) व व म : ज्यों के त्यों

(११) आ : "अधरमें" नहीं है ।

(१२) म : दूलाह, दुलहन

سے سات سات^۱ واری پھرے ہوتے ہیں^۲ پس پس گئیاں اور^۳ اون^۴ سبھوں کو ایک چُکٹی^۵ سی لگ گئی۔ راجا^۶ اندر نے^۷ دولہن^۸ کی مونہ^۹ دکھائی^{۱۰} میں ایک ہیرے کا اکڈال چہر کھٹ اور ایک پیڑھی^{۱۱} پکھراج کی دی اور ایک پارجات کا پودھا جس سے^{۱۲} جو پھل^{۱۳} مانگیے^{۱۴} سوھی ملے، دولہن^۸ کے سامنے لگا دیا، اور ایک کام دھین گائے کی پٹھیا^{۱۵} بھی اوس^{۱۶} کے نیچے باندھ دی، اور اکیس لونڈیاں اونہیں^{۱۷} اوڑن کھٹولے والیوں میں^{۱۸} سے چن کے اچھی سے اچھی ستھری سے ستھری^{۱۹} گاتی بجاتیاں سیتی پروتیاں^{۲۰} سگھڑ سے سگھڑ^{۲۱} سو نہیں اور اونہیں^{۲۲} کہہ دیا «رانی کیتی جھٹ اون^{۲۳} کے دولہا^{۲۴} سے کچھ بات چیت نہ رکھیو تمہارے کان پہلے^{۲۵} ہی مروڑے دیتا ہوں، نہیں تو سب کی سب پتھر کی مورتیں بن جاؤ گی اور اپنا کیا آپ پاؤ گی،

۲- م : ہوتے ہیں

۱- م : ساتھ ساتھ

۴- م : ان

۳- آ : ندارد

۶- م : راجہ

۵- م : چپکی، ٹس : چپکی

۸- م : دلہن

۷- ب : ندارد

۱۰- م : دیکھائی

۹- م : منہ

۱۲- ب : نے

۱۱- ٹس : پیڑھی

۱۴- م : مانگیے

۱۳- م : ندارد

۱۶- م : اس

۱۵- ٹس : پٹھیا بچھیا

۱۸- ب و م : ندارد

۱۷- م : انہیں

۲۰- ٹس : اور سگھڑ سے اسگھڑ

۱۹- ب : ندارد

۲۲- م : دولہ

۲۱- م : ان

۲۳- م : سے

से सात सात (१) वारी फेरे होने में (२) पिस पिस
 गईयाँ और (३) ऊन (४) सभों को एक चक्की (५) सी लग गई ।
 राजा (६) इन्दर ने (७) दूल्हन (८) की मूँह (९) दिखायी (१०) में
 एक हीरे का इकडाल छपरखट और एक पेड़ी (११) पुखराज की दी और
 एक पारजात का पौधा जिस से (१२) जो फल (१३) माँगिए (१४)
 सो ही मिले, दूल्हन (८) के साम्हने लगा दिया, और एक कामधेन गाय
 की पठिया (१५) भी ऊस' (१६) के नीचे बाँध दी, और इक्कीस लौंडियाँ
 ऊन्हीं (१७) उड़न खटोले वालियों में (१३) सेचुन के अच्छी
 सी अच्छी सुथरी से सुथरी (१८) गाती वजातियाँ, सीती
 पिरोतियाँ, (१९) सुघड़ (२०) से सुघड़ (२०) सौंपीं और ऊन्हें (१७) कह
 दिया "रानी केतकी छुट ऊन (२१) के दूल्हा (२२) से कुछ बातचीत न
 रखियो, तुम्हारे कान पहले (२३) ही मरोड़े देता हूँ, नहीं तो सब की
 सब पत्थर की मूरतें बन जाओगी और अपना किया आप पावोगी ।

(१) म : साथ साथ	(२) म : होने है
(३) आ : नहीं है ।	(४) म : उन
(५) म : हिचकी, श्या : चुपकी	(६) म : राजः
(७) ब : नहीं है	(८) म : दुलहन
(९) म : मूँह	(१०) म : दिखाई
(११) श : पेड़ी	(१२) ब : ने
(१३) म : नहीं है	(१४) म : मांगे
(१५) श : पठीया बछिया ।	(१६) म : उस,
(१७) म : उन्ही	(१८) ब व म : न हीं है
(१९) ब : नहीं है	(२०) श : और खुघर से सुघर
(२१) म : उन	(२२) म : दूल्हः
(२३) म : से	

اور گسائیں^۱ مہندر گر جی^۲ نے باون تولے پاو رتی^۳ جسے کہتے ہیں اور سنتے ہیں^۴ اوس^۵ کے اکیس چٹکی آگے رکھے اور^۶ کہا: ” یہ بھی ایک کھیل ہے جب چاہیے تو بہت سا تانبا گلا کے ایک اتنی سی چٹکی^۷ چھوڑ دیجیے گا، کنچن ہو جائے گا، اور جوگی جی^۸ نے یہ سبھوں سے کہدیا: ” جو لوگ اون^۹ کے بیاہ میں جا کے ہیں، اون^۹ کے گھروں میں چالیس^۸ دن رات سونے کی ٹڈیوں^{۱۰} کے روپ میں^{۱۱} ہن برسوں، اور جب تک جئیں، کسی بات کو پھر نہ ترسیں۔“

نو لاکھ ننانوے^{۱۲} گائیں سونے روپے کی سنگوٹیوں^{۱۳} کی، جزا و گنا پہنے ہوئے، گھنگھرو^{۱۴} جھنجھناتیاں، بامہنوں کو دان ہوئیں، اور سات برس کا پیسا سارے راج کو چھوڑ دیا گیا^{۱۵} بائیس سے^{۱۵} ہاتھی اور چھتیس سے^{۱۵} اونٹ روپوں کے توڑے لدے ہوئے^{۱۶} لٹا دیے۔ کوئی اوس^{۱۷} بھڑ بھاڑ میں دونوں^{۱۸} راج کا رہنے والا ایسا نہ رہا جس کو گھوڑا جوڑا، روپوں کا توڑا سونے کے^{۱۹} جزا و کڑوں کی جوڑی نہ ملی ہو۔

۱ - ب : کشائیں	۲ - م : گرو جی
۳ - ش : جو اوس کی اکیس چٹکی آگے رکھی ہیں	۴ - ب و م : رتی جو کہتے ہیں
۵ - م : اس	۶ - م : رکھ کے کہا
۷ - م : اس کی	۸ - م : ندارد، ش : چالیس دن چالیس رات
۹ - م : ان	۱۰ - ش : ندیوں
۱۱ - ش : منی	۱۲ - ب : ننانوے، م : ننانوے
۱۳ - م : سنگوٹیوں - ش : سنگوریوں	۱۴ - ب و م : گھنگھرو
۱۵ - م : سو	۱۶ - م : لدے ہوئے روپوں کے
۱۷ - م : اس	۱۸ - آ و ب : دونوں
	۱۹ - م : کی

और गुसाईं (१) महेन्द्रगिर जो (२) ने बावन तोले पाव रत्ती (३) जिसे कहते हैं और सुनते हैं (४) ऊस (५) के अक्कीस मटके आगे रखे और (६) कहा : “यह भी एक खेल है, जब चाहिए तो बहुत सा ताँवा गला के एक इतनी सी चुटकी (७) छोड़ दीजाएगा, कन्चन हो जायेगा,” और जोगी जी (८) ने यह समों से कह दिया : “जो लोग ऊन (९) के व्याह में जागे हैं, ऊन (९) के घरों में चालीस (८) दिन रात सोने की टिट्टियों (१०) के रूप में हुन वरसें (११) और जबतक जियें किसी बात को फिर न तरसें । ”

नौ लाख निन्यानवे (१२) गायें सोने रूपे की सिंगोटियों (१३) की जड़ाऊ गहना पहने हुए, घुंघरू (१४) झंझनातियाँ, वाम्हनों को दान हुड़ी और सात वर सका पैसा सारे राज को छोड़ दिया गया (८) “वाईससे (१५) हाथी और छतीस से (१५) ऊँट रूपों के तोड़े लदे हुए (१६) लुटा दिए । कोई ऊस (१७) भीड़ भाड़ में मै दोनों (१८) राज का रहनेवाला एसा न रहा जिस को घोड़ा जोड़ा, रूपों का तोड़ा, (सोने के (१९) जड़ाऊ कड़ो की जोड़ी न मिली हो ।

-
१) व : किशाने	(२) म : गुरुजी
(३) श : जो उसकी अक्कीस चुटकी आगे रखी	
(४) व व म : रत्ती जो कहते हैं	(५) म : उस
(६) म : रख के कहा	(७) म : उसकी
(८) म : नहीं है, श: चालिस दिन चालिस रात	
(९) म: ऊन	(१०) श : नदियों
(११) श : मनि	(१२) व : निनानवे : निनानवे
(१३) म : सिवाईयो, श: संगोरियों	(१४) व व म : घुंघरू
(१५) म : सौ	(१६) म : लदे हुए रूपों के
(१७) म : उस	(१८) आ व व : दोनों
(१९) म : की	

اور مدن بان چھٹ دولہا^۱ دولہن کے^۲ پاس کسی کا ہوا^۳ نہ تھا
 جو بن بلائے چلی جائے،^۴ بن بلائے دوڑی آئے تو وہی آئے اور
 ہنسائے^۵ تو وہی ہنسائے۔ رانی کیتکی کے چھیڑنے کو اون^۶ کے
 کنور اودے بھان کو کنور^۷ کیوڑا^۸ جی کہہ کے پکارتی تھی اور
 اوسی^۹ بات کو سو سو روپ سے سنواری تھی۔

دوہے^{۱۰} اپنی بولی کے

گھر بسا جس رات اونہوں^{۱۱} کا تب مدن بان اوس^{۱۲} گھڑی
 کہ گئی دولہا^{۱۳} دولہن^۲ کو ایسی سو باتیں کڑی
 پاس پا کر کیوڑے کی کیتکی کا جی ~~کھلا~~
 سچھے ان دونوں^{۱۴} جنوں کو اب کسی کی کیا پڑی
 کیا نہ آئی لاج کچھ اپنے پرانے کی؟ اجی
 تھی ابھی اوس^{۱۳} بات کی ایسی بھلا^{۱۵} کیا ہر بڑی

-
۱ - ب : دولہ - م : دولہ دلہن	۲ - م : ندارد
۳ - من : ہیاو	۴ - آ : و بن بلائے چلی جائے، : ندارد
۵ - م : ہنساوے	۶ - م : ان
۷ - ب : ندارد	۸ - م : کنورا
۹ - م : اسی	۱۰ - من : دوہرا
۱۱ - م : انہوں	۱۲ - م : اس
۱۳ - آ : دولہ	۱۴ - آ و ب : دونوں
۱۵ - م : ابھی	

और मदनवान छुट दूल्हा (१) दुल्हन के (२) पास किसी का हवाव (३) न था जो विन बुलाये चली जाये, (४) विने बुलाये दौड़ी आये तो वही आये और हँसाये (५) तो वही हँसाये । रानी केतकी के छेड़ने को उन (६) के कुँवर उदयभान को कुँवर (७) केवड़ा (८) जी कहके पुकारती थी और ऊसी (९) बात को सौ सौ रूप से सँवारती थी ।

दोहे (१०) अपनी बोली के

घर वसा जिस रात ऊन्हों (११) का तब मदनवान ऊस (१२) घड़ी कह गई दूल्हा (१३) दुल्हन (२) को ऐसी सौ बातें कड़ी वास पाकर केवड़े को केतकी का जी खिला सच है, इन दोनों (१४) जनों को अब किसी की क्या पड़ी क्या न आई लाज कुछ अपने पराये की ? अजी थी अभी ऊस (१२) बात की ऐसी भला (१५) क्या हरवड़ी

-
- (१) व : दूल्हा, म: दूल्हा - दुल्हन (२) म : नहीं है
 (३) म न : हियाव
 (४) आ : "विन बुलाये चली जाये" नहीं है ।
 (५) म : हँसावे (६) म : उन
 (७) व : नहीं है (८) म : कुँवरा
 (९) म : उसी (१०) श : दोहरा
 (११) म : ऊन्हों (१२) म : उस
 (१३) आ : दूल्हा: (१४) आ व व : दोनों
 (१५) म : अभी

مسکرا کر تب دوطن نے اپنے گھونگٹ سے کہا:
'موگرا سا ہو کوئی، کھولے جو تیری گلجھڑی'
جی میں آتا ہے ترے ہونٹھوں^۲ کو مل ڈالوں ابھی
بل بے، اے رنڈی، ترے دانتوں کی مسی کی ڈھڑی،

۱- م: میں اس شعر کی جگہ عنوان کے طور پر صرف یہ ہے:
('دوطن نے اپنے گھونگٹ سے کہا،
۲- م: ہونٹھوں

मुस्कुराकर तव दुल्हन ने अपने घूँघट से कहा ।
“मोगरा सा हो कोई, खोले जों तंरी गुलझड़ी” (१)।
जी में आता है तेरे होंठों (२) को मल ड़ालूँ अभी
विल बे, ऐ रंडी, तेरे दाँतों की मिस्सी की धुड़ी ।

(१) म : में इस कविता की जगह शीर्थक की झाँकि केवल यह है ।

“दुल्हन ने अपने घूँघट से कहा ”

(२) म : होंठों

شبداولى

शब्दावली

شہد اولی

صفحہ	لفظ/ فقرے	مطلب
68	۱- مرجھکا کر ناک رگڑتا ہوں ۲- اپنا بنانے والا ۳- آتیاں جاتیاں جو سانس ہیں، اس کے بن دھیان سب یہ پھانسیں ہیں۔ ۴- اوس پھل کی مٹھائی چکھے جو بڑوں سے بڑوں اگلوں نے چکھی ہے۔ ۵- مٹی کا باسن ۶- کھار کے کرتب مرجھکانے کے ساتھ دانا کے بھیجے ہوئے پیارے جو تو نہ ہوتا تو میں کچھ نہ بناتا	پوجتا ہوں، عبادت کرتا ہوں (نماز پڑھتا ہوں)۔ خدا، ایشور جو سانسیں آجا رہی ہیں بغیر خدا کو یاد کیسے سب پھانسیں یا کانٹا ہیں۔ اگلے لوگ خدا کی یاد کی وجہ سے کامیاب ہوئے۔ انسان خدا کی قدرت عبادت یا پرارتھنا کے ساتھ حضرت محمد (ص) صوفیوں کے قول کی طرف اشارہ ہے جس کا مطلب ہے کہ اگر خدا کو حضرت محمد (ص) کو پیدا کرنا نہ ہوتا تو دنیا نہ بنانا۔ حضرت محمد (ص) کے چچیرے بھائی حضرت علی کی طرف اشارہ ہے جن سے حضرت محمد (ص) کی بیٹی حضرت فاطمہ کا بیاہ ہوا تھا۔
70	اس کا چچیرا بھائی جسکا بیاہ اس کے گھر میں ہوا۔	حضرت محمد (ص) کے چچیرے بھائی حضرت علی کی طرف اشارہ ہے جن سے حضرت محمد (ص) کی بیٹی حضرت فاطمہ کا بیاہ ہوا تھا۔
72	باہر کی بولی گنواہی کھٹ راگن اچھے اچھوں سے جہانہ کسی کی نہ دے ٹھنڈی سانس کا ٹھوکا کھا کر	بدیمی زبان، عربی فارسی سے مراد ہے عام بول چال کی زبانیں بکھیرا لایق، شریف کسی کا اثر نہ ہو ٹھنڈی سانس کا مطلب سمجھ کر

शब्दावली

सफहा	लफज / फिकरे	मतलब
६९	<p>सिर झुकाकर नाक रगड़ता हूँ अपना बनाने वाला आतियाँ, जातियाँ, जो साँसे हैं, उसके बिनध्यान सब ये फाँसें हैं। उस फल की मिठाई चक्खें जो बड़ों से बड़ों ने अगलों चक्खी है। मिट्टी का वासन कुम्हार के कर्तब</p>	<p>पूजता हूँ, इबादत करता हूँ, सिजदा करता हूँ, खुदा, ईश्वर. जो साँसे आजा रही है, वगैर खुदा को याद किये सब फाँसें या कांटा है. अगले लोग खुदा की याद की वजह से कामियाब हुए ! इन्सान खुदा की क़ुदरत !</p>
७१	<p>सिर झुकाने के साथ दाता के भेजे हुयं प्यारे को जो तू नहोता, में कुछ न बनाता</p> <p>उस का चचेरा भाई जिसका ब्याह उसके घर में हुआ</p>	<p>इबादत, प्रार्थना के साथ हज़रत मुहंमद को सूफी क़ैल की तरफ इशारा है जिसका मतलब है कि अगर खुदा को हज़रत मुहंमद को पैदा करना न होता तो दुनिया भी न होती ! हज़रत मुहंमद के चचेरे भाई हज़रत अली की तरफ इशारा है जिन से हज़रत मुहंमद की बेटी हज़रत फातिमा का ब्याह हुआ था ! विदेशी ज़बान (अरबी और फारसी से मुराद है ! आम बोलचाल की ज़बान बखेड़ा लायक, शरीफ़ किसी का असर न हो ठण्डी साँस का मतलब समझकर</p>
७३	<p>बाहर की बोली</p> <p>गँवारी खट्वाग अच्छे अच्छों से छाँह किसी की न दे ठण्डी साँस का ठोका खा कर</p>	<p>विदेशी ज़बान (अरबी और फारसी से मुराद है ! आम बोलचाल की ज़बान बखेड़ा लायक, शरीफ़ किसी का असर न हो ठण्डी साँस का मतलब समझकर</p>

صفحہ	لفظ/ فقرے	مطلب
۷۲	بڑھ بولا	بڑائی کرنے والا
۷۴	دانا	خدا، ایشور
	ناؤ بھاؤ، آؤ جاؤ، کود پھاند اور لپٹ	ہمت، تیزی، جلد بازی
	جھپٹ اچلاہٹ -	
	چوتکے	رباعی، قطعہ، چوپائی
	سنمکھ	سامنے
	ٹک	ذرا
۷۶	روپ کے پھول اگلنا	حسن کا بیان کرنا، تعریف کرنا
	جوین کا اوبھار	جوانی کا آرمبھ، شروعات
	بول چال کی دلہن	بول چال کی زبان
	میں بھیگنا	جوان ہونا (مردوں کا)
	گھر گھاٹ پایا نہ تھا	کسی چیز کا پتا نہ تھا
	چاہ	پیار، محبت
۷۸	امریاں دھیان چڑھیں	آم کے باغ، پھلواری نظر آئی
	رنڈیاں	عورتیں
	ایک سے ایک جوین میں اگلی	ایک سے ایک جوانی و حسن میں بڑھ کر
	ساون گانا	ساون کے گیت گانا، خوشیاں منانا
	چنگھاڑ	چیخ، پکار، شور
۸۰	ناہ نوہ	ہجر مہجر، ہچکچاہٹ
	ہک نہ ہک	بے دھڑک، بناڈر
	موس	افسوس، رنج، دکھ
	ملولا	ملال، دکھ
	رکھائیاں دینا	روکھی باتیں کرنا، بے مروتی برتنا
	تڑکے	صبح سویرے
	پدمنیاں	حسین اور خوب صورت عورتیں
	بدی تھی	طے تھا، قسمت میں تھا
۸۲	سردھری	لیڈر، سردار
	بولیاں ٹھولیاں نہ مارو	باتیں نہ بناؤ
	منہ کا ڈول	منہ بنانے کا طریقہ، چہرے کا انداز

सफहा	लफज / किकरे	मतलब
७३	बड़ बोला	बड़ाई करने वाला
७५	दाता ताव भाव, आव जाव, कूद फांद और लपट झपट अचपलाहट चौतुकह संमुख टुक	खुदा, ईश्वर हिम्मत, जल्दवाजी तेजी चौपाई, रुवाई, कितआ सामने जरा
७७	रूप के फूल उगलना जोवन का उभार बोल चाल की दुलहन मसें भींगना घर घाट पाया न था	हुस्न बयान करना, तारीफ करना जवानी की इबतिदा, आरंभ बोल चाल की जवान जवानी का आरंभ (मर्दों के लिये) बेवकूफ, जिस को किसी चीज का पता न था !
७९	चाह अमरय्याँ ध्यान चढीं रंण्डियाँ एक से एक जोवन नें अगली सावन गाना चिधाड.	प्यार आम के बाग, फुलबारी नजर आए औरतें एक से एक जवानी और हुस्न में बढ़कर सावन के गीत गाना, खुशियाँ मनाना चीख
८१	नाह नूह हिक न हिक मसोस मलोला रुखाइयाँ देना तड़के पदमिनियाँ विदना	हचर मचर, हिचकिचाहट बेधड़क, निडर अफसोस, रंज, दुःख मलाल, दुःख रुखी बातें करना, बेमुरवती करना सुबह सबेरे हसीन और खूबसूरत औरतें मानना, निय्यत करना, तय करना
८३	सरधरी बोलियाँ ठोलियाँ न मारो मुंह का डोल	लीडर, सरदार ! बातें न बनाओ ! मुंह बनाने का तरीका !

صفحہ	لفظ / فقرے	مطلب
۸۲	ان کو سجا کرتا ہے	ان کی بات کو سچ بنانا ہے
	سچوٹی	سچ
	اوٹ	اڑ
	چاہت کی لگاوٹ	پریم ، محبت
۸۴	جی اوس پر آگیا	پیار ہوگیا
	ڈول	طرح - ڈھنگ
۸۶	اپنی اپنی بیٹی کھولی	اپنی کہانی سنانا شروع کی
	کنور	شہزادہ
	باتیں آئیاں	پیغام آئے
	گوئیاں	سمیلیاں
	گشم جوڑ	شادی ، بیاہ - ملاپ
	اجرج اور اجنبی سے کی	تعجب کی
	آگے سے	شروع سے ، آرمہ سے
۸۸	چت چاہی	من چاہی
	جی کا گشم جوڑ	دل کا ملاپ
	لکھوئیں	لکھاوٹ ، تحریر
	ہجر مہجر	ہجرت
	میرے سر چوٹ ہے	میری بدنامی ہے
۹۰	انوپ روپ	خوبصورتی ، انوکھا پن
	بے ڈول آنکھیں دکھانی دینا	آنکھوں کا عجیب حال ہونا ، آنکھوں کا رنگ بدلنا -
۹۲	سدھارے	جانیے
	میرے منہ پر نہ لانا	میرے سامنے نہ لانا یا کہنا
	مکھ بات ہونا	منہ سے کہنا
۹۴	کنوئیاں اٹھانا	کان اٹھانا
	بگ چھٹ	لگام ڈھیلی کرنا ، بے لگام
	اویھا	اویا
	تاک کے	دیکھ کے
۹۶	سولھا	خوشی کا گیت ، وہ گیت جو عورتیں بچہ کی پیدائش پر گاتی ہیں -

सफहा	लफज / फिकरे	मतलब
८३	उन को सच्चा करता है सचोटी ओट चाहत की लगावट	उन की बात को सच बताता है ! सच आड़ प्रेम, मुहब्बत
८५	जी उस पर आया डोल	प्यार होगया तरह
८७	अपनी-अपनी बीती खोली, कुँवर बातें आइयाँ गूइय्याँ गठजोड़ अचरज और अचम्भे की आगे से	अपनी-अपनी कहानी सुनाना शुरू की शहजादा पैगाम आए सहेलियाँ शादी, व्याह ताज्जुब की शुरूसे, आरम्भ से
८९	चितचाही जीका गठजोड़ लिखोटें आनन्दें हिचरमिचर मेरे सर चोट है	मन चाही जी का मिलाप लिखावट, तहरीर खुशियाँ हिचकिचाहर मेरी बदनामी है !
९१	अनूप रूप बेडौल आँखें दिखाई देना	खूबसूरती, अनोखापन आँखोका अजीब हाल होना, रंग बदलना
९३	सिधारिये मेरे मुह पर न लाना मुखवात होना	जाइये मेरे सामने न लाना या कहना मुंहसे कहना
९५	कनवतियाँ उठाना बगट ऊभा ताकके	कान खड़े करना लगाम ढीली करना, बेलगाम ऊबना देख के
९७	सोहला	खुशी का गीत, वो गीत जो औरते बच्चे की पैदाइश पर गाती है

صفحہ	لفظ/اقرے	مطلب
۹۶	لکھوٹ	لکھاوٹ، تحریر
	ڈھال اور تلوار کے بل	ڈھال اور تلوار کی مدد سے
	انندیں	خوشیاں
۹۸	سبھ مہورت	مبارک وقت
	اونچے پر چڑھ گیسے	ترقی کر گیسے
	سبھا	مجلس
	گوت	خاندان
۱۰۰	موند	بند
	ہتھیا	خون - قتل
	بامہن	برہمن
	ساون بہادوں رونا	بھوٹ بھوٹ کر رونا
	کر (کہ کر)	نام سے
۱۰۲	اونے	انہوں نے
	چٹ لگنا	بدنامی ہونا
	چپک نہ دیں	چپکا نہ دیں
	رچنا	پسند آنا
۱۰۴	سہانے	مدد
	بپتا مارے	مصیبت کے مارے
	مہا کٹھن	بڑی مشکل
	ایکڈال	ایک۔ ڈالی، شاخ
	باوبھک	غرور، گھمنڈ
	اندر لوک	راجا اندر کی راجدھانی
	اتیتوں	چیلوں، شاگردوں، مریدوں
	روپا	چاندی
	رانگا	ایک قسم کی سفید دھات جو بہت نرم ہوتی ہے۔
	گٹکا	پان کا بیڑا، گلوری
	ورے	برے
۱۰۶	آدہ شکنی	شروع کی طاقت، مرسوتی (علم کی دیوی) کو کہتے ہیں۔

सफ़हा	लपज / फ़िकरे	मतलब
९७	लिखोट ढाल और तलवार के बलपर आनंदें	लिखावट लड़ाई करके खुशियाँ
९९	सुभ मडुरत ऊँचे पर चढ़गये सभा गोत	मुबारक, शुभ वक्त तरक्की कर गये मजलिस खानदान, गोत्र
१०१	मूंद हत्या बाम्हन सावन भादों रोना कर (कहकर)	बन्द खून ब्राह्मण फूटफूट कर रोना नाम से
१०३	उन्ने चुट लगना चिपीक नदें रुचना	उन्होंने बदनामी होना चिपका नदें पसन्द आना
१०५	सहाय बिपता मारे महाकठिन एकडाल बाबमक इन्द्रलोक अतीतों रूपा रांगा गुटका बरे	मदद मुसीबत के मारे बड़ी मुश्किल एक डाली, शाख घमंड, गुरुर राजा इन्द्र की राजधानी चेलों, शार्गिदों, मुरीदों चान्दी एक किस्म की सफेद धातु जो बहुत नर्म होती है । पानका बीड़ा, गिलोरियाँ परे
१०७	आद्य शक्ती :	आद्य शक्ती सरस्वती, अजली शक्ती ।

صفحہ	لفظ/ فقرے	مطلب
۱۰۶	بھیروں	ایک راگ جو سورج نکلنے سے پہلے گایا جاتا ہے۔
	بہاس	ایک راگ کا نام
	ہنڈول	ایک راگ کا نام اس میں پانچ سرھونے ہیں، یہ راگ صبح کے وقت گایا جاتا ہے
	میگھ	ایک راگ کا نام
	نانہ	ایک راگ کا نام
	کدھار	ایک راگ جس کا زور اوپر کی سروں پر ہوتا ہے اور رات کے دس گیارہ بجے گایا جاتا ہے۔
	دیپک	ایک راگ کا نام
	جونی	ایک راگ کا نام
	سارنگ	ایک راگ کا نام
	گوجری	ٹوڈی راگ ہے جو چھ سے سروں کا ہوتا ہے، یہ دن کے دوسرے پہر گایا جاتا ہے۔
	توڈی	ایک راگ کا نام جو دن کے دوسرے پہر گایا جاتا ہے۔
	اساوری	ایک راگ کا نام
	گوری	”
	مالسری	”
	بلاولی (بلاول)	یہ ایک پورا راگ ہے جس کے سارے سر خالص ہوتے ہیں۔ یہ بہت سویرے گایا جاتا ہے۔
	گنگے	پان کی گلوڑیاں
	بستر (وستر)	کپڑے، لباس
	تھاکانا	آرام سے بٹھانا، خاموش کرنا
۱۰۸	بگھمبر	چینے کی کھال
	بھوت	مقدس راگ
	پڑھنت کرتا ہوا	بدبھاتا ہوا
	باوے گھوڑے کی پیشہ لاکا	ہوا کے گھوڑے پر سوار ہوا

सफहा	लफज / फिकरे	मतलब
१०७	भैरो	एक राग जो सुरज निकलने से पहले गाया जाता है ।
	भिभास	"
	हिंडोला	"
	मेघ	मेघ मल्हार
	नाथ	राग
	केदार	"
	दीपक	"
	ज्योती	"
	सारंग	"
	गूजरो	"
	तोड़ी	दो पहर का राग
	असावरी	एक राग
	गौड़ी	"
	मालसरी	"
	विलावली, (विलावली)	शुद्ध स्वरों का रगाजो बहुत सवेरे गाया जाता है ।
	गुटके	पा की गिलेरियाँ
	बस्तर	वस्त्र, कपड़ा
	थलखाना	आरामसे बिठाना
१०९	बधंबर	चीते की खाल,
	भभूत	भभूत, राख
	पढन्त करता हुआ	बदबदाता हुआ ।
	वावके घोडे की पीठलगा	हवा के घोडेपर सवार हुआ ।

صفحہ	لفظ/ فقرے	مطلب
۱۰۸	مرگ چہال	ہرن کی کھال
۱۱۰	بپت کا مارا	مصیبت کا مارا
	تھل بیڑا	پتا نشان
۱۱۲	اندیں کرنا	خوشیاں منانا
	دندناو	ناچو کودو
	گاڑھ	تکلیف، مشکل
	انجن کرے	کاجل بھرے
	مور چھل	مور کا پر
	مانہے رازے	عزت کی، قدم چھونے
	ڈنڈوت	سلام
۱۱۴	دھیان کرے	یاد کرے
	روکم (رخ)	گال، منہ، آرزوئیں اور اچھائیں جو منہ سے ظاہر ہوں
۱۱۶	دوب	گھاس (جو پوجا میں استعمال ہوتی ہے)
۱۱۸	ڈھڈھے	تازہ، شوخ رنگ کے
۱۲۰	گساتیں	سادھو، گوسوامی
	واری	قربان
	آنکم مچول	آنکم مچولی
	لٹیکے	چیزیں
۱۲۲	تھنھا کے	پھلا کے، ناراض ہو کے
	رج	خواہش، داچسپی
	پوتھی	کتاب
۱۲۴	کت کرنا	چھوڑنا
۱۲۶	نوجی کھوٹی	مصیبت کی ماری
	بناس پی	گھاس پات
	چوٹا	جوڑا، بالوں کی چوٹی
	بورجم	سنجھ، عقل
	جن (جمع : جنے)	لوگ، شخص
۱۲۸	مائی ڈالنا	مٹی ڈالنا، بات ختم کرنا

सफहा	लफज / फ़िकरे	मतलब
१०९	मृग छाल	हिरन की खाल
१११	बिपत का मारा यलबीड़ा	मुसीबत का मारा पता, निशान
११३	आनन्दे करना दँदनाँव गाढ़ अंजन मोरछल माथे रगडे	खुशियाँ मनाना नाचो, कूदो तकलीफ, मुश्किल काजल. मोर का पर कदम छूए
११५	ध्यान करके रुख डण्डवत	याद करके गाल, मुँह नमस्कार, सलाम.
११७	दूब,	पवित्र घास, दूब.
११९	ढढे	ताजा
१२१	गुसाईं वारी आँख मिचौली लटके	साधू कुरबान आँख मिचौली चीजे
१२३	थुत्था रुच पोथी	फुला ख्वाहिश किताब
१२५	कुट करना	छोड़ना
१२७	नूची खसौदी बनासपती चूण्डा बूझ जन (बहु. जने)	मुसीबत की मारी ख्वाहिश घासपात जोड़ा समझ लोग
१२९	माटी डालना	मिट्टी डालना, बात ख़त्म करना

صفحہ	لفظ/ فقرے	مطلب
۱۲۸	پوت	لڑکا، بچہ
	ابدھوت	جوگی (ایک خاص پنتم)، ڈھونگی
	کرچھال	چوکریاں
۱۳۰	بروک	دکم، چنتا، مصیبت، فکر
۱۳۲	ٹھور	ٹھکانا، جگہ
	تلپٹ	چوپٹ، برباد
	ڈار	جھنڈ، ہرنوں کا غول
	کوک	گونج، ہاجل، شور
	چھانہ	چھاؤں
۱۳۴	جھینکنا جھینکا	دکھڑا رویا، مصیبت بیان کی
	جوگ	سنیاس
	جھگڑا جھانٹا	جھگڑا وگڑا
۱۳۶	چت	من، دل
	آدیس	اجازت، ابدیس
۱۳۸	سانگ	سوانگ
۱۴۰	گوٹا	زری
	منڈھنا	منڈن کرنا، بجانا
۱۴۲	سون کھینچنا	چپ سادھنا، دم نہ مارنا
	تر پولیا	تین چوکھٹے، تین دروازوں والا پھانک
	سوها	ایک قسم کا لال رنگ، بجانا
	گوٹ	پس، کناری
	دھنک	گوٹا، زری
	گوکھرو	دھنک کا تکونا مڑا ہوا گوٹا
	کرن	روپہلی یا سنہری گوٹے کے تار
	ڈانک	پتی، چاندی کا ورق
۱۴۴	تھلک	اوپر نیچے ملنا
	ہریاؤل	ہریالی
	لہے	لہلہانے
	چھچی	شوخ اور سرخ
	سمارٹ	کھبت ہونا

सफहा	लफज / फिकरे	मतलब
१२९	पूत अवधूत करछाल	पुत्र, लड़का, बच्चा जोगी (एक खास पन्थ) ढोंगी चौकड़ियाँ,
१३१	विरोग	दुःख, चिन्ता, मुसीबत, फिक.
१३३	ठोर तलपट डार कूक छाँह	ठिकाना चौपट, बरबाद. झुण्ड गूँज छाँव
१३५	झींकना झींका जोग झगड़ा झाँटा	दुखड़ा, रोना, मुसीबत बयान करना। संन्यास झगड़ा बगड़ा
१३७	चित आदेश	मन, दिल इजाजत, उपदेश
१३९	सांग	स्वांग
१४१	गोटा मँडना	जरी मंडन करना सजाना,
१४३	सून खेचना तिर पोलिए	चुप साधना, दमनमारना तीन चौखटे, तीन दरवाजों वाला फाटक
	सोहा (सोहा) गोट गोखरू किरन डाँक	एक किस्म का लाल रंग जरी धनक का तिकोना मुड़ा हुवा गोटा तार पन्नी, चाँदीचा वरक
१४५	थलक हरियावल लहलहे चुहचुही समावट	ऊपर नीचे होना हरियाली लहलहाते लाल, शोख खपत होना

صفحہ	لفظ/ فقرے	مطلب
۱۴۴	نول	نتی
	سہاگ پیار کے پھول	شگن کے پھول
۱۴۶	کھنڈسال	کھانڈ اور شکر کا کارخانہ، کھانڈ کے بورے
	کنہیم	پیلے اور نارنگی رنگ کا ایک پھول
	ٹیسو	ایک قسم کا آگ کی لپٹ کے رنگ کا پھول، اسے پلائٹس بھی کہتے ہیں۔
	ہارسنگار (ہرسنگار)	ایک بہت چھوٹا سفید پھول جو ہمیشہ جھڑتا رہتا ہے، خوبصورت دانتوں کی ہنسی کو اس سے تشبیہ دی جاتی ہے۔
	کبیر	زعفران
	پھنگ	پیڑ کی سب سے اونچی چوٹی
	ڈانک	تانبے یا چاندی کا بہت پتلا پتہ جسے نگیوں کے نیچے بٹھاتے ہیں، پی
۱۴۸	نچوے	ناچنے والے
	بھانڈ بھگیتے	سوانگ رچانے والے
	رس دھاری	ناچنے والوں کی قسم
	ملونا (ملنی)	شادی کی ایک رسم۔ اس میں دلہن کی طرف کے لوگ دولہا والوں سے گلے مانگتے ہیں اور انہیں کچھ نقد دیتے ہیں۔
۱۵۰	نپٹ گاڑہ	کڑی مشکل، مصیبت
	اندراسن	راجا اندر کا تخت
	اندرلوک	راجا اندر کی حکومت
	گائیں	گانے والیاں
۱۵۲	بھوڑی منتر	الگ الگ کرنے یا تبدیلی کرنے کا منتر، بھید بھاڑ پیدا کرنا۔
	سرمونڈاتے ہو اولیے پڑنا	کام شروع کرنے ہی مصیبت کا سامنا ہونا
۱۵۴	ایسری باچا	ایشور یا خدا کے بول یا زبان
	پنیری	ایک ناپ، پانچ سیر
	جونرے بھونرے	چار دیواری، تہ خانہ
	اوکت	بیان۔ بات

सफ़हा	लफ़्ज़ / फ़िक्ररे	मतलब
१४५	नवल	नई
	सुशगर के फूल	शिगन के फूल
१४७	खांडसाल	खांड और शकर का कारखाना !
	कुतुंभ	पीले और नारंगी रंग का फूल
	टं.सू	एक फिस्म का फूल, पलाश
	हार सिधार (हरसिधार)	एक बहुत छोटा सफेद फूल जो हमेशा झड़ता रहता है। खूब सुरत दांतों की हँसी से इस से उपमा दी जाती है।
	केसर	जाफरान
	फनंग	पेड़ की सब से ऊँची चोटी,
	डांक	चाँदी का बहुत पतला पतरा जिसे नंगनो के नाँचे बिठाते हैं।
१४९	नाचूते	नाचनेवाले
	भांड भगते	स्वांग रचानेवाले
	मलूना	शादीकी एक रस्म
	रसधारी	नाचनेवालों की किस्म
१५१	निपट गाढ़	बड़ी मुश्किल
	इन्द्रासन	राजा इन्द्र का तख़्त।
	इन्द्रलोक	इन्द्र की हुकूमत
	गाएँ	गानेवालियाँ
	सिर मुंटातेही ओले पडना	काम शुरू करतेही मुसबत का सामना होना,
१५३	फोडी, मंतर	अलग अलग करनेवाला मंत्र,
	ईसरी बाचा	भेदभाव पैदा करना
१५५	जैसेरी	बुदाके बोल
	झंवरे भवरे	एक नाम
	उकत	चहार दीवार, तहखाना बगान, बाठ

صفحہ	لفظ / فقرے	مطلب
۱۵۴	چاؤ چوچ سوہے رائے	لاڈ پیار (سوہا = سجا ہوا) + (رانا = لال) سجسے ہونے اور سرخ کپڑے - سوا - بغیر صندل
۱۵۶	چھٹ چندن بندن وار	بندن وار ، پھول اور پتوں کی مالا جو خاص موقع پر دروازوں پر باندھی جاتی ہے ، یہ سونے اور موتیوں کی بھی ہوا کرتی تھی جھالر ، تورن -
	ادھر کھنڈ لاڑی پکھراج ڈانگ	بیج برباد ، استعمال ہونا ایک - قسم کا لال قیمتی پتھر ، مانک ایک قسم کا پتھر جنگل
۱۵۸	پکھروٹ	جنگل ، سونے چاندی کا ورق جو پان اور مٹھایتوں پر لگایا جاتا ہے - غالباً ٹوکری
	بھتولی جوین کے مدہ سولہ سنگار کٹ تال (کرتال) ان بندے	جوانی کے نشے سنگار کے سولہ طریقے ایک ساز کا نام بے پروئے ہونے (موتی) دل کو بڑی خوشی ہو چنگاریاں
۱۶۰	چھاتیوں کے گواڑ کھل جائیں ستارے	نکل پڑیں
۱۶۲	ڈھل ڈھل پڑیں ایرایت (ایراوت)	اندر کا سفید ہانہی
	سبلی تاگی (تاگ)	ہار برویا ہوا
۱۶۴	سکھپال چندول جوگی جتیاں	پالکی ڈولنی جوگی

सफ़हा	लपज़ / फ़िकरे	मतलब
१५५	चावचोच सोहेरान छुट	लाड प्यार सजेहुए कपडे सिवा
१५७	चन्दन वन्दनवार अधर खंड लालड़ी पुखराज डांग	सन्दल झालर, तोरण बीच बरवाद, इस्तीमाल होता माणिक हीरा जंगल
१५९	पखरोट भतौली जोवन के मध सोहल सिधार कटताल अनबन्धे	सोता-चाँदी-का बरक जो पान और मिठाइयों पर लगाया जाता है। टोरूरी जवानी के नशे तिगार के सोलह तरी के एक साजका नाम रेणरोए हुए
१६०	छातियोंके कवाड खुल जाएं सितारे ठलठल पडी	दिह को बडी खुशी हो चिंगारियाँ निकल पडी
१६३	ईरायत (ऐरवत) सैली तागी (ताग)	इन्द्रका सफेद हाथी हार निरोधा हुआ।
१६५	सुबपाल चंडोल जोगी जतियाँ	पालकी डोली जोगी

صفحہ	لفظ / فقرے	مطلب
۱۶۸	دل بادل	جھنڈ کے جھنڈ
۱۷۰	نواڑ	ایک قسم کی چھوٹی ناؤ
	ٹھٹھولی	مذاق، چھیڑ چھاڑ
	نہوڑانا	جھکانا
	جھروکا	کھڑکی
	تلجی	بے شرمی
	تیل پھلیل	تیل اور پھول یعنی سنگار
	رکھائی	روکھاپن
	اوڑان گھائی	بات ٹالنا
	انٹیوں میں کرنا	چھپانا
	واچھڑے	تہریفی فقرہ جیسے : واہ، خوب
	مہرا	مکھڑا
	کرا	سخت
	جوین کا مدہ	جوانی کا نشہ
۱۷۲	جی کر بھاوے منڈیا ہلائے	جی چاہنے کے باوجود انکار کرنا
	واری پھیری ہونا	قربان ہونا، فریفتہ ہونا
	مانجھے کا جوڑا	وہ زرد پوشاک جو لکھنؤ میں دوپٹا دوطن کو پہنائی جاتی ہے۔
۱۷۴	مسوس کر	تللا کر
	پنچھالا	پھپھولا، پانی کا جھالا
	رونداھٹ	آنسو بھرا ہونا
	اگاوٹ	کشش
۱۷۶	اوداھٹ	اوداپن، اودارنگ
	اوبھار	جوانی
	سہانا پن	حسن، سندرنا
	الٹھی ہوتی کونپل	جوانی کی شروعات
۱۷۸	گدرانا	جوانی میں جسم کا بھرنا، کھلنا
	چھت باندھے ہوئے تھر کا کیسے	ہوا میں اوڑن کھٹولے اس طرح جمع ہونے کہ چھت بن گئی

सफहा	लपज / फिकरे	मतलब
१६९	दल बादल	झुंड-के झुंड
१७१	निवाड	छोटी नाँव.
	ठिठोली	मजाक, छेड़ छाड़
	नहुड़ाना	झिडकना
	झरोका	खिड़की
	निर्लजो	वेशमी की
	तेल फुलेल	तेल और फूल सिंगार
	रुखाई	रुखापन
	अवडान घाती	वात टालना
	अंटियों में करना	छुपाना
	वाछिड़े	वाह खूब
	महिरा	मुखड़ा
	कड़ा	सखत
१७३	जोबन का मध	जवानी का नशा
	जी.को भावे मुंडियाँ हिऱावे	जी चाहतपर भी इतकार करना
	वारी फेरी होना	कुरबान होना, मोहित होना
	माँझेका जोड़ा	पीला पोशाक जो लखनऊ में दुऱहा दुऱहन को पहनाता है।
१७५	मसोस कर	तिलमिला कर
	पंछाला	पानी का छाला
	रुन्धाहट	आँसु भर होना
	लगावट	कशिश
१७७	ऊघाहट	ऊदापन, ऊदाँग
	उभार	जवानी
	सुहानापन	हुसन, सुंदरता
	उठती हुई कोंपल	जवानी की शुरूआत
१७९	गदराना	जवानी में जिस्म का भरना
	छत बाँधे हुए थिरकता	हवा में उड़न खटोले की तरह छत बाँधना

صفحہ	لفظ / فقرے	مطلب
۱۷۸	سمدھنیں	دولہا دلہن کی مائیں آپس میں سمدھنیں ہوتی ہیں
	سانگ	سوانگ
	بھنڈتال	تال کا نام
	رہس	ڈرامے کی قسم
	یمن کلیان	یہ ایک پورا راگ ہے جو رات کے پہلے پھر میں گایا جاتا ہے۔
	سدھ کلیان	ایک۔ راگ
	ججوتی	“
	کھنجاچ	ایک راگ جو رات کے دوسرے پھر میں گایا جاتا ہے۔
	سوہنی	ایک راگ
	پرچ	“
	بھاگ	شام کا راگ
	سوہرٹ	ایک راگ
	کالنگڑا	“
	کھٹ لک	“
	بھیروں	“
	بھاو تاو	مدرا
	مادھو بلاس، رس دھام، کشن نواس، مچھی بھون، چندر بھون۔	محلوں کے نام
	لبے	موتیوں کی مالائیں
۱۸۰	پہن	سندر لگنا، بچنا
	آرسی دھام	شیش محل
	آرسی بھون	شیش محل
	تراوا	اوپری تزک بھڑک، چمک دمک
	جگھٹ	بھڑ، بہت سے لوگ
	موری	کھجور کی پتیوں کا تاج جو دولہے کے سر باندھا جاتا ہے۔
۱۸۴	اکڈال	ایک لڑی

सफहा	लफज / फिकरे	मतलब
१७९	समधिने सांग मंडताल रहस यमन कल्याण शुध कल्याण जयजयवती खंवाज सोहनी परज विहाग सोहरट कालिगड़ा खट ललत भैरों	रिश्तादारी, दुलहा दुलहन की माएँ। स्वांग तालकानागं ड्रामे की किस्म रात का राग, " " खमाज राग एक राग " " " " " एक राग
१७९	समय भाव ताव, मधु विलास, रसधाम, किशन निवास. मछनी भुवन चन्द्र भुवन, लप्पे	वक्त महलों के नाम मोती माला
८११	फवन आरसीधाम आरसी भुवन तड़ावा जमघट मौरी	सुंदर लगना, सजना शीश महल शीश महल ऊपरी तड़क भड़क, चमक दमक भीड़, बहुत से लोग खजूरी पत्तियों का ताज जो दूल्हे के सिर बांधा जाता है।
१८५	एक डाल	एक लड़ी

صفحہ	لفظ فقرے	مطلب
۱۸۴	پڑھی (پڑی) پارجات	سپاری ایک خوشبو دار خوبصورت پودا جو سورگ میں اندر کے باغ میں ہوتا ہے، ہر سنگار کا پودا۔ پران کے مطابق وہ گائے جس سے جو کچھ مانگا جائے وہی ملتا ہے اس کا ایک نام مریہی بھی ہے۔
۱۸۶	سگھڑ کنجن من سنگوٹیاں	سلیقہ پسند سونا ایک سونے کا سکہ، اشرفی سینگ کے اوپر کا کھول جو بھاوٹ کے لئے استعمال ہوتا ہے۔
	توڑا	(۱) روپے رکھنے کی تھیلی جس میں ایک ہزار روپیہ رکھا جاسکے (۲) سونے چاندی کی لچھے دار اور چوڑی زنجیر جو ہاتھوں یا گلے میں پہنی جاتی ہے۔ (بجاورہ) توڑے الٹا یعنی بہت سا دھن ہونا۔
۱۸۸	ہواو ہربڑی	ہمت جلدی
۱۹۰	بل بے دھڑی	وام، شاباش دھول

सफहा	लफज / फिकरे	मतलब
१८५	पैठी (पेड़ी) पारिजात कामधेन गाय	सुपारी पारिजात नामी फूलों का पौधा जो इन्द्रलोक म होता है। मांगों पूरा करनेवाली बेहशती (स्वर्गीय) गाय
१८७	सूँधड कंचन हुन सींगोटिया तोडा	सलीका पसन्द सोना अशरफी, होन सींगों के ऊपर का सजावट का खोल रूपये रखने की थैली, जो हाथों में या गले में बाँधी जाती है। (तोड़े उलटना : बहुत धन होना)
१८९	हवाव हरबड़ी	हिम्मत जल्दी
१९१	बलबे धूडी	वाहवा, शाबाश धूल

مددگار کتابیں

- ۱- رانی کیتکی کی کہانی ترتیب: ڈاکٹر مولوی عبد الحق
- ۲- رانی کیتکی کی کہانی (ہندی) ترتیب: ڈاکٹر شیام سندر داس
- ۳- رانی کیتکی کی کہانی (ہندی) ترتیب: برج رتن داس
- ۴- سداک گوہر انشا ترتیب: مولانا امتیاز علی عرشی
- ۵- لطائف السعادت انشا ترتیب: ڈاکٹر آمنہ خاتون
- ۶- انشا: عہدہ اور فن ترتیب: ڈاکٹر اسلم پرویز
- ۷- تاریخ ادب اردو ترتیب: رام بابو سکسینہ
- ۸- داستان تاریخ اردو ترتیب: مولانا حامد حسن قادری
- ۹- ارباب نثر اردو ترتیب: پروفیسر سید محمد
- ۱۰- اردو کی نثری داستانیں ترتیب: ڈاکٹر گیان چند جین
- ۱۱- ہماری داستانیں ترتیب: پروفیسر وقار عظیم
- ۱۲- گلکرائسٹ اور اس کا عہد ترتیب: محمد عتیق صدیقی
- ۱۳- نوادرات ترتیب: ڈاکٹر آمنہ خاتون
- ۱۴- ہندی ساہتیہ کا اتھاس (ہندی) ترتیب: پنڈت رام چندر کُشکل
- ۱۵- مشر بندھو ونود (ہندی) ترتیب: مشر بندھو
- ۱۶- بیتال پچیسی ترتیب: لال اور مظہر علی ولا
- ۱۷- ہندی ساہتیہ گوش (دوسرا حصہ) ترتیب: ڈاکٹر دھیرندر ورما

सदगार कितारें

१. रानी केतकी की कहानी (उर्दू) तर्तीब : डॉ. मौलवी अब्दुल हक
२. " " " " " " डॉ. श्याम मुन्दर दास
३. " " " " " " ब्रज रत्न दास बी. ए.
४. सिलके गौहर इन्शा (उर्दू) " " मौलाना इम्तियाज्ज अली अर्शी
५. लताइफूस सआदत इन्शा (उर्दू) " " डॉ. आमिना खातून
६. इन्शा : अहद और फ़न (उर्दू) डॉ. असलम परवेज्ज
७. तारीख़े अदवे उर्दू (उर्दू) राम बाबू सक्सेना
८. दास्ताने तारीख़े उर्दू (उर्दू) मौलाना हाभिद हसन कादिरी
९. अरबावे नसरे उर्दू (उर्दू) प्रो. सैय्यद मोहम्मद
१०. उर्दू की नसरी दास्तानें (उर्दू) डॉ. ज्ञानचन्द जैन
११. हमारी दास्तानें (उर्दू) प्रो. विकार अजीम.
१२. गिलक्राइस्ट और उसका अहद (उर्दू) मोहम्मद अतीक सीद्दीकी
१३. नवादीरात (उर्दू) डॉ. आमिना खातून
१४. हिन्दी साहित्य का इतिहास पं. रामचन्द्र शुक्ल
१५. मिश्र बन्धु विनोद मिश्र बन्धु
१६. बैताल पच्चीसी (उर्दू) श्री लल्लू जी लाल और मजहर अली विला
तरतीब : गौहर शाही
१७. हिन्दी साहित्य कोष (भाग-२) डॉ. धीरेन्द्र वर्मा

रानी केतकी की कहानी

इन्शा अल्लाह खान इन्शा

तर्तीब

डॉ. अब्दुस्सत्तार दलवी

महात्मा गांधी मेमोरियल रिसर्च सेन्टर

हिन्दुस्तानी प्रचार सभा, बम्बई.